

Н.С.САНАЕВ

“ФАН”

Н. Соколов

Авдеев.

7.5-05-Эрхмн

5.05.05 Сергей Гурьянов

28/06. 05-11-2012

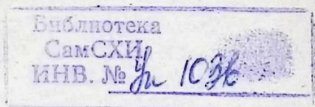
[illegible]

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХУЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ
КАДРЛАР ВА ЎҚУВ ЮРТЛАР БОШҚАРМАСИ

РЕСПУБЛИКА ЎҚУВ УСЛУБИЯТ МАРКАЗИ
Ф. ХУЖАЕВ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИК ИНСТИТУТИ

НУРУЛЛО СУЛАЙМОНОВИЧ САНАЕВ

АУДИТ ВА ТАФТИШ

ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЁТИ

1997

55к 65.052
30 Ушбу китобда жаҳон андозалари ва тажрибалари асосида аудит фани, аудиторлик фаолияти, аудит-тафтиш ишларининг турли жиҳатлари ва бошқа тегишли масалалар атрофида ёритилган, зарур мисоллар, чизмалар берилган; охиридаги иловалар бу фан ҳақидаги билимларни янада бойитади.

Китоб олий ўқув юртларининг талабалари ва мутахассислар учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:
профессор А. РИЗАҚУЛОВ

Тақризчи:
профессор Х. МУСАЕВ

С $\frac{0605910205-3-179/37}{М 355 (04) - 97}$ рез. 97

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, «Деҳқонаудит»
1997 йил.

ISBN 5-648-02499-1

Нурулла Сулейманович Санаев

АУДИТ И РЕВИЗИЯ

На узбекком языке

Ташкент, «Фан»

*Хўжаев номидаги Самарқанд Қишлоқ хўжалик институти Ил-
мий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.*

Муҳаррирлар: С. Хўжаев, Р. Ёрлақабов
Техмуҳаррир: Л. Тюрина
Мусаввир А. Маҳкамов

ИБ № 6814

Теришга берилди 13.08.97. Босишга рухсат этилди 23.09.97. Қоғоз бичими 84×108¹/₃₂. Газета қоғози. Юқори босма. Адабий гарнитура. Босма т. 13,44. Ҳисоб-нашриёт т. 14,0. 5000 нускада. 77-буюртма. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: Тошкент, акад. Х. Абдуллаев кўчаси, 79.

КИРИШ

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан мамлакатимизда турли мулк шакллари ривожланмоқда. Бу ўз навбатида янги шароитга мос мутахассислар тайёрлашни тақозо қилади.

Қўпгина олий ўқув юртларида тайёрланаётган «Бухгалтер ва иқтисодчи» мутахассислигининг ўқув режасида «Аудит» фанини ўрганиш кўзда тутилган. Бозор иқтисодиётига ўтиш тамойилларига мос туб иқтисодий ислохотларнинг амалга оширилиши, ишбилармонлик ва тадбиркорлик фаолиятининг кучайиши норматив база ҳужжатларга мувофиқ ҳўжалик юритишни ташкил қилиш борасида мукамал аудит фаолиятини ўрганиш заруриятини келтириб чиқарди.

ТАШҚИ ВА ИЧКИ АУДИТ ФАНИНИНГ МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

«Ташқи ва ички аудит» фани олдин ўрганилган умумий иқтисодий назария, технологик ҳисоб-китоб, молия ва иқтисод фанларининг давомий якунидир. У бўлажак мутахассиснинг бозор муносабатлари шароитида ҳўжалик операциялари имконияти, оқибати ва жавобгарлиги борасидаги малакасини оширишга қаратилган. Шу билан биргаликда, бу фан корхона таъсис этишда ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган ҳисобот, молия, таҳлилнинг услубий томонларини ўргатади. Хусусан, корхона ривожланишига салбий таъсир қилувчи омилларни аниқлаш, фойдаланилмаётган резервларни қидириб топиш, уларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, корхонанинг рақобатбардошлилик даражасини ошириш, ҳўжалик фаолияти сирини сақлаш каби услубий томонлар шулар жумласидандир. Булардан ташқари, мазкур фан корхоналарда бухгалтер

терия ҳисобини ташкил қилиш, мавжуд барча ресурслардан фойдаланиш, самарадорликка эришиш йўлларини аниқлаш, тадбиркор ва ишбилармонлар фаолиятига баҳо бериш каби масалалар ечимини ҳам ўргатади. Шунга қўшимча равишда, хусусийлаштириш, қимматбаҳо қозғалар бозорининг вужудга келиши, корхона қонуний статусининг яратилиши, корхонадаги барча фаолиятлар мазмунининг тўла ўзгариши, уларнинг молиявий айланма даражасини аниқ белгилаб олиш, корхона тугатилган шароитда балансини, тўлов қобилиятини таҳлил қилиш, улар юзасидан бир неча ечимларни топиш ва улар ичидан энг мақбулнинг танлаб олишдек масалаларни қамраб олади. Умуман олганда менежерлар, маркетинглар олдида турган муаммолар ечимини ўрганишда бу курс қўл келади. Чунки мулкка нисбатан эгаллик ҳиссининг пайдо бўлиши ҳам аудит фаолиятини билишни талаб қилади ҳамда юқори ташкилотларга бериладиган ҳисоботларни аудит текширувидан ўтказиш мажбурият тусига киради. Шу жиҳатдан аудит хизматига катта зарурият пайдо бўлади.

Яратилаётган қўлланмада ва дарс жараёнида аудит фанининг назарий ва амалий жиҳатлари, аудиторлар учун уни ўтказиш услублари кўрсатиб берилиши лозим.

Аудит курси бозор муносабатлари шароитида инвесторлар (сармоядорлар) учун корхонанинг молиявий аҳволини ҳисобот қилиш ва унинг реаллигини, ҳисоботларни текшириш услубларини, тўлов қобилиятини аниқлаш борасида, корхона тугатилиши, рентабеллик даражаси, маблағларнинг айланма миқдори, жорий активлар тўғрисида ахборот берувчи восита ролини ўйнаши мумкин.

Бозор муносабатлари жараёнида вужудга келаётган муаммоларни ечиш, менежерлар фаолиятини юқори савияга кўтариш учун ҳам мазкур фанни чуқур ўрганиш зарурияти туғилмоқда. Айниқса, ички ва ташқи аудитларнинг мақсад ва вазифасини белгилаш, аудиторлар хулосасига мувофиқ хўжаликнинг бутун фаолиятини янада такомиллаштириш борасида ҳам «аудит» курси иқтисодчи мутахассисларга қўл келади.

Тижорат ва мустақил аудит текширувининг ташкил қилиниши, бозор иқтисодиёти шароитида мустақил республикамиз фуқароларининг турмуш даражасини кўтаришга қаратилгандир.

Ҳозирча, бу соҳада дарсликлар йўқ. Эндигина аудит қонунларининг мажмуи яратилаётганлигини эътиборга олиб, бу борадаги қонун, қарорлар асосида, шунингдек ривожланган мамлакатларнинг тажрибалари ҳамда вақтли матбуотдаги илмий, таҳлилий мақолалар асосида ўрганиш мумкин бўлади.

Албатта, аудит ҳақида тайёрланган дастлабки ишда маълум камчиликлар бўлиши табиий, улар ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилса ниҳоят хурсанд бўлур эдик.

Муаллиф мазкур китобнинг касбий этика ва аудиторнинг қонуний жавобгарлиги бўлимини ёзишда ёрдам кўрсатган доцент И. Бегалиев ва иқтисод фанлари номзоди М. М. Ибрагимовга ўз миннатдорчилигини билдиради.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА АУДИТ ВА АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА РИВЖОЛАНТИРИЛИШИ

1. Аудит ва аудиторлик фаолиятининг бозор иқтисодиёти шароитида зарурлиги.

2. Ўзбекистон Республикасида аудитни ташкил қилиш, аудиторлик фаолияти ва уни амалга оширувчи органлар ҳақидаги меъёрий (норматив) актлар.

3. Аудит ва аудиторлик фирмалари, уларнинг функционал фаолиятлари.

1-жавоб. Ўзбекистон Республикаси аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялашга асосланган босқичма-босқичли, ўзига хос иқтисодиёт йўлига ўтган.

Бунда илғор мамлакатларнинг тажрибаларидан фойдаланиш зарур, айни пайтда ушбу фаолиятни тарихий шарт-шароитлар билан уйғунлашган ҳолда ташкил қилиш талаб этилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мамлакат иқтисодиётида янги муаммолар юзага келади. Шундан келиб чиққан ҳолда бир қанча янги малакали мутахассисларга, назарий ва амалий курсларга, фанларга эҳтиёж туғилади, шулардан энг муҳими — аудит фани ва аудиторлик касбидир.

Мазкур фан тарихий жиҳатидан олиб қараладиган бўлса, XVIII асрда вужудга келган. Аммо бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий ахборотларни тасдиқлаш, корхоналарнинг молиявий аҳволи, балансини мустақил назорат қилишни таъминлаш зарурияти вужудга келади.

Иқтисодий жиҳатдан мураккаб янги шароитда, корхоналар фаолиятини тижорат асосида аудиторлик текширувидан ўтказиш, корхона ҳақидаги ахборотлардан фойдаланувчилар учун, уларнинг объектив мустақил бўлишини таъминлайдиган аудиторлик текширувини зарурият қилиб қўяди. Бу эса бизнинг республикамиз-

даги корхоналар учун янгилик ҳисобланади. Бозор қопуналари қатъий бўлиб, у рақобатга асосланганлиги сабабли тўртинчи ҳокимият, яъни матбуот унга объектив маълумотлар берувчи аудиторлик хизмати эҳтиёжини вужудга келтирса, иккинчи томондан реклама воситаси бўлиб хизмат қилади. Бундай шароитда бир томондан аудиторлик фаолият бўйича дарслик, ўқув қўлланмаларининг камлиги, иккинчи томондан эса аудиторлик касбига бўлган эҳтиёжни қондириш учун қисқа муддатли курслар ташкил қилиниши зарур бўлиб қолмоқда.

Бу соҳада ғарб мамлакатларида катта тажриба тўпланган. У дастлаб Буюк Британияда пайдо бўлган. У ерда 1844 йилда аудиторлик ҳақида бир қанча қонун, йўриқнома-хатлар, қондалар юзага келган эди. Аудиторлик фаолиятининг вужудга келиши биринчи навбатда ишбилармонлар, инвесторлар, акциядорлик жамиятлари аъзоларининг эҳтиёжига айланиши учун ҳам зарурдир. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқариш ҳақида, шунга боғлиқ бухгалтерия ҳисоботи борасидаги маълумотлардан фойдаланувчилар учун мустақил аудиторлик фаолияти жуда ҳам муҳим. Шу боис мазкур фаолият аудиторлар олдига муҳим талабларни қўяди. Жумладан, улардан малакали, тажрибали, инсофли, тўғри сўз бўлишликни талаб қилади.

Аудиторлик фаолияти шу давргача қуйидаги муҳим уч босқични босиб ўтганлигини кўрсатиб ўтиш муҳимдир:

а) Тасдиқловчи аудит; б) Системали мўлжалга олувчи аудит (системали тахминий яхши натижаларга эришишга ундовчи аудиторлик фаолияти); в) Таваккал, тахминий яхши иқтисодий самарани таъминлашга қаратилган аудит. Булар ҳақида қисқача тавсифнома берилади. Аудитнинг зарурлиги қуйидаги асосий 4 та иқтисодий шарт-шароитга боғлиқ деб ҳисоблаймиз:

1) Бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан ўз иш якуналари бўйича нообъектив ахборотларнинг тақдим қилиниши;

2) Қорхонанинг кундалик ҳўжалик юритиш жараёнида вужудга келадиган муаммолар ечимининг йўналиши шу ахборотларга асосланиши;

3) Кўрсатилган ахборот маълумотларининг аниқ, ишончли эканлигини биладиган мутахассисларга бўлган талабнинг кескин ошиши;

4) Кўп ҳолларда корхоналар ҳақидаги қонунга бошқа норматив актларга мувофиқ ахборотлар сифатини, шунингдек, улардан фойдаланиш имкониятини текланганлигини ҳам таъкидлаш мумкин.

Шундай қилиб, аудиторлик фаолияти — бу тижратга асосланган мустақил эксперт мутахассислар хизмати ҳисобланади. У корхоналар фаолиятини яхшилаш учун дастлабки зарурият бўлиб, корхоналар томонидан молиялаштирилиб буюртма бериладиган хизмат фаолиятидир.

Бугунги кунда аудиторлик фаолияти дунёдаги кўпгина мамлакатларда юқори савияга кўтарилган. Хазирда дунёда 4,2 минг аудиторлик фирмалари 147 мамлакатда фаолият кўрсатиб келмоқда. Кўпгина аудиторлик фирмалари Бирлашган миллатлар ташкилоти қосимида бўлиб, уларнинг кўпчилиги бир неча давлатларда фаолият кўрсатиб келмоқда. «Эркст-зид янг» аудиторлик фирмаси 179 мамлакатда, «Прайс-Устерхауз» — 110, «Арбур-Андерсан» — 100 дан ортиқ мамлакатда фаолият кўрсатмоқда.

2-жавоб. Собиқ иттифоқ республикалари ичида Ўзбекистонда биринчилар қаторида аудиторлик фаолияти тўғрисидаги норматив актлар мажмуи вужудга келтирилди:

1. «Аудиторлик фаолияти ҳақида қонун» 1992 йил 9 декабрда қабул қилинди. Мазкур қонун 5 бўлим ва 16 моддадан иборат.

2. «Аудиторлик фаолиятини кучга киритиш ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгаши 1992 йил декабрда қарор қабул қилди.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 3 майдаги 198-сонли қарори «Қорхоналарда молиявий назорат ва уни хўжаликлар ҳаётига жорий қилишда аудиторлик молия назоратининг шакллари» ҳақида. Мазкур қарор 5 та банддан иборат бўлиб аудиторликнинг қонунга мувофиқ ташкил қилиниши, аудиторлик фаолиятини шартнома асосида пуллик шаклда вужудга келтириш ва бошқа масалаларни қамраб олади.

Унда барча корхоналар аудиторлик фаолияти билан қамраб олиниши, шунингдек, аудиторлик ҳақида вақтинчалик Низомнинг тасдиқланиши кўрсатилган.

4. Аудиторлик фирмаси ва Аудиторлик ҳақида вақтинчалик Низом ишлаб чиқилган. У VIII бўлим ва 22

та банддан иборат ҳолда тасдиқланган (№ 198, 3-V. 1993 й.).

5. Аудиторларга ҳақ тўлаш тўғрисидаги низом 3-V 93 йилда тасдиқланган. У VII қисм ва 34 банддан иборат.

6. Аудиторлар ва аудиторлик фирмаларини давлат қайдномасидан ўтказиш ҳақидаги қарор 3 банддан иборат бўлиб 283-сонли қарор билан 1993 йил 17 майда тасдиқланган.

7. Ўша қарор билан «Аудиторлик ва аудиторлик фирмаларини давлат қайдномасидан ўтказиш тўғрисида»ги Низом тасдиқланган. У 7 банддан иборат бўлиб, Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 17 майдаги 293-сонли қарори билан тасдиқланган.

8. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган (41-сон, 10 июнь, 1993 йил) «Ўзбекистон ҳудудида аудиторлик фаолияти билан шуғullanувчи юридик шахсларга махсус лицензия бериш тартиби ҳақидаги Низом» 10 та банддан иборат бўлиб, унга махсус лицензия намунаси ҳам илова қилинган.

9. «Текширишларни тартибга солиш ва назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштиришни такомиллаштириш тўғрисида» фармон (Халқ сўзи. 9.VIII. 96 й.).

10. Банк тизимида аудиторлик фаолиятини ташкил қилиш амалиётини ҳам мисол келтириш мумкин.

3-жавоб. Юқорида кўрсатиб ўтилган норматив актларнинг айримлари тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтишни лозим кўрамиз.

«Аудиторлик фаолияти ҳақида» қонуннинг биринчи бўлими «Ўмумий аҳвол» деб аталиб, 1-моддасида «Аудит» тушунчасининг моҳияти очиқ берилган. Шунингдек, аудиторлик фаолияти турлари ҳам ёритилади. 2-моддасида аудиторлик фирмаси, уни ташкил қилиш шартлари, фаолияти, маъсулияти кўрсатилган. 3-моддасида хўжалик субъекти, 4-моддасида аудитор ва аудиторлик фирмасини давлат рўйхатидан ўтказиш органлари кўрсатилган. 5-моддасида аудиторлик фаолиятига лицензия бериш, Вазирлар маҳкамаси томонидан тасдиқланиш тартиби кўрсатилган. 6-моддасида эса аудиторлик хулосаси, унда бухгалтерия принципларга риоя қилиш, ва тасдиқлаш қондаси, 7-моддада унинг республика ҳудудида қандай тартибга солиниши кўрсатилган.

II қисм 5 та моддадан иборат бўлиб, 8-моддада ау-

дитор ва аудитор фирмасининг ҳуқуқлари белгилаб берилган. Шунингдек ҳўжалик субъекти сифатида шартномалар тузишни текшириш услуби ва шакллари мустақил танлаш, текшириш даврида тегишли кишилардан тушунтириш олиш ҳуқуқлари кўрсатилган, булардан ташқари корхона лицензиясини бекор қилиш ҳақида суд органларига шикоят қилиш тартиби ҳақида изоҳланган. 9-моддада аудиторнинг мажбуриятлари раҳбарларга қонун ва норматив актларнинг тузилиш ҳақида ахборот бериш, корхона сирини сақлаш, ў фаолиятини сабабсиз тўхтатмаслик, йиғилиш чақиритиш талаб қилиш каби ҳаракат қоидалари кўрсатилган. 10-моддада эса аудитни тайинлаш ва чақиритиб олиш тартиби тўғрисида гап юритилган. 11-моддада аудиторга зарур иш шарт-шаронглари яратилиши кўрсатилган. 12-моддада эса унинг жавобгарлик масаласи аниқ белгилаб берилган.

III бўлимнинг 2-моддасида аудиторларга ҳақ тўлаш тартиби, 13-моддада аудиторлик ташкилотларининг ихтиёрийлик асосида ташкил қилиниши, уларга ҳақ аудиторлик текшируви ўтказилаётган мижоз томонида келишилган баҳоларда тўланиши қайд этилган.

IV бўлим 2-модда 15 бандда молиявий ҳисобот маълумотларини матбуотда эълон қилиш, 16-моддада унинг эълон қилиш тартиби кўрсатилган.

V бўлим махсус ҳолатлар, деб аталиб унинг 17-моддаси аудиторлик фаолиятини тақиқлашга ва 18-моддаси низолар ечимини ҳал этишга қаратилган.

Аудиторлик фирмалари ва аудиторларнинг функционал фаолиятлари юқорида кўрсатилган қонун ва норматив актларда аниқ белгилаб берилганлигини кўриб ўтдик.

Шундай бўлса-да уларнинг фаолият турларига тўхталиш лозим деб ҳисоблаймиз.

АУДИТ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДЛАРИ

1. Аудит фанининг объекти ва унинг бозор иқтисодиёти жараёнини вужудга келиши.

2. Аудит фани предметини ўрганишда юридик субъектлар доирасидаги текшириш объектларининг хусусиятлари.

3. Аудит фанининг предмети.

4. Аудит фанининг ўрганиш методологияси, методлар ҳақида тушунча.

1-жавоб. Ўзбекистон Республикаси аҳолини ижтимоий ҳимоялаш асосида бозор иқтисодиётига ўтмоқда. Бугунги иқтисодий қийинчиликларни енгиб ўтиш, барқарор ривожланишни таъминлаш учун бунга боғлиқ барча омилларни тўғри баҳолаш, иқтисодий назоратнинг янги шаклларини чуқур таҳлилий услубларини жорий этиш зарурияти юзага келди. Бундай шароитда аудиторлик фаолиятини халқаро талаблар даражасига кўтариш муҳим ҳисобланади. Бу, албатта, жуда мураккаб масала. У қуйидаги муаммо ва масалаларни ўз ичига олади:

Жумладан, аудит назарияси ва унинг услубий томонлари, уни ташкил қилиш билан боғлиқ муаммолар.

Маълумки бозор иқтисодиёти даврида корхоналар ўз-ўзини молиялашга асосланади. Мазкур фан предмети ҳақида яхшироқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг ўрганиш объектларининг икки жиҳатига эътибор даркор: 1) халқ хўжалигининг бошланғич бўғини ҳисобланган турли мулк шаклларига асосланган корхоналар; 2) аудит текширувини ўтказиш жараёнига қараб хўжалик жараёнлари, маблағлар ва уларнинг манбалари. Бундан ташқари корхоналарнинг юридик кучга эга бўлган норматив актлари, технологик ишлари, хўжаликни юритиш ишлари, шартнома муносабатлари, режа тузилиши, шунингдек унинг таркибий қисмлари ҳам аудит объектини ташкил қилади.

2-жавоб. Кўрсатиб ўтилганидек, аудиторлик фаолияти бир томондан (мижозлар манфаати юзасидан) ҳудудлар, тармоқлар ва тармоқлар доирасидаги аванс-ланган капиталнинг кенгайган такрор ишлаб чиқариш жараёнида айланишининг иқтисодий таҳлилига самарадорлигини оширишга қаратилган бўлса, бошқа томондан эса товар ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий ҳолати тўғрисида ишончли, объектив маълумотларни ўрганишга, ҳулоса чиқариб тавсиялар беришга қаратилган. Аудит фанининг предмети мақсад ва вазифаларидан келиб чиқади, жумладан мавжуд ресурслардан унумли фойдаланиш ҳамда корхона тармоқ фаолиятларининг самарадорлигини ошириш асосида рақобатбардошлилигини таъминлашдир.

Аудит фанининг объектини иккита гуруҳга бўлиб улар ҳақида сўз юритиш лозим.

1) Аввало халқ хўжалиги тизимидаги объектларини белгилаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки аудитор дунёқараши кенг бўлиши, бозор иқтисодиётининг бизга

боғлиқ бўлмаган қонун ва категорияларини билиш
Ватан олдидаги бурчини аниқ ва тўғри англамоғи
зим. Шу жиҳатдан аудитор қуйидагиларни билиши
рак деб ҳисоблаймиз:

а) тармоқнинг салмоғи (бозор ва ишлаб чиқариш
даги ўрни);

б) давлат бюджети билан тармоқлар, корхоналар
муносабатлари. Масалан, «Солиқ кодекси» ва бошқа
норматив ҳужжатлар;

в) товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг
давлат ва халқаро стандартларга мос келиши;

г) ишлаб чиқаришда илғор технологияларни жорий
этиш (масалан, агросаноат интеграцияси жараёнида);

д) тармоқлараро иқтисодий муносабатларни ўргатиш;
ниш;

е) халқ хўжалигида товарлар тақсимоти, алмашув
реализацияси ҳамда истеъмол жараёнларини ўргатиш
(ишлаб чиқариш истеъмоли, шахсий истеъмол).

2) Юридик субъектлар доирасида аудит объектларини
билиш ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Чунки
корхоналар халқ хўжалигининг бошланғич таркибий
қисми ҳисобланади. Уларнинг молиявий натижалари
дан мамлакат иқтисодиётининг барқарорлиги мустақил
камланади. Аудиторлик ишининг асосий қисми ҳам
шундан бошланади ҳамда тўпланади.

Юридик субъектларида қуйидаги аудит фани объектларига
киради:

а) бозор иқтисодиёти жараёнида таъсис норматив
ҳужжатлари;

б) корхонада мавжуд бўлган барча ресурслар ва
улардан камхаржли фойдаланиш;

в) корхоналардаги хўжалик жараёнлари;

г) молиявий натижа ва молиявий аҳвол;

д) корхоналарнинг горизонтал ва вертикал иқтисодий
муносабатлари ва ҳоказо.

Демак, корхоналар (турларидан қатъий назар) субъект
ҳисобланса, унинг доирасида бухгалтерия ҳисобини
юритиш, аудитнинг субъект доирасидаги объектлари
саналади.

3-жавоб. Аудит фанининг предмети товар-пул муносабатлари
ҳукмрон бўлган бозор иқтисодиёти шароитида амал қилинадиган
хўжалик юритиш механизми бўйича норматив актларга амал қилиниш
жиҳатидан хулоса беришдан иборат. Аудиторлар аввало, ўз
фаолиятларини аудитнинг объектив хўжалик субъект-

лари доирасида амалга оширади. Хўжалик субъектлари турли мулк шаклига асосланган ижара, акционерлик жамиятлари, қўшма корхоналар, ҳиссадорлик корхоналаридан иборат. Хулоса қилиб айтганда у аудит фанининг таҳлили ва улар юзасидан корхонанинг иқтисодий самарадорлигини оширишга қаратилган ёзма хулоса демакдир.

Аудиторлик фанининг предметини ўрганиш методологияси мавжуд. У аввало табиат ва жамият тараққиётининг ривожланишини ўрганувчи фан сифатида диалектик материализм принципларига асосланади. Аудиторлик иқтисодий назария фанининг абстракция методидан фойдаланиш асосида ўрганилади. Абстракция-фикр, мулоҳазани мавҳумлаштириш деган маънони беради.

Аудит фанини ўрганишнинг ўзига хос услублари мавжуд.

Аудит фанининг назарий жиҳатларини эътиборга оладиган бўлсак, фанининг предметини ўтганишда аудит методологияси ва аудиторлик мезонларни билиш муҳимдир. Бунда аудитнинг мақсади ҳамда аудитор мезонларнинг асосий тамойилларини билиш зарур.

Мазкур муаммо ўз ичига саккизта бандни олади: Мезонлар аҳамияти, аудитни амалга оширишда илм-фан ютуқларини қўллаш, ҳисобот ва аудит хулосасидан фойдаланувчиларга аудит жараёнини тушунтириш, аудиторлик соҳасини ташкил қилиш, унинг давлат назоратидан четланишининг олдини олиш, аудиторларнинг миқдорлар билан ўзаро мулоқатига ёрдам бериш, унинг олдинги аудиторлик жараёнлари билан уйғунлашувини таъминлаш кабилар.

Халқаро аудиторлик мезонлари нималардан иборат? Бу мезонлар 29 та бандни ташкил этади. Улар аудит методологиясининг асосий тамойилларини билиш учун муҳим. Жумладан, мажбуриятларнинг умумийлиги (аудитор ва миқдор учун); молиявий ҳисоботлар умумийлиги; жараёнининг бир-бири билан келишуви; молиявий ҳисоботларни йиғиш ва улар юзасидан мажбуриятлар олиш. Методлардан яна бири аудитнинг умумий технологиясини билишдир. Яъни, аудиторлик дастури, аудиторлик танлов, аудиторлик ишнинг сифати, аудиторлик ахборот маълумотларини йиғиш ва исботлаш, аудитор томонидан жараён бўйича ҳужжатлаштириш, аудиторлик текширувини ўтказиш услублари, ҳақиқий текшириш, исботлаш, ҳужжат асосида текши-

риш, кузатиш, сўров, механик аниқликни текшириш таҳлилий текстлар ва (таққослаш, индекс ва коэффициентлар), ахборотлар узлуксизлиги, масалалар шахсий тадқиқот кўзи билан қараш, мутахассислар текширувидан фойдаланиш кабилар. Услугаларга шунингдек, таҳлилий текширув жараёни ва корхонани фаолият кўрсатиш тамойилларини баҳолаш ҳам кирди. Текширув хатоларни ўрганиш ва аудиторлик хулосаси билан тугатилади.

1. Персонал компьютерлардан, миллий ва халқаро ҳисоботлари тизимидан кенг фойдаланиш асосида хулоса чиқариш.

2. Бухгалтерия ҳисоб-китоби ва молиявий ҳисоботларга оид маълумотларнинг аниқлик даражасини ўрганиш, унинг ҳаёт воқеаларига қанчалик мос келишини таққослаш лозим.

3. Аудит ўтказишни инвентаризация ва норматив актларнинг хўжалик операцияларига мос келишини текширишдан бошлаш, таҳлил фанларнинг услублардан фойдаланиш мумкин.

4-жавоб. Аудит фани ҳам бевосита бир қанча фанлар билан боғлиқ. Улар қуйидагилар:

— бухгалтерия ҳисоби, тармоқлар иқтисоди, таълим, моқлар молияси, иқтисод назарияси ва статистика.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида Ўзбекистонда Иттифоқ Республикалари ичида биринчи бўлиб норматив ҳужжат асосида аудиторлик фаолиятини юргатиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу қонун ва қарорлар халқаро аудиторлик стандартларига мос келадиган тартибда яратилган. Демак, Ўзбекистон Республикасида товар-пул муносабати шароитида мустақил аудиторлик фаолиятини ташкил этишда ҳуқуқий норматив ҳужжатлар яратилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг юқорида кўрсатиб ўтилган қарорларига мос ҳолда ҳудудий тартибда мулк шакллари асосланган хўжалик субъектлари қуйидаги икки хил аудиторлик фаолиятини юритишга қаратилган:

1. Субъект сифатида корхоналар фаолиятларини аудиторлик текширувидан ўтказиш.

2. Аудиторлик фирмалар ходимларини услубий кўргазмалар, норматив ҳужжатлар билан таъминлаш, маълумотларини ошириш ва қайта тайёрлаш, хўжалик субъектларига маслаҳат хизмати кўрсатиш.

Фирмаларни ташкил этиш ихтиёрий бўлиб, тегишли ҳуқуқ органларидан, Ўзбекистон Молия вазирлигининг

бошқармалари томонидан лицензия олиш билан ўз фаолиятларини бошқаради.

Аудиторлик фирмалари ўзларининг маҳаллий ва ҳудудий бошқарув органларини ташкил этиши мумкин. Шунингдек, республика бўйича аудиторлик палатасини ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бу палата Олий мажлис олдида ҳисоб бериши лозим. Бундан ташқари аудиторлик фирмалари ва якка тартибдаги аудиторларнинг туман, вилоят бухгалтерлар ва аудиторлар ассоциациясини, жамоа ташкилотларини пай-бадалларга асосланган ҳолда ташкил этиш мумкин. Бухгалтерия ва аудиторлар ассоциацияси ҳамда уларнинг аудиторлик курслари мавжуд.

Аудиторлик фирмалари, якка тартибдаги аудиторлар ўз ишларини мустақил ҳолда хўжалик субъектлари билан тўғридан-тўғри тузилган шартнома асосида ташкил қилади. Улар ҳам юридик шахс ҳисобланади.

Корхоналарда аудит ўтказиш жараёнлари

Таҳлилий жараёнлар аудитнинг муҳим бир услубларидан бўлиб, кетма-кет молиявий қадам ташлашни тақозо қилади. Бунда асосий иш молиявий ва молиявий бўлмаган муносабатларни ўрганишдан бошланади. Таҳлилий жараён қуйидаги тартибда иш олиб боришни тақозо қилади:

- а) мақсадни белгилаш;
- б) текстни режалаштириш;
- в) текстни ўтказиш;
- г) натижаларни таҳлил этиш ва хулоса.

Мақсадни белгилашда асосий вазифа корхонадаги бизнес-режаларнинг мавжудлиги ва улар билан танишишни амалга ошириш билан боғлиқ. Бизнес-режаларнинг реаллигини белгилашда асосий эътибор корхонанинг яшаш қобилиятини баҳолашдан бошланади. Корхонанинг яшаш қобилиятини белгилашда аввало унинг молиявий тўлов қобилияти ҳисобга олинади. Шунингдек, корхонанинг узоқ муддатли капитали билан ўз капиталининг нисбати қай ҳолатда эканлиги ўрганилади. Шундан сўнг корхонанинг фойда нормаси таҳлил қилинади. Таҳлилий жараёнларда молиявий ҳисоботларнинг тахминий эҳтимол хатосини топишга катта эътибор берилади. Эҳтимоллик хатосини топишда «одатдан ташқари тебраниш» терминидан кенг фой-

даланилади. Аудиторлар тест элементларининг сонин камайтириш ҳам катта аҳамиятга эга.

Таҳлилий жараёнларда аудитор учун вақтни таълаш ҳам муҳимдир. Мақсадни аниқлашда аввало умумий режа, кейин эса аниқ режа белгиланади. Конкрет режани белгилашда асосий эътибор тестларни режалашга қаратилади. У қуйидаги учта вазифани ўз ичига олади:

1. Мас келадиган аудит танлаш.
2. Вақт танлаш.
3. «Одатдан ташқари тебраниш».

Бозор иқтисодиёти шаронтида корхоналар фаолиятининг функционал равишда мавжуд бўлишини таҳлил қилиш аудиторлар учун жуда катта аҳамиятга эга. Чунки корхонанинг жорий мажбуриятларни ўз вақтида амалга оширишни молиявий жиҳатдан таъминлашнинг рақобат бардошлилигини кўрсатувчи асосий омилдир. Корхонанинг жорий давр мобайнидаги молиявий мустаҳкамлигини билиш учун мавжуд хўжалик операциялар маблағларини, маблағлар манбаини кўрсатувчи умумий молиявий коэффициентларни ҳисоблаш асосий вазифалардан биридир. Қуйидагилар молиявий умумлаштирувчи коэффициентлар ҳисобланади.

а) молиявий сарфларни қоплаш; б) қисқа муддатли қарзларни тугатиш коэффициенти; в) абсолют миқдорда маблағларни қоплаш. Бу коэффициентлар жуда катта иқтисодий мазмунга эга бўлиб, корхонанинг балансидаги маълумотлар олиб кўрсатилади.

$$1) \text{ Қоплаш коэффициент} = \frac{\text{жорий активлар}}{\text{жорий мажбуриятлар}}$$

Жорий активлар балансининг 2-қисми бўлиб, жорий даврдаги хўжаликда мавжуд маблағларнинг умумий лозим бўлган дебитор қарзларни ўз ичига олади. Жорий мажбуриятлар балансининг пассив қисми ҳисобланади ва у жорий тўланиши лозим бўлган кредиторлар қарзларни ўз ичига олади.

$$2) \text{ Қисқа муддатли қарзларни тугатиш коэффициенти} = \frac{\text{Пул маблағлари, бозор қимматбаҳо қозғалар, реал дебиторлар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}}$$
$$3) \text{ Абсолют тугатиш коэф-ти} = \frac{\text{Пул маблағлари, қимматбаҳо қозғалар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}}$$

Шундай қилиб, корхоналарнинг бозор иқтисодиёт шаронтидаги яшаш қобилиятини ўрганиш ва тегиш

хулоса бериши учун, унинг молиявий аҳволини таҳлил қилиб бериш учун корхона фаолиятининг аудиторлар томонидан чуқур ўрганилиши ҳаётий заруриятга айланиб қолди. Чунки бозорнинг объектив иқтисодий қонунилари ҳаракат талабига кўра вужудга келади. Демак рақобат донмо корхона эгасининг аудиторлар хизматиға муҳтожлигини оширади.

Қисқа муддатли тўловларнинг коэффицентини ҳисоблаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Дебиторлик қарзларни тугатишда корхонадаги мавжуд пуллар ва маблағларнинг айланма тезлигидан, қимматбаҳо қоғозлардан фойдаланиш мумкин. Қисқа муддатли қарзларни тугатиш коэффиценти қуйидагича:

$$\text{а) ўртача айланма коэффиценти} = \frac{\text{маҳсулот сотиш ҳажми}}{\text{ўртача дебитор қарзлар}}$$

$$\text{б) Маҳсулот (хизмат, иш)ларни сотишдан келадиган ўртача тўлов кунлари сони} = \frac{\text{даромадларнинг ўртача бир кунлик дебиторлар (сўм) 360}}{\text{сотилган маҳсулот ҳажмига}}$$

а) мазкур коэффицент корхоналар нақд активларининг тўлаш имкониятини кўрсатади;

б) коэффицент иш билан бирга корхонадаги айланма товарлар миқдорининг нақд шаклда айланишини кўрсатади;

$$\text{в) моддий товар бойликларининг ўртача айланиш коэф-ти} = \frac{\text{сотилган маҳсулот қиймати}}{\text{моддий товар қийматининг ўрта доираси.}}$$

Коэффицент моддий товар қийматини ҳисобга олиш тартиби муҳим аҳамиятга эга ва уларнинг ўзгариш тартибини ифодалашда қуйидаги методлардан фойдаланилади.

ФИФО — ҳўжаликдаги моддий-товар қийматининг хронологик тартиби ва ҳисобланишини кўрсатади.

ЛИФО — ҳўжаликдаги моддий-товар қийматининг хронологик тартибини ва қайтиб келишини ҳисобга олишини кўрсатади.

$$\text{г) ўртача юк жўнатиш кунлар сони} = \frac{\text{моддий товар бойликлари захираси}}{\text{сотилган маҳсулот қиймати}}$$

$$\text{д) ўртача товар захираларининг нақд пулга айланиш кунлар сони} = \frac{\text{ўртача тўлаш кунлар сони} + \text{ўртача юк жўнатиш кунлари}}$$

Корхоналарнинг молиявий жиҳатдан қудрати ёки инқирозга юз тутаётганлигини олдиндан билиш учун узоқ муддатли қарзлар ва дивидендларнинг ўз вақтида тўпланишини ҳисобга олиб бориш аудитор учун ҳам,

корхона учун ҳам хулоса чиқаришда муҳим омил собланади. Бу ҳол қуйидаги кўрсаткичларни ашлайди.

1. Акционер ҳиссасининг қарзларга иебати	=	Барча мажбуриятлар
2. Мавжуд материал активларининг акционерлар ҳиссасига иебати	=	Акция капитали
3. Оддий акционерлик коэффиценти	=	Акция капитали + номдлий актив
4. Оддий ва имтиёзли акцияларга тўлов коэффиценти	=	Акция капитали
	=	Хўжалик операцияларида олинган даромад
	=	Оддий дивиденд суммаси
	=	Хўжалик операциясидан олинган даромад
	=	Оддий акциялар — Т + имтиёзли акциялар — Т + ставка 1-сол
	=	Оддий акциялар — Т + имтиёзли акциялар — Т + ставка 1-сол

Корхона молиявий жиҳатидан етарли фаолият кўрсатиши учун унинг қуйидаги самарадорлик кўрсаткичларини ҳисоблаш зарурияти туғилади.

1) Самарадорлик коэффиценти	=	сотилган маҳсул ҳажми
2) Моддий активларнинг рентабеллик даражаси	=	айланма моддий активлар
3) Умумий мулкнинг рентабеллик даражаси	=	хўжалик операцияларидан олинган даромад
4) Барча акция капиталининг даромадлилик даражаси	=	айланма моддий активлар дивиденд тўланганга қараб барча дивиденд суммаси олинган солиқлар
5) Кредитлардан фойдаланиш коэффиценти	=	барча мулклар суммаси
6) Акциянинг ўртача ўқет қиймати	=	солиқ олинганга қараб барча дивиденд суммаси олинган солиқлар
	=	умумий капитал
	=	умумий мулк рентабеллик даражаси манбалар ҳажми жалб қилинган манбалар қиймати
	=	умум капитал
	=	умумий акция қиймати
	=	умумий акция сони

АУДИТОРЛАР ХУЛОСАСИ

Бозор иқтисодиёти шароитида ўтказиладиган аудиторлик текширишлари корхона келажаги учун фойдали. Корхона ҳисоботларидан фойдаланувчилар учун

энг муҳим ахборот воситаси — бу аудиторнинг хулосасидир. Аудиторнинг хулосаси корхонанинг маълум бир даврдаги ишлаб чиқариш, социал-иқтисодий ривожланиши, молиявий аҳволи ҳақидаги таҳлил ва шу таҳлил натижасидан иборат.

Юқорида аудитор мезони ва аудиторлик, улар объектларидаги мезонлар кўриб чиқилди.

Шу юзасидан такрор бўлса-да, қуйидаги мезонларни санаб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

а) Аудиторнинг хулосасининг корхонада тузилган молия ҳисоботлари ва олиб борилаётган бухгалтерия ҳисоби ҳамда тамойилларига қай тартибда риоя қилиниши;

б) Корхонадаги олдинги давр ҳисоботи асосида жорий ҳисоботнинг мазмун жиҳатидан кетма-кетлик тамойилларига риоя қилиниши;

в) Аудиторнинг хулосасида молия ҳисоботида талаб қилинмайдиган айрим фикр-мулоҳазаларнинг мавжудлиги;

г) Умумий ҳисобот баёни қилинади.

Шундай қилиб, аудиторлик текширув давомида аудиторларнинг икки хил турдаги хулосаси бўлиш мумкин.

1. Аудиторнинг тушунтиришисиз чиқарилган хулосалар.

2. Махсус изох талаб қилинадиган хулоса.

Аудиторнинг хулосаси корхона учун ҳам, аудиторлик текширишни ўтказган аудитор учун ҳам муҳим ҳужжат бўлиб, унга қонуний жавобгарлик киритилган.

Ривожланган мамлакатларда аудитор томонидан икки турдаги хулосалар ёзилиб борилади.

Жумладан, биринчи ҳолатда хулосалар изохсиз ёзилган бўлиб, корхона ҳисоботидан фойдаланувчилар учун энг ишончли ахборот воситасидир. Бундай хулосалар умумий аудиторлик хулосасининг 90 фоизини ташкил қилади, қолган 10 фоизи эса тушунтиришлар билан ёзилган хулосалар ёки бўлмаса, аудитор томонидан изохланмаган бўлиши мумкин. Ҳар бир аудиторнинг хулосасида қуйидаги 5 та тамойилга амал қилиниши лозим:

а) корхона ҳисоботларида барча зарур ҳужжатлар тўлдирилган бўлиши шарт. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

Баланс, фойда ва зарарлар ҳисоботи, жамғарма фойда, пул маблағларининг ҳаракати ҳақидаги ҳисоботлар;

б) Аудитор ўз хулосасида қуйидаги уч тамойи
риоя қилиши шарт:

1. Мутахассислик. 2. Мустақиллик, 3. Малака
касб текшируви маҳорати.

в) Аудитор хулосалари объектив равишда қуйи
уч мезонни ўзида акс эттириши лозим:

1. Аудитнинг режали бўлиши, ички хўжалик ауд
нинг аҳволи ва ахборотларнинг етарли бўлиши.

2. Корхонадаги молиявий ҳисобот, уларнинг нор
тив актларга мос келиши;

д) Шароитлардан келиб чиққан ҳолда, молиявий
бошқа ҳисоботларда тушунтириш талаб қилинмай
ган масалаларни ошкор қилиш кўзда тутиямаслиги
зим. Бунда корхонанинг тижорат сирларини сақлаш
зарда тутилади. Аудиторлик хулосалари ўзининг м
сус мати таркибига эга. Бу мати таркиби қуйидаги

а) Ҳисобот номи.

б) Корхонанинг ва аудиторлик фирмасининг м
зили.

в) Кириш абзаци.

г) Соҳа абзаци.

д) Фикрлар абзаци.

е) Бухгалтерия фирмаси.

ж) Хулоса санаси.

Аудитор хулосасини ёзишда юқорилардан кел
чиққан ҳолда қуйидагилар ҳам кўрсатилади:

а) мустақил аудитор фирмаси; б) кимга ёзилга
лиги; в) кириш қисми; г) аудиторлик жараёнида
ишончлилик даражаси; д) ишончлилик даражасига
фолат; е) фирма стандартларига мос келиши; ж) х
лоса ёзилган вақт.

Аудиторлик текшириш даврида айрим камчилик
бўйича аудитор хулосаларида маълум бир четлани
ларга йўл қўйилиши мумкин. Яъни, хулоса қилиш
шу камчиликларни тушунтиришлар билан баён эти
ёки фикр-мулоҳазаларни бошқачароқ ёзиш мумкин. У
гартirilган тушунча ва хулосалар қуйидагича а
этиши мумкин бўлади:

а) ҳисоботларда унча катта бўлмаган ноаниқли
ларнинг мавжудлиги;

б) бухгалтерия учётидаги кетма-кетлик ва логик
да маълум бузилишлар бўлмаслиги;

в) корхонада бухгалтерия учёти бўйича асосий т
мойиллардан четланиш;

г) аудиторлик фаолияти давомида алоҳида муҳи

нинг юзага келиши олдин текшириш ўтказган аудиторлар хулосасига боғлиқ даражасини ўрганиш. Корхоналар фаолиятини текшириш пайтида қуйидаги чекланишлар бўлиши мумкин: -

1) Аудиторлик текшириш объектлари соҳасининг чекланганлиги.

2) Молиявий ҳисобот умумий қабул қилинган бухгалтерия тамойилларига мос келмаган ҳолда тузилган бўлиши мумкин.

3) Аудитор мустақиллиги чекланган бўлиши мумкин.

Ушбу уч ҳолатни эътиборга олган ҳолда аудиторлар етти қисмдан иборат аудиторлик хулосасини ёздиладилар.

Аудитор кўриб ўтилган учта шарт учун изоҳ талаб қилинмайдиган хулосаларга келиш мумкин.

Изоҳлаб талаб қилинмайдиган хулосалар кафолатли ишончга эга бўлиб, корхона учун ва корхонанинг ҳисоботидан фойдаланувчилар учун муҳим ахборот воқеаси ҳисобланади. Бундай аудиторлик хулосаларида корхонанинг рақобатлар кураши даврида фаолият кўрсатиши кафолатланган бўлади. Аммо, тушунтиришлар талаб қиладиган аудиторлик хулосалари ҳам ёзилиши мумкин. Бундай хулосаларни мазмун ва услубга кўра тўрт хилга бўлиш мумкин:

а) салбий хулоса ёзилган бўлиши мумкин;

б) ҳисоботларни таҳлил қилган ҳолда аудитор ўз фикрларини ёзмаслиги мумкин;

в) ҳисобот маълумотларини чуқур таҳлил қилган ҳолда аудитор ўз хулосасининг айрим бандларида маълум тушунтиришлар баён этиши мумкин;

— г) аудитор корхона фаолиятини аудит текширувидан ўтказишни рад қилиш мумкин.

Аудиторнинг ҳисоботлари

Аудит текшируви аудитор томонидан ҳисобот тайёрлаш билан тугалланади. Бу ҳисоботлар бир неча хил номланиши мумкин:

1. Мижоз корхона бошқарувига ва аудиторлик фирма бошқарувига хат.

2. Аудит текширув натижаси хати, камчиликлар тўғрисида хат.

Мазкур ҳисоботларнинг асосий мақсади учёт ёзувларидаги, учёт ва назорат тизимидаги мавжуд бўлган ва катта хатоликларга олиб келиши мумкин бўлган кам-

чиликларни кўрсатиб ўтиш (изоҳ бериш), консульта
тив маслаҳатлар бериш, келгуси аудит текширувлари
да нимага кўпроқ эътибор бериш лозимлигини ба
ён этиш.

Ҳисоботда қайд этилган барча муаммолар тушу
нарли бўлиши учун қисқа, аниқ баён этилиши зарур.
Ноаниқликларга йўл қўймаслиги учун ҳисоботни мута
хасселар иштирокида муҳокама қилиш тавсия этила
ди. Аудитор, фаолияти текширилган субъект ходим
ларига ҳисоботдаги камчиликлар тўғрисида тушунти
риш бериш лозим. Корхона маъмурияти ҳисоботда қў
тарилган муаммолар бўйича белгиланган тадбирларни
баён этган ҳолда жавоб тайёрлаши зарур.

Текширув давомида аниқланиб ҳисоботга қўшила
диган далиллар назорат, ҳуқуқий ва ҳўжалик туркум
ланишига эга бўлиш мумкин. Назорат туркумланиш
молия ҳўжалик фаолиятида моддий-товар бойликлар
ва пул маблағларининг мавжудлигини, улар ҳарака
тини баҳолайди. Аудитор моддий бойликларнинг сақ
ланишини кўриб чиқади. Уларнинг тўлиқ даромадга
олинмаслиги ҳақида, ҳисоб ва ҳисоботнинг белгиланган
қоидалар асосида юритилмаслиги тўғрисида ҳукм чи
қаришга ҳақли. Лекин у аниқланган камчиликлар са
бабини ёки бу далилларнинг қандай мақсадларда со
дир этилганлиги тўғрисида ўз фикрини билдириши
шарт эмас.

Ҳуқуқий туркумланиш суд-тергов органлари томо
нидан аниқланган далилларни ҳуқуқий жиҳатдан ба
ҳолаш, ҳўжалик йўналиши текшириляётган корхона
мутахассислари ёки ходимлари фаолиятига баҳо бериш
қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар
томонидан амалга оширилади. Аудит ҳисоботини рас
мийлаштиришга бир қатор талаблар қўйилади: Ҳисо
ботда текшириляётган молиявий ҳисобот манзилгоҳи
аудит стандартлар тўғрисида маълумотлар ҳамда ау
дитор хулосаси бўлиши зарур.

Аудиторлик ҳисоботининг намунаси

компанияси учун аудит ҳисобот

Мен (биз) 1995-молиявий йил учун компаниянинг
йиллик ҳисоботини, бухгалтерия счётларини ва компа
ния маълумоти фаолиятини текширдим. Текширув
умумқабул қилинган аудиторлик стандартлари асоси
да ўтказилди.

Йиллик ҳисобот компаниялар тўғрисида
қонун асосида тузилди.
(ёсудалар, активлар тўғрисида қонунчиликда белги-
ланганидек алоҳида ҳисоботлар тақдим этилди).

Мен (биз)

Ҳўжалик фаолияти натижалари тўғрисида ҳисоботни
ва баланс ҳисоботини тасдиқлашми.

Директорлар кенгаши аъзоларини 1995 (молиявий) йил
учун жавобгарликдан соқит қилишни тавсия қиламан.

Сана

аудиторнинг исми-шарифи, имзо

АУДИТОРЛИК ХУЛОСАСИ

Молиявий аудит бўйича аудитор хулосаси турли хил
шаклларда баён этилиши мумкин.

Тортишувсиз шартсиз хулоса, текшири-
лаётган корхонанинг молиявий ҳужжатлари ҳисоб ва
назорат принциплари асосида тўғри юритилаётганли-
гига, мазмунан қонунчиликка зид келмаслигига ауди-
тор томондан тўлиқ ишонч ҳосил қилингандагина бери-
лади. Баъзи ҳолларда маълум чекланишлар сабабли
аудитор тортишувсиз хулоса бера олмаслиги мумкин.
Бунга икки хил вазият сабаб бўлади: 1) Ишончсизлик;
2) Норозилик; 3) Хулоса бермаслик.

АУДИТ ТУРЛАРИ ҲАМДА МАҚСАДИ

Олдинги маълумотларда аудитнинг моҳияти очиб
берилмаганлигини ҳисобга олган ҳолда, аудит ва ау-
диторлик турларини билиб олиш керак бўлади. Шартли
равишда аудитни уч турга бўлиш мумкин.

1. **Операцион аудит.** Бу аудитда барча ҳўжалик опе-
рациялари ва жараёналари тўлиқ ўрганилиб уларнинг
иш самарадорлигига ва унумдорлигига бўлган таъсири
ўрганилади. Жумладан, кўчмас мулк ёки янги ташкил
этилган мулк текширувдан ўтказилганда унинг ҳўжа-
лик фаолиятига таъсири ўрганилади. Мана шундай
тартибда унумдорлик ва самарадорлик кўрсаткичлари,
қимматбаҳо қоғозлар ҳамда молиявий тизимга риоя қи-
лишнинг бухгалтерия принципларига мос келиши нуқ-
таи назаридан ҳам кўриб чиқилади.

2. **Мос келиш ёки келмаслик аудити.** Бу хилдаги
текширишда аудитнинг мамлакат миқёсидаги қонун-
ларга, шунингдек барча норматив актларга мос келиши

ёки келмаслик сабаблари ўрганилади. Масалан, корхона фаолиятини аудит текширишдан ўтказишда унинг корхона Низомига ёки мавжуд йўриқномаларга мувофиқ бўлишини текширувдан ўтказиш.

3. Молиявий ҳисоботларни аудит қилиш. Бунда текширув молия ва бухгалтерия ходимлари томонидан ўтказилиб, асосан корхонанинг тўлов қобилияти, молиявий натижаларнинг, реализация жараёнларининг ҳисоботларда қанчалик даражада ақс эттирилганлиги текширилади.

Аудитни ўтказувчи ходимлар, яъни аудиторлар ҳақи маълум турларга бўлинади. Улар қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Аудитни халқаро бухгалтерия учёти тамойиллари асосида ўтказиб корхона самарадорлигини аниқ қўл сатиб берувчи аудитор — бухгалтерлар.

2. Давлат бюджети билан корхона ўртасидаги молиявий ҳисоб-китобларни текширувчи солиқ инспекторлари ҳам аудитор бўлиши мумкин.

3. Ҳар бир хўжаликда ёки корхонада аудиторлик фаолиятини кенг ташкил қилувчи ва амалга оширувчи ички аудиторлар.

4. Аудит текшируви вақтида ўта мураккаб масалар бўйича маслаҳат берувчи бухгалтерлар.

Мажбуриятларни яхши ўрганган аудитор ёки мажбуриятни ёқловчи шахс билан ҳам маслаҳатлашиши мумкин. Худди шундай, молиявий ҳисоботларни ёқловчи шахс билан ҳам маслаҳатлашиш фойдадан ҳисобланганлиги эмас.

АУДИТ тури	Одий аудит	Мисол
1. Операцион аудит	ички х-к аудитлари	Ҳисоб маркази бўлганлиги, унинг самарадорлиги ва амалда қандоқлиги
2. Мос келиш ёки келмаслик аудити	ички х-к аудити ёки фирма аудитори	Максимал жорий лабларга жавоб бериши
3. Молиявий ҳисоботлар аудити	Аудиторлик фирмаси	1 йиллик молиявий ҳисоботларни аудит текширувидан ўтказиш

Аудит текширувини ўтказишда халқаро аудиторлик мезонлари

Ўтказиლაётган аудит текширувлари самарали бўлиши учун маълум бир мезонлар мавжуд. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Аудитнинг умумий тартибда қабул қилинган стандартлари

Аудиторнинг умумий малакаси, ҳудқи ва ўзини тутта билиши	Объектда аудит текширувини бажариш	Натижалар ҳақида маълумотлар
1. Етарли тайёргарлик ва тажриба	1. Назоратни тўғри режалаштириш	1. Ҳисоботларнинг бугалл. принципларига маскелиши ва тасдиқлаиши.
2. Мустақил йўналишга эга бўлиш	2. Ички аудит назоратини тушиниш даражасиҳ	2. Барча ҳисоботдаги масалаларнинг аниқлиги
3. Зарур мутахассислик малакасига эътибор	3. Ўзида ўқўқий ваколатнинг мавжудлиги	3. Ахборотларнинг етарли даражада ечилиши. 4. Молиявий ҳисоботлар ҳақида тўла хулоса

Аудитнинг тўғри ташкил этилиши, режалаштириш ва бошқа кўрсаткичларнинг бухгалтерия принципларига мос келиши мақсадни тўғри белгилаб олишни тақозо қилади. Аудитнинг умумий мақсадини белгилашда қуйидаги босқичларга эътибор бериш лозим:

1. Молиявий ҳисобот.
2. Молиявий ҳисоботларнинг элементлари.
3. Бошқарув органлари томонидан тақсимланган элементлар.

4. Аудитнинг асосий мақсади, элементлари.

5. Аудитнинг аниқ мақсади элементлари.

Аудитнинг умумий мақсадини белгилашда аудиторнинг жавобгарлигини, этикасини ва миждознинг жавобгарлигини эътиборга олиш керак бўлади.

АУДИТ ЎТКАЗИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ

1. Аудитнинг моҳияти ва мазмуни.
2. Аудитнинг мақсад ва вазифалари.
3. Аудит текширув ўтказишнинг босқичлари ҳамда ҳажми.
4. Аудит ва аудиторлар турлари.
5. Аудит андозаларининг асосий тамойиллари ва мақсадлари. Халқаро аудит андозалари.
6. Ички хўжалик аудитининг андозалари.

7. Аудит ва тафтишнинг асосий фарқлари.

1-жавоб. Аудитнинг моҳияти олимлар томонидан турлича талқин қилинади. Жумладан, Э. Л. Аренов ва Ж. Лаббек аудитнинг моҳияти тўғрисида гап юритиб унинг қуйидагича таърифлайди: «Аудит — мураккаб жараёни бўлиб, маълум ваколатга, мустақил аудиторлик касб малакасига эга бўлган киши томонидан амалга оширилади ва ҳўжалик тизимидаги рақамлар ифодасига тушадиган ахборот йиғади, баҳо беради, мамлакатдаги тартиб қондаларга асосланиб, ўз хулосасини ёзиб беради». Шу билан бирга, муаллифлар рақамлар ёрдамида ифодаланадиган мезон кўрсаткичларини ҳам кўрсатиб ўтади. Жумладан, ҳўжалик тизими ва текшириш даврини, маълумотларни тўплаш ва баҳолаш, аудиторларнинг мустақиллиги, аудит текширувнинг натижаларини маълум қилиш. Булар аудитнинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқади.

Иккинчи муҳим дарслик муаллифлари А. Д. Шеремет ва Суецлар аудитнинг моҳиятини Россия федерациясининг аудиторлик қонунларидан келиб чиқиб таҳлил қиладилар. Унда аудит ишбилармонлик фаолият кўрсатилган бўлиб, бухгалтерия ўқётини ташкил қилиш, юргизиш андозаларга мос эканлиги, шунингдек аудит — бу субъектлар молиявий аҳволини, баланснинг актив ва пассив томонларини текшириб, хулоса ёзиб бериш ва баҳолаш каби ишлар эканлигини қайд этади. Ёзинингча, Э. Л. Аренов ва Ж. Лоббекларнинг фикри ҳақиқатга яқин кўринади. Кўпгина муаллифлар айтганидек, аудит — бу корхоналарнинг фаолиятидаги «касалликлар»га ташхис қўйиш ва унинг тугатиш юзасидан «рецепт» беришдан иборат бўлиши керак. Аудиторлик хулосаси ва ундаги таклифлар аввало корхона эгаларига, унинг тўғрисидаги ахборотлардан фойдаланувчиларга ҳамда бошқа органларга керак бўлади.

Аудитор тушунчаси ҳам баъзи аниқликлар киритилишини тақозо қилади.

Аудитор бу юқори малакали, аудит текширувини амалга оширишга ҳуқуқи бўлган мутахассис бўлиб, унинг фаолияти амалдаги қонунчиликка мувофиқ бўлиши билан белгиланади. Аудиторлик фаолиятини амалга оширишнинг маълум қоида ва тартиби мавжуд. Жумладан, ҳўжалик субъектлари томонидан аудиторлар эркин танланиши, аудитор билан миждоз ўртасидаги муносабатлар шартномага асосланиши, аудиторнинг миждозга хулоса ёзишга рози бўлмаслиги, ауди-

торлик текширувини амалга оширувчи аудитор билан текшириладиган корхона раҳбарлари шахсий муносабат асосида иш юритмаслиги лозим.

Аудиторлик текширувида объектив ва ишончли ахборот воситалардан фойдаланувчиларни молиявий ҳисоботлар билан таъминлаш муҳим шарт ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти даврида корхоналар мустақил товар ишлаб чиқарувчи саналади. Шу бонс бухгалтерия учётида акс эттириладиган маълумотлар, молиявий натижалар, тўлов қобилияти кўпчилик юридик шахслар ва ходимларни қизиқтириши табиий. Бундай маълумотлар айниқса шерикчилик асосида ишлайдиган корхоналар учун кўпроқ зарур бўлади. Бу хил кўрсаткич тавсифномалар қуйида кенг ифода этилган:

Шерикчилик асосида ишлайдиган корхоналар фойдаланиши учун ахборот маълумотлари тавсифномаси

Ўзаро шерикчилик гуруҳлари	Корхонанинг бирлаштирилган хужалик субъекти фаолиятига ҳиссаси	Қайтим талаблари	Таҳлил қилиш предметлари
1. Маъмурият	Бошқарув ишрини билиши	Меҳнатга ҳақ тўлаш ва бошқа рағбатлангиринилар	Барча ахборот маълумотлари бошқарувчиларга берилади
2. Хизмат кўрсатувчи ходимлар	Меҳнат тақсими асосида бажариладиган ишлар	Меҳнат ҳақи ва ижтимоий шароит	Молиявий натижалар
3. Мол етказиб берувчилар	Моддий бойлик ресурсларини етказиш	Шартнома баҳолари	Молиявий аҳвол
4. Харидор ва миқозлар	Маҳсулот ва хизмат	Шартнома баҳолари	Молиявий аҳвол
5. Мулкдорлар	Корхонанинг ўз капитали	Дивидентлар	Молиявий натижа ва молиявий аҳвол
6. Қарз берувчилар	Қарзга олинган капитал	Фоиизлар	Тугатиш баланси кўрсаткичлари
7. Давлат органлари ва бюджетдан ташқари жамғармалар	Жамият ривожини учун зарур маблағлар	Солиқлар ва бошқа бадаллар	Молиявий натижа ва уларнинг йиғиндис

Бизга маълумки, бу тавсифнома маълумотлари биринчи навбатда корхона раҳбарлари, мутахассисларга фойдаланиш учун берилади. Бозор иқтисодиёти даврида улар ўзаро шерикчилик асосида ишлайдиган аудитор ва аудиторлик фирмалари, молиявий маслаҳат масалалари билан шуғулланувчилар, қимматбаҳо қонун мутахассислари, биржалар, диллерлар, юридик ташкилотлар, хўжалик фаолиятини тартибга солиб турувчи органлар, ахборот-матбуот агентликлари, савдо-ишларни чиқарувчи агентликлар, касаба уюшмалари, илмий-тадқиқот ташкилотлари ва жамоатчилик учун ҳам зарурдир. Кўрсатиб ўтилган муносабат аудиторлик методологиясини жиҳатидан аудитнинг умумий мақсад ва вазифаларини алоҳида белгилаб олинишни тақозо қилади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, аудит технологияси бўйича ҳар бир аудит текшируви, маслаҳатчи иши учун алоҳида-алоҳида мақсад ва вазифалар белгиланиши лозим. Бу мавзуда биз юқорида кўрсатилганидек мақсад ва вазифаларни белгилаб оламиз ва тушунчалар берамиз.

2-жавоб. Аудиторлик фаолиятининг самарали бўлиши, биринчи навбатда аудитор ва аудиторлик фирмалари учун, қолаверса, рақобатчилик шароитида миждолар учун ҳамда жамият ва давлат бошқарув органлари учун ривожланиш гаровидир.

Аудитнинг мақсади мамлакатдаги қонунчилик, аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи норматив ҳужжатлар асосида ҳамда шартномалар доирасида маълум бир иқтисодий, хўжалик муаммоларини ечишга қаратилган.

Албатта, аудит билан аудиторлик фаолиятининг мақсади бир хил эмаслигини пайқаб олиш қийин эмас.

Аудиторлик фаолиятининг мақсади тушунчаси бошқача бўлиб, у хўжалик субъектларининг бухгалтерия ўқети, ҳисоботининг ишончли бўлишини, амалга оширилаётган хўжалик, молия операцияларининг норматив ҳужжатларга мос келишини текширишдан иборат.

Молия ҳисоботлари қуйидаги мақсадларда текширилади:

— молия ҳисоботидаги маълумот кўрсаткичларини тасдиқлаш ва ундаги мавжуд камчиликларни очиқ ташлаш;

— бухгалтерия ўқети ва ҳисоботлари давридаги харажат, даромад ва молиявий натижаларининг аниқ, объектив акс эттирилишини кўрсатиб бериш;

— хўжалик субъектида бухгалтерия учётининг мавжуд қонун ва норматив ҳужжатларга мос равишда юритилиши, ҳисоботлар тузилишини назорат қилиш, корхонага тегишли капитал активларига, тўлов мажбуриятларига методологик баҳо бериш;

— қарзга олинган маблағлардан самарали фойдаланиш, ишга солинмаётган резервларни аниқлаш.

Кўрсатиб ўтилган мақсадларни амалга оширишда аудиторлар вазифаларини белгилаб олиш ҳам катта аҳамиятга эга. Жумладан, хўжалик субъекти ҳисоботида барча актив ва пасивларнинг тўла акс эттирилиши масаласи ўз аксини топиши лозим:

— ҳисобот тузишда барча ҳужжатлардан фойдаланиш (қишлоқ хўжалик корхоналарида таппарх ҳисоблаш услублари асосида қилинганлиги);

— корхонанинг ҳисоб рақамидаги мулкларни баҳолаш услубларининг қанчалик тўғрилигини текшириш.

Бунда аудитор солиқ ва солиқсиз тўловлар учун корхона фойдасининг солиққа тортиладиган базаси тўғри аниқланганини алоҳида текшириши, шунингдек қўйидаги масалаларни аниқлаштириши лозим:

— хўжалик субъектида устав капиталини тўлдириш бўйича қарорларнинг тўла бажарилишини;

— синтетик ва аналитик учёт балансидаги актив ҳамда пасивлар бирлигини;

— дебитор ва кредитор қарзларнинг тўла акс эттирилишини.

Аудитор ўз хулосасини ёзишга тайёргарлик пайтида қўйидаги масалаларга алоҳида эътибор қилади:

— хўжалик операцияларининг корхонада учёт сис-
темасига мувофиқ акс эттирилиши, мулкларни баҳолаш-
нинг тўғри ташкил қилинганлигини;

— ҳисоботда даромад ва ҳаражатлар қамраб олин-
ганлиги;

— жорий йил ҳаражатларининг даврлар ва иқтисод-
ий мазмундан келиб чекланганлиги;

— аналитик учёт оборот ведомостлари ҳар ойнинг
биринчи числосида тузилганлиги.

Аудитор хулоса ёзишда алоҳида эътибор бериш ло-
зим бўлган масалалар:

— ҳисоботнинг фойдаланишга яроқлилиги (моддий
товар умумий қийматининг корхона эҳтиёжидан келиб
чиқиши);

— ҳисоботнинг асосли эканлиги (моддий-товар қий-
матининг ҳисобот ва балансда тўла акс эттирилиши);

— ҳисоботнинг тугалланганлиги (товар-моддий қиймати захираларининг тўғри ҳисобланганлиги, балансга кўрсатилганлиги, балансга ўзгартиришлар киритилганлиги);

— ҳисоботни баҳолаш, моддий-товар қиймати қонунининг сумма ва миқдор жиҳатидаи балансга мос келиши;

— ҳисоботда хўжалик маблағларининг тўғри тугалланганлиги (моддий-товар қимматликларининг ҳисобларда тўғри акс эттирилиши);

— ҳисоботда тақсимот ишларининг тўғри бажаришганлиги (моддий-товар қийматининг сотиб олиниши ёки сотилиши даврлар бўйича ҳисоботда тўғри тақсимлаб кўрсатилганлиги);

— ҳисобот тузишда белгиланган тартиб ва қонунларга риоя қилинганлиги (моддий-товар қийматлари йиғиндисининг бош дафтардаги суммага мос келиши);

— ҳисоботда барча масалаларининг тўлиқ берилганлиги (моддий-товар қийматининг методик жиҳатда тўғри баҳоланиши ва ҳисоботларда акс эттирилиши);

Аудиторлар аудит текшируви жараёнида хўжалик субъектларига назарий ва амалий масалаларни ечи бўйича қуйидагича ёрдам кўрсатиши зарур:

— хўжалик операцияларининг қонунийлигини, бухгалтерия ҳисоботларининг тўғри юритилганлигини текшириш;

— бухгалтерия учётини ташкил қилишга;

— бозор иқтисодиёти шароитида бухгалтерия учётининг тўғри тузилишига;

— солиқ ва солиқсиз тўловларининг режалаштирилиши ва ҳисобланишига амалий ёрдам бериш;

— учёт ва назорат, молиялаштиришнинг долзарб масалалари бўйича маслаҳат хизмати кўрсатади;

— хўжалик фаолиятини таҳлил этиш ва баҳолаш;

— таъсис ҳужжатларининг малакали асосда тузилишига кўмаклашиш;

— келажакда хўжалик юритишда ишончли шерикларни топиш;

— ахборот маълумотларини миждозларга ўз вақтида етказиш ва ҳоказо.

3-жавоб. Аудит текширувини ўтказишда, уни амалга ошириш босқичларини билиш катта аҳамиятга эга.

Аввало, аудит текшируви бўйича иш ҳажминини, яъни қўламинини белгилаб олиш зарур. Бунда аудитор фаолияти ҳақидаги қонулар ва бошқа норматив ҳужжатлар

лар, миждозлар билан тузилган шартнома шартлари эътиборга олинади. Мазкур иш бухгалтерия учёти, ички хўжалик назорати, корхонанинг хўжалик ишлаб чиқариш ва молия фаолиятини ўз ичига олади ва текшириш объектлари ҳақида етарлича маълумотлар олиб ўганиш, хулоса ёзиш муддатини белгилаш билан режалаштирилади.

Иккинчи босқич аудит ишлари режасини тузиш ҳисобланади. Яъни тахминий таҳлиллар асосида қилинадиган ишларни баҳолаш, бу ишга жалб қилинадиган мутахассислар рўйхатини тузиш, текширувни бажариш муддатини аниқлаш зарур. Аммо шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, ишга мутахассис жалб қилинса ҳам, аудиторнинг маъсулияти тўла сақланиб қолинади.

Учинчи босқич корхонадаги бухгалтерия учёти тизими ва ички хўжалик назоратини баҳолашдан иборат. Асосий эътибор хатоларнинг бўлмаслигига, молия ҳисоботларидаги маълумотларнинг ишончлилигига қаратилади.

Тўртинчи босқич, барча маълумотларни тўплаш, аудиторлик текширув якунларини тасдиқлашдан иборат. Бешинчи босқичда тасдиқланган маълумотларни тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш лозим. Ниҳоят охирги босқич, бу аудиторлик текширувни якуни бўйича хулоса ёзиш ва ҳисобот тузишдан иборат. Бунда аудитор хулосасининг амалдаги қонунчилик ва тартибга солувчи норматив ҳужжатларга мослиги баён этилади, ёки хулоса ёзмасликка қонуний асос кўрсатилади.

Аудит текширувини ўтказишда бажариладиган ишлар ҳажминини белгилаб олиш масаласи муҳим ҳисобланади. Масалан, агарда молиявий ҳисоботни аудит текширувидан ўтказиш мақсад қилиб олинган бўлса, молия ҳисоботидаги барча маблағлар, уларнинг манбалари, дебитор, кредитор қарзлар, молиявий натижалар, даромад ва айланма суммаларни (энг камидан 5 фонди, иқтисодий исббий кўрсаткичларининг камидан 3—5 йиллик маълумотлари) текшириш ишлари белгилаб олинади. Бунда корхонанинг авансланган капитал, қимматбаҳо қоғозларининг дивиденд суммалари бўйича барча зарур маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш назарда тутилади.

4-жавоб. Аудиторлик фаолиятини амалга оширишда аудит текширувининг турларини фарқлай билиш зарур.

Аудит турларига қуйидагиларни санаб ўтиш лозим:

- а) ички аудит текшируви;
- б) ташқи аудит текшируви.

Ички хўжалик аудит функционал амалга оширилишига қараб бошқарув ёки ишлаб чиқариш аудити бўлинади. Бундан ташқари, хўжалик фаолияти аудити норматив ҳужжатлар талабига мос келувчи аудиторлик молиявий ва махсус аудит, мажбурий аудит ва ташқи аудит билан амалга ошириладиган аудитларни санаб ўтиш мумкин.

Мажбурий аудит давлат бошқарув органлари билан амалга оширилади. Шунингдек, дастлабки аудит ва келишилган аудитлар мавжуд. Дастлабки аудит шартнома билан келишилган ҳолда ўтказилади, қайта ўтказиладиган аудитлар ҳам бўлади. Аудитнинг ривожланиш босқичларининг қуйидаги хиллари мавжуд:

- а) тасдиқловчи аудит;
- б) тизимли-мўлжалланган аудит, яъни ички назоратнинг самарадорлигини аниқлашга қаратилган текширув;
- в) таваккалчиликка асосланган аудит, яъни аудит текширувини таваккалчилик асосида қисқартириб ўтказиш.

Аудит типларига, юқорида қайд этилганидек: а) операцион (тезкор) аудит; б) амалдаги қонунчилик норматив-техник ҳужжатлар талабига мос келувчи аудит; в) молиявий-аудитларга бўлинади. Аудиторлик типлари эса тўртта:

- 1) Бухгалтерия ҳисоб-китоб хизмати аудиторлари (асосан энг катта бошқарув назоратчилари).
- 2) Солиқ инспекторлари, давлат бюджети бўйича текширувни амалга оширувчи малакали мутахассислар.
- 3) Ички хўжалик аудиторлари.
- 4) Қасамёд қилган бухгалтерлар (улар аудиторлик фирмалари томонидан молия ҳисоботларини текшириш аудит қилади. Аудит мазмунан қуйидаги йўналишларга эга:

- банк аудити;
 - ижтимоий суғурта аудити;
 - биржа аудити;
 - бюджетдан ташқари жамғармалар аудити;
 - инвестиция муаммолари аудити.
- 5-жавоб. Аудиторлик андозалари аудит талабларига мувофиқ ташкил топган сифат кўрсаткичларга жавоб беради.

Ички ва ташқи аудитларнинг тавсиф жиҳатидан фарқланиши

Омиллар	Ички ҳўжалик аудити	Ташқи аудит
Қўйилган ва- зифалар	Текширувнинг ҳажми, мақсади корхона бошқаруви томонидан қўйиладди.	Мижоз билан аудитор ўртасидаги шартномага мувофиқ белгиланади
Аудит текши- рув объект- лари	Айрим функционал ва-зифаларни ечиш, улар юзасидан текширув ва тадбирларнинг ахборот тизимини белгилаб олиш	Асосан учёт ва ҳисобот тизимлари қай тарзда эканлигини кўриш
Мақсад	Қорхона раҳбари томонидан белгиланади	Аудит ҳақидаги қонун ва бошқа норматив—техник ҳужжатлар талабига мувофиқ белгиланади
Фойдаланиш қуроллари (манбалари)	Аудитор томонидан танлаб олинади	Умумий қабул қилинган аудиторлик андозалари билан белгиланади
Фаолият тур- лари	Бажариш фаолияти	Ишбилармонлик фаолияти
Ишнинг уюш- тирилиши	Қорхона раҳбари томонидан қўйилган топшириқ бажарилади	Қабул қилинган андоза ва қондалар асосида аудитор томонидан белгилаб олинади
Муносабатлар	Раҳбар томонидан уюштирилади	Тенг шериклик асосида мустақил белгиланади
Субъект	Қорхонада ишлайдиган моддий, мансабдор шахс	Махсус малакага эга бўлган ваколатли ишбилармон
Малака	Қорхона раҳбари томонидан унинг қарашига мувофиқ аниқланади	Давлат органлари томонидан тартибга солинади
Ҳақ тўлаш	Штат жадвалли бўйича	Шартнома бўйича
Жавобгарлик	Раҳбар олдида ўз мансаб мажбуриятларини бажариш	Қонун ва норматив ҳужжатларга мувофиқ мижоз олдидаги мажбурияти
Услугалар	Аудит ўтказиш технологияси асосида бўлади, фақат аниқлик даражаси бўйича фарқланади	
Ҳисоботлар	Раҳбарга ҳисобот беради	Ахборот агентликларидан эълон қилиш, мижозга ўз хулосасини етказиш

Аудит андозаларининг асосий тамойиллари қуйи-
дагича:

- аудиторлик текширувининг сифатли бўлишини таъминлаш;

- аудиторлик фаолиятига илмий-тадқиқотчилик натижаларини жорий қилиш;

- аудиторлик маълумотларидан фойдаланувчиларга аудиторлик текширув жараёнларини тушунтириш;

- аудиторлик касбини оммалаштириш;

- миждозлар билан малака асосида музокаралар олиб бориш;

- аудиторлик текширув жараёнларида элементлар алоқасини таъминлаш ва ҳоказо.

Халқаро аудиторлик андозалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- молиявий ҳисобот текшириш ҳажми ва мақсадларини белгилаш;

- аудит ўтказиш бўйича розилик хатларини олиш

Аудит ўтказишнинг асосий тамойилларида ишга маъсулият билан қараш, объектив мустақил бўлиш, ваколатлилиқ, корхона сирини ошкор қилмаслик, зарур малакага эга бўлиш, аудиторлар текширув натижаларидан фойдаланиш, уларни режалаштириш, ҳужжатлаштириш, аудитор учун маълумотлар олишнинг учёт тизимини, ички ҳўжалик назоратини текшириш ва хулоса ёзиш;

- аудитни режалаштириш;

- бошқа аудиторлар иш натижаларидан фойдаланиш;

- корхонадаги бухгалтерия ҳисоби тизимлари ва ички ҳўжалик назоратини баҳолаш;

- аудит сифатини назорат қилиш;

- аудит текширув маълумотларини олиш;

- ҳужжатлаштириш;

- ички ҳўжалик аудиторлик текширув ишларидан фойдаланиш ва уни баҳолаш;

- хатоларни ва қўшиб ёзишни аниқлаш;

- таҳлилий текширув;

- аудиторлик хулоса ва ҳисоботларни тузиш ва ҳоказо. Уларнинг умумий сони 29 та.

6-жавоб. Ички ҳўжалик аудиторлик стандартлари:

- розилик бўйича аудит мақсадини белгилаш;

- бизнес-режа ва ишларга шарҳ бериш;

- корхонадаги бизнес таваккалчилигини баҳолаш;

- ички аудитни баҳолаш ва унинг стратегик йўналишларини белгилаш;
- аудиторлик текширувининг стратегиясини белгилаш;
- ички хўжалик аудитнинг самарадорлигини баҳолаш;

3-жадвал

Аудит текшируви билан тафтиш ўртасидаги фарқлар

Ажрал б турувчи белгилари	Аудит	Тафтиш
Мақсад	Хўжаликда мавжуд камчиликларни аниқлаш, уларнинг олдini олиш, ижтимоий суғурта нуқтаи назаридан баҳолаш	Хўжаликни ташкил қилиш, янги юртишдаги камчиликларни аниқлаш ва тўғатиш, айбдор шахсларни топиш
Ҳуқуқ	Фуқаролик ҳуқуқи (фақат хўжалик шартномаси асосида)	Маъмурият ҳуқуқи асосида қонун, йўриқнома, юқори ва давлат ташкилотларининг буйруқлари
Масалани билиш нуқтаи-назаридан	Мижозга тегишли мол-иявий ҳисоботларининг ишончлилигини ўрганиш	Амалга оширилган хўжалик операцияларининг қонунийлигини, айрим ходимлар томонидан содир этилган ўғирлик ва ташмачиликни аниқлаш
Текшириш объекти	Мижознинг тўлов қобилиятини ва мол-иявий аҳволини аниқлаш	Барча ҳаракат бузилишлари қонуний томонидан текширилади
Бошқарув	Горизонтал, вертикал ва ихтиёрий	Вертикал, маъмурий бошқарув (мажбурий тартибда)
Меҳнатга ҳақ тўлаш	Мижоз тўлайди (хулоса учун)	Юқори маъмурий орган томонидан тўланади
Амалий вазифалар	Мижоз янги пасивлар ҳисобидан тўлаб, ўзининг тўлов қобилиятини оширади	Активларни сақлаш ва ҳар хил ўғирлик ҳамда бошқа сазобий ҳолатларни тўхтатиш
Ҳаражатларнинг қопланиши	Сарфланган ҳаражатларнинг қопланиши	Етказилган катта зарар ва айбдор шахслар аниқланади
Хулоса	Аудитор хулосаси ва мижоз тавсиялари	Тафтиш акти, хулосалар

- мустақил изланиш олиб бориш режасини тузиш;
- мустақил изланишни амалга ошириш;
- аудиторлик текширувини тамомлаш;
- аудиторлик хулосаларини ёзиш.

Шулар асосида ҳар бир мамлакатда ўз андозала
ишлаб чиқилиши лозим. Муаллиф А. Д. Шереметни
ёзишича, Россия федерациясида бу борада 4 бўлимд
иборат қуйидагича андоза бўлиши тавсия қилинган:

Ташқи ва ички аудитнинг таққослов тавсифномаси

Элементлари	Ички аудит	Ташқи аудит
Чегара, объект	Раҳбарият томонидан аниқланади. Текшириш бо- шида актив мулкларнинг сақланиши, зарар бўлиши- га йўл қўймаслик керак. Ҳозирда эътибор кўпроқ аудит ахбороти тизимининг функционаллигига қарати- лади.	Статус билан аниқла- нади. Молния ҳисоботи нинг устун (доминиру- ют) аудити ва ахбо- рот маълумотларининг ишончлилиги шу боис кўпчилик мамлакатлар да ишлаб чиқариш аудит текширувига қа- ратилган
Малака	Бошқарув аппаратининг кўргазмаси билан белгила- нади. Ташқи аудитга нис- батан малаканинг пастлиги ва фикрлаш донрасининг нисбатан чекланганлиги ҳамда ҳуқуқий мустақил- лигининг етарли бўлмасли- ги кабилар жиҳатидан ор- қадалиги	Малака, ассоциация аъзоларининг қаттиқ белгилаши асосида аниқланади. Улар юқори даражадаги мус- тақилликка эгадир
Услуг	Бу масала иккаласи учун бир хил бўлиб, иқтисодий таҳлил ички назоратдаги маълумотлардан, танлаб текшириш, аудиторлик тестлаштиришдан фойдала- ниладилар. Асосий фарқ- лари — текширишни аниқ ва бўлак-бўлакларга аж- ратиб ўрганишдан иборат	
Мақсад	Қорхона раҳбарияти то- монидан аниқланади ёки белгиланган режа асосида амалга оширилади	Қонун ва норматив актлардан келиб чиқ- қан ҳолда белгиланади
Ҳисобот	Раҳбарият олдида ҳисо- бот беради	Ўз ташкилотининг (фирмаси) раҳбари ол- дида ҳисоб беради. Шу- нингдек, аудит ҳақида мижозларга хулоса ёзиб беради. Қўшимча хиз- мат ёки иш сифатида таклиф қилиниши мум- кин

Аудит ва тафтиш ўртасидаги фарқлар

Муҳим белгилар	Аудит	Тафтиш
Мақс адлар	Хўжалик юритишда аниқланган камчиликларни сугуртали баҳолашни ва маълум даражада шунга боғлиқ хўжалик операциялари якунларини ўрганиш	Корхонада аниқланган, ўзаро боғлиқ камчиликларни бартараф этиш
Ҳуқуқчилик	Фуқаролар ҳуқуқни хўжалик шартномалари асосида билиш	Маъмурият ҳуқуқи қонулар, йўриқномалар асосида юқори ташкилотларнинг буйруқлари ва давлат органларининг фармойишларига мувофиқ амалга ошириш
Илмий билиш имконияти ва манбалари, восита таъминоти	Мижознинг молиявий ҳисоботларидаги маълумотларнинг ишончли эканлигини текшириш	Амалга оширилган хўжалик операцияларининг қонунийлигини аниқлаш ва ходимлар томонидан ўғирлик ёки ўзлаштиришларга йўл қўйилмаётганлигининг йўқлигини аниқлаш
Объективлик	Мижознинг тўлов қобилиятига боғлаган ҳолда, молиявий аҳволнинг ёмонлашуви сабабларини билиш	Корхонада учёт сиёсатининг бузилишини ўрганиш
Бошқарув функцияси	Маъмурият билан ихтиёрийлик ва горизонтал алоқалар	Алоқалар вертикал бўлиб, корхона маъмуриятини тайинланиши ва огоҳлантирилиши
Хизматга ҳақ тўлаш принципи	Аудиторлик хизматига эҳтиёж сезиб, уни чақирган мижоз ҳақ тўлайди	Давлат ёки бошқа органлар мулки бўлса, юқори органлар тўлайди
Амалий топшириқлар	Мижоз янги пул жалб қилувчи пасивларни (инвестор кредитор) топиб тўлов қобилиятини оширади, чора-тадбирлар кўради	Хўжалик тизими бўйича мулклар ўз активлари сақланишини таъминлайди, ўғирлик ва талон-тарожнинг олдини олиш чораларини кўради
Ҳаражат ва натижаларнинг етарли бўлиши	Етарли даражада молиявий натижага эришиш учун ақл-идрок билан маблағларни сарфлаш, ва сарфлар нисбатини кўриш	Етказилган зарарлар сабабини аниқлаш, ҳар бир айбдор бўйича зарарни белгилаш
Натижалар	Аудиторлик хулосаси ва мижозга бериладиган таклифлар	Тафтиш далолатномаси, ташкилий хулосалар, зарарларнинг ундирилишини назорат қилиш

1) Умумий қоидалар; 2) Асосий тушунча ва уларнинг белгилари; 3) Стандарт моҳияти; 4) Амалий иловалар.

7-жавоб. Аудиторлик фаолияти ҳақидаги қонунда, аудит идораларда мавжуд бўлган тафтиш ўрнини босмайди деб кўрсатилган.

Тафтиш давлат иқтисодий ҳаётидаги асосий бошқарув функцияси ҳисобланади. Аммо барча дарслик ва қўлланмаларда аудит текшириш тафтиш ўрнини босмаслиги алоҳида таъкидланади. Шунинг билан биргаликда аудит ва тафтишнинг умумий томонлари ҳамда улар ўртасидаги фарқлар тўла кўрсатиб берилган.

АУДИТНИНГ УМУМИЙ ТЕХНОЛОГИЯСИ

1. Аудит текширувининг бошланғич босқичи.
2. Аудит текширувининг стратегияси.
3. Аудит текшириш технологияси.
4. Қалбакилик ва хатолар.
5. Аудит текширувининг тугалланиши.
6. Аудиторлик хулосалари.

1-жавоб. Аудиторлик фаолиятида таваккалчиликни камайтириш учун маълум бир миқозни танлаш лозим. Акс ҳолда аудиторнинг обрўи тушади, корхонада маънавий ва моддий қийинчиликлар юзага келиши мумкин.

Миқоз танлашда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- тармоқ тавсифномасига;
- аудиторлик текширув натижаларидан қанчалик фойдаланиши;
- раҳбарларнинг малакаси;
- аудиторлар иш кўлами мураккаблиги, аудиторлик таваккалчилиги;
- аудиторлар алмаштирилган бўлса, унинг сабаблари;
- олдинги аудиторнинг хулосалари;
- солиқ инспекцияси билан миқозлар муносабати;
- турли ташкилотлардан олинган тавсиялар;
- бухгалтерия ўқитининг аҳволи;
- ички хўжалик аудиторлик фаолияти.

Аудитор ва миқоз билан муносабатлар расмий ва норасмий бўлади. Миқоз ва аудитор ўртасидаги ўзаро шартнома мазмунининг тартиби ҳамда йўналиши:

- а) Шартнома шартларини белгилаш;
- б) Ҳуқуқ ва мажбуриятлар;
- в) Шартномани бекор қилиш тартиби;
- г) Ишни топшириш;
- д) Шартнома бўйича ҳисоб-китоблар;
- е) Қўшимча белгиларни аниқлаш;
- ё) Банк реквизитлари ва манзилгоҳ;
- ж) Томонларнинг манзилгоҳи.

Аудиторлик хизматини баҳолаш тартиби:

1) -аккорд-мукофот; 2) вақтбай; 3) ишбай; 4) натижа бўйича тўлов; 5) комбинациялашган тўлов.

Аудитор билан миқоз ўртасидаги ёзма мажбуриятлар шакли

т/р	Баъжариладиган вазифалар	Ким баъжаради	Қачон
1.	Аудит объектлари		
2.	Аудиторнинг жавобгарлиги		
3.	Миқоз томонидан зарур маълумотларнинг берилиши		
4.	Норматив ҳужжатларни ўрганиш		
5.	Аудит хулоса		
6.	Хатоларни аниқлаш		
7.	Таваккалчилик		
8.	Аудиторнинг сир сақлаши		
9.	Ёзма ахборотлар бериш		
10.	Ёзма мажбуриятларнинг миқоз томонидан тасдиқланиши		
11.	Бошқа қўшимча ишлар		

Бу аудитор билан миқоз жавобгарлигини ифодаловчи ҳужжатлардир. Аммо шуни қайд қилиш керакки, агар миқоз билан аудитор ўртасида тушунмовчилик, ноаниқликлар пайдо бўлса, ўзаро келишиб қайта тузлиши лозим.

2-жавоб. Умумий аудитор текширувларини режалаштириш, аудиторлар молния ҳисоботлари учун 2 ҳафта муддат берилади.

Режалаштиришда асосан қуйидагиларга эътибор қаратилади:

- а) миқоз фаолияти тўғрисида маълумот йиғиш;
- б) ички аудитнинг баҳоланиши ва таваккалчилиги;
- в) аудиторлик текширувининг моҳиятини чуқур очиб бериш, молниявий ишлаб чиқариш.

Аудиторнинг икки хил ёзма режаси бўлиши лозим:

- а) тахминий иш ҳажмини, тест турини белгилаш;

б) аудит текширувини ўтказишда ҳаражатларни аниқлаш;

в) текширишгача миқдор билан аудитор ўртасидаги масалаларни белгилаб олиш;

г) тасдиқловчи ҳужжатларни ўрганиш.

Режанинг тузилишидан олдин қуйидаги масалалар билан танишилади:

а) молиявий барқарорлик;

б) миқдорнинг иқтисодий аҳволи;

в) миқдорнинг олдинги аудиторга муносабати.

Ахборотларни йиғишда эътибор қилинадиган омиллар:

а) ахборотлар маълумотлари;

б) бино ва асосий участкаларни қуриш;

в) ташқи ва ички ҳисоботларнинг матбуотда эълон қилиниши.

Айниқса ички ва ташқи аудит бўйича умумий саволлар, мулкчилик, акция фаолиятининг асосий стратегияси, директор кенгаши ва бошқарув, ҳужалик операциялари, молия, маркетинг масалаларига кенг ўриберилади.

Корхонанинг фаолиятининг шарҳи қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Корхона фаолиятининг чуқур тушуниш, бошқарув ходимларининг ёлғон ахборот беришдаги таваккалчилигини ўрганиш.

2. Корхона фаолиятига таҳлилий тарзда шарҳ бериш, жорий молиявий ҳолат таҳлили.

3. Корхона ҳисоб сиёсатини тушунтириш.

4. Моддий-товар бойлик, иқтисодий ҳодисанинг молиятини баҳолаш (аудит айрим ижтимоий ҳодисаларнинг четланиш даражаси ва молия кўрсаткичларининг тавсифини бериши мумкин).

Ташқи ва ички аудитга таъсир қилувчи омиллар. Ташқи омиллар:

а) Макроиқтисодиёт омиллари: асосий фаолият (ўсиш, пасайиш). Халқаро савдо, тариф ва тўсиқлар солиққа тортишнинг ўзгариши; ташқи бозорларга боғлиқлик; валюта курсининг ўзгариши; ташқи назорат тизими; давлат сиёсатининг ўзгариши; барқарорлик, компаниянинг фойиз ставкалари; истеъмолчи харидорларнинг тугатилиши, қимматбаҳо қўғозларнинг таъсири;

б) Тармоқ омиллари: тартибга солиш соҳаси (кутилган қонун, экология ва бошқалар): иқтисодий шарт-

шароитлар (тармоқ қисқариши, рақобат, бозорнинг товарга тўлиши);

в) Меҳнат омили: меҳнат шароитлари, ишсизлик даражаси, малака.

Ички омиллар: уларнинг умумий томонлари (корхона тарихи, бизнес таркиби, ишлаб чиқариш фаолият турлари, бизнеснинг тез ривожланиши, турли хил келишмовчиликлар, раҳбарнинг корхона ҳақидаги, ривожланиш тенденцияси борасидаги фикрлари, раҳбарнинг ғамхўрлиги, аудитдан кутилган натижалар); Мулкчилик (ўз капитали, акциялар ва уларнинг курси); Корхонанинг асосий фаолият стратегияси (сотиб олиш режаси, ишлаб чиқаришдаги ўзгариш, капитал сарфлар, режалаштириладиган бозор, солиқ).

Бошқарув кенгашларида: мустақиллик даражаси, кенгаш фаолияти, ходимларни ўзи бажара олмайдиган ишларга мажбурлаш каби масалалар кўриб чиқилади.

Хўжалик операциялари (асосий маҳсулотлардан фойдаланувчи мижозлар) маҳсулот ишлаб чиқариш босқичи ва услублари, ишлаб чиқариш қувватининг жойланиши, назорат даражаси, таннарх омиллари, мол етказиб берувчилардан кредит олиш, ишлаб чиқариш қуввати, ишлаб чиқариш даврини ўз ичига олади ва алоҳида ўрганилади.

Шунингдек:

— молия (пул келиш манбалари, инвестиция, фойда, банк операциялари лизингидан фойдаланиш, тўловлар кафолати);

— маркетинг (асосий харидор ва бозор, сотувчи харидор, молиявий аҳвол, мижоз рақобатчилари, бозор барқарорлиги, реклама, таваккалчилик);

— ходимлар (танлаш, иш ҳақи, қўнимсизлик, олдинга силжиши) масалалари ҳам кўриб чиқилади.

Аудитнинг моддий моҳиятини баҳолаш:

1. Индектив ёндашув, ҳар бир кўрсаткич ва кейинчалик умумийликка бориш.

2. Дедуктив ёндашув, аввало умумий хатолар аниқланиб, кейинчалик хусусийликка ўтиш.

Аудиторлик таваккалчилигининг икки услуби мавжуд: а) баҳолаш; б) миқдорлардан фойдаланиш:

$$Ar = Чр : Кр : Пр$$

Ar — аудитор таваккалчилиги;

Чр — аниқ таваккал, ички учёт, назорат;

Кр — ички аудитор назоратининг самарасизлиги;

Пр — тестлаштиришнинг самарасизлиги.

Ички назорат тизимини баҳолаш қуйидагилар асосида бўлади: учёт тизимининг самарадорлиги, ҳақиқий ва ҳужжатли назорат.

Шартномалар ўзининг таркибий қисми жиҳатидан одатда саккиз қисмдан иборат бўлади:

а) шартноманинг предмети; б) томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари; в) шартноманинг бекор қилиниши; г) томонларнинг жавобгарлиги; д) ишнинг топирилиши; е) шартнома бўйича ҳисоб-китобларнинг амалга оширилиш тартиби; ж) қўшимча шартлар; з) шартнома тузувчиларнинг манзилгоҳи ва тасдиғи (шартнома илова қилинади).

АУДИТОРНИНГ МИЖОЗ ОЛДИДАГИ ЁЗМА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Шартнома қўшимча ҳужжат бўлиб, аудиторнинг му-рожаат қилган корхона маъмуриятига текшириш ўтказиш юзасидан ёзма розилик хатидир.

Бу ҳужжат аудитор томонидан миқозга юборилади ва миқоз томонидан тасдиқланади.

Хатда корхонадаги бухгалтерия ўқётининг амалдаги норматив актларга мослиги, объективлиги, аниқлиги ва ишончлилигининг мазмун жиҳатидан назорат тест саволларига жавоб бериши кўрсатилади:

а) аудит қамраб оладиган объектлар ва унинг ҳажмлари (бухгалтерия, молиявий ҳисоботлари, маъмуни, бажариш муддати);

б) миқоз томонидан бериладиган маълумотлар учун жавобгарлик;

в) аудит текширувининг чегаралари (қонун ва бошқа норматив — ҳужжатлар асосида);

г) аудитор хулосасининг ҳамда ҳисоботининг турлари, умумлаштириш тартиби;

д) ички назоратдаги хатолар, камчиликларнинг таваккалчилик йўллари билан аниқланмай қолиши;

е) аудитни ўтказишда бухгалтерия ўқёти ва бошқа жиҳатлардан маълумотлар олишга имконият берилиши;

ж) аудиторнинг корхона тижорат сирини сақлаш мажбуриятлари ва бошқалар (режа, ёзма ахборот, аудит ўтказиш муддатини тасдиқлаш).

Аудит текширув стратегиясида маълумотларни электрон машиналарда ишлашга катта эътибор берилади.

Шунингдек, ишчи экспертлардан фойдаланиш ҳам

кўзда тутилади (масалан, асосий воситаларни баҳолаш).

3-жавоб. Аудиторлик дастурлаш аудитни ўтказишда катта рол ўйнайди.

I. Дастурлаш қуйидаги омилларни ўз ичига олади:

а) аудиторларнинг иш графиги;

Ички назорат тизимининг асосий воситалари

Соҳалар	Назорат ричагларнинг асосий саволлари
Сотиш, қарздорлар ва пулнинг келиш	Товарларни жўнатиш эҳтимоли; Счёт-фактурасиз жўнатиш Пул тўламаса ҳам жўнатиш Счёт-фактурадаги хато ва камчиликлар Счётларда қайд қилмасдан сотиш Нотўғри ёзувлар (мижоз ёки кредит қарздорлар билан)
Уарид кредиторлари ва тўлов	Банкка топширмасдан пул олиш Умумий сотиш ҳажмининг кўпайиши. Санкцияланмаган тартибда сотиш Нотўғри ҳисоблаш Регистрларда ёзувларсиз пайдо бўлган дебетор қарзлар Қарзсиз ҳам бўлиши мумкинми? Тўловлар (бажариш мумкинми?) Бухгалтерия проводкаларининг нотўғрилиги
Иш ҳақи ва пул маблагларининг кирими	Асосий воситаларни сотиш ва олиш эҳтимоли. Нақд пулни ўзлаштириш мумкинми? Бажарилмаган ишларга ҳақ тўлашнинг мумкинлиги Мукофот ва рағбатлантиришнинг қонунсизлиги Солиқларининг нотўғри тўланиши Нотўғри ижтимоий суғурта Тўловларни нотўғри оширув ҳоллари Тўлов ведомостлари ёки ведомостлар тўловлари
Ишлаб чиқариш заҳиралари ва тугалланмаган ишлаб чиқариш	Бошқа хатолар. Моддий товар қийматликларининг йўқолиши Ўғирлик ва йўқотувларни нотўғри ҳужжатлаштириш Тугалланмаган ишларининг кўрсатилиши Ишлаб чиқариш сарфлари устидан етарли назорат бўлмаслиги.
Бошқарув ва ҳисоб — китоблар	Журналлардаги нотўғри ёзувлар Ёрдамчи китоб, дафтарлардаги нотўғри ёзувлар Бухгалтерия регистрларидаги хатолар Бошқарувчилар назорати.

б) аудитни амалга оширишда амалга ошириладиган ишларнинг аниқ белгиланиши (бажариладиган ҳа бир иш ёзилади);

в) аудит бўйича ишнинг назорати (шерик, ассистент, ёрдамчи, менеджер, катта ва кичик ходим назорат қилинади);

г) текширув операциялар тести;

д) аналитик жараён тартибдаги ишлар.

II. Аудитор танлови:

а) олдинги тажрибага асосланиб баҳолаш;

б) статистик методлар асосида эҳтимоллик услубларидан фойдаланиш.

III. Аудитор иш сифати устидан ўрнатиладиган назоратнинг икки йўналиши:

а) аудитор текшируви устидан назорат;

б) умумий сифат назоратлари.

IV. Аудиторлик ахборотлари ва уларнинг тасдиқланиши.

V. Аудитни ҳужжатлаштиришда аудиторнинг иш папкаси бўлиши лозим. У кўпинча «досье» дейиладиган ва жорий ҳамда махсус бўлади.

VI. Аудит текширувининг услублари: ҳақиқий назорат, тасдиқлаш, ҳужжатли текширув, сўров.

VII. Аналитик ишлар, коэффициент таққословлар, баланслаш методи, регрессия таҳлил.

VIII. Корхона ҳаракатини баҳолаш.

АУДИТНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАШҚИЛ ҚИЛИШ

1. Аудитни режалаштириш.

2. Аудитни тахминий режалаштириш.

3. Умумий ахборот маълумотларини йиғиш.

4. Мижознинг юридик мажбуриятлари ҳақида маълумотларни олиш тартиби.

Бу мавзуда талабалар аудитни режалаштириш муаммолари, ишлаш услублари ва унинг босқичлари билан таништирилади.

I-жавоб. Аудитни режалаштириш халқаро стандарт бўйича амалга оширилади. Агарда аудит учун ассистент бўлиши зарур эканлигини ҳисобга олсак, назорат учун ҳам ишнинг режали бўлиши талаб қилинади. Режалаштириш қуйидаги учта сабабга кўра амалга оширилади:

а) маълумки, сифатли аудит учун аудитор етарли маълумотларга эга бўлиши, аудит мақсадга эришиши ҳуқуқий мажбуриятларни минимум қилиши, яхши малакага эга бўлиши керак;

б) аудит бундай текширишларни ўтказиш учун маълум вақт сарфланишини аниқлаб, рақобатда банк-рот бўлмаслиги, яхши тавсияга эга бўлиши зарур;

в) мижозлар билан белгиланган тартибда алоқада бўлишини таъминлаши, интизом ёки шартномалар бузилиши юзасидан даъво билдириши учун ҳам режалаштириш лозим.

Тажрибалар режалаштириш олти хил бўлишини кўрсатиб келмоқда:

1) Тахминий режалаштирилиш. 2) Умумий зарур ахборотларни йиғиш. 3) Мижознинг юридик мажбуриятлари кўлами ҳақида ахборот йиғиш. 4) Мижоздаги ички аудит тизими ва унинг таваккалчилигига баҳо бериш. 5) Мижоз бизнеси ва ички аудит соҳасидаги таваккалчилигини баҳолаш. 6) Аудитнинг умумий режаси ва дастурининг белгиланиши. Биз булар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишни лозим топдик.

2-жавоб. Аудитни тахминан ёки олдиндан режалаштириш. Бу масаланинг бошланиш нуқтаси ҳисобланади. Тахминий режа қуйидагиларни ўз ичига олади: аудитни бошлаш ёки уни мижозга доимий етказишни тавсия қилиш, мижознинг аудит учун буюртма беришини асослаш (сабабини аниқлаш), уни бажарувчи ходимларни белгилаш, аудитор мажбуриятларини аниқлаш ва ёзма мажбуриятларни белгилаш:

а) мижоздан аудитни бошлаш учун розилик олиши ёки бўлмаса, ҳисоботни аудит давом эттириши. Бу соҳада рақобатда бўлиши, мижозлар билан алоқаси, юридик ва малака жавобгарлиги, гонорар, аудиторнинг тавсифи ва бошқалар (кўпроқ бухгалтер. касби). Бунда янги мижозни ўрганиш олдинги ўринга кўчади, аввало фирма ҳақида маълумотларга эга бўлиши, унинг қўлланилиши ҳақида таклиф бера олиши ва ҳоказо;

б) сир сақлаш. Корхоналардаги технология ва тижорат маҳфий сирларини маҳфий тутиш.

Эски мижозлар ҳар йили ёки доимий ҳолда ҳисоботларни аудит қилишни давом эттиришнинг зарурлиги:

а) мижознинг (аудиторнинг) ўзини тута билиши ҳақидаги талабларнинг асосланиши, бунда икки омил

катта аҳамиятга эгадир: 1) молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар эҳтимоли; 2) ундан фойдаланишнинг волига нисбатан муносабатин;

б) аудит учун ходим танлаш. Аудитнинг самара бўлиши ва зарур стандартларга жавоб бериши ҳод таилашга боғлиқдир. У тегишли малакага эга бўлиш керак;

в) аудитор томонидан ёзма мажбурият тузилиши лозим. Бу — миждоз билан тузиладиган шартнома санлади. Унинг шартлари ёзма маълум қилинади. Мазкур масала миждоз билан аудитор ўртасидаги битим макдир.

3-жавоб. Миждознинг фаолият тармоғи, бизнеси ҳақида маълумотларга эга бўлиш лозим, жумладан умумий маълумотларни олишда қўйидагиларга эътибоб бериши зарур:

а) Миждознинг қайси тармоққа мансублиғи ва бизнес режаси, интерперивати, адабиётлар хусусиятлари, жамғармалар, маркетинг масалалари ва ҳоказо.

б) Миждоз жойлашган биноларни кўриш (саволлаштириш, жавоб олиш).

в) Компаниянинг сиёсатини кўриб чиқиш (кредит молия, ички аудит тизимларга эга бўлиши ҳақида).

г) Идентификация: ўзаро боғлиқ томонлар (корхона, орган ва ташкилотлар алоқаси).

д) Ходимларга талаб ва унинг қондирилиши.

4-жавоб. Миждознинг статуси, Устави, йиғилиш баёғномалари. Акция ва шартнома.

АУДИТОРЛИК АХБОРОТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАСДИҚЛАШ

Аудитор томонидан корхона фаолияти ҳақида, ҳатто унинг раҳбари, ходимлари тўғрисида ахборот йиғиш аудиторлик текшируви бошлангунга қадар амалга оширилади. Шу ахборотларнинг катта қисми ҳужжатлар бўлиб, улардан олинган нусхалардир. Шунинг боис ҳам улар аудитор учун тасдиқлаш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Аудиторлик тасдиқлаш — бу йиғилган ахборотлар аудитор текширувининг якунлашнинг қонуний асоси ҳисобланади.

Аудиторлик тасдиқлаш икки хил бўлиши мумкин:

а) релевант ва етарли даражада тасдиқлаш;

б) релевант тасдиқлаш — бу бирон бир муҳим муаммонинг ечимидаги ўта қимматли ахборот ҳисобла-

надн. Етарли даражада тасдиқлаш эса ҳар бир конкрет ҳолатда воқеаларни баҳолаш учун асос бўлиши мумкин. Бундан ташқари аудиторнинг ахборотларни олиш жиҳатидан тасдиғи мавжуд бўлиб, у ички, ташқи ва аралаш бўлиши мумкин.

Аудитор ахборотларни йиғиш даврида қуйидаги тадбирлардан фойдаланса бўлади:

а) миждознинг ҳисоб-китобларини арифметик текшириш;

б) кузатиш ёки чуқур инвентаризацияда қатнашиш;

в) ҳўжалик операцияларининг сётларда акс эттирилишининг реаллиғи, уларнинг учинчи томондан тасдиқланиши;

г) оғзаки сўраш, натижа бўйича ёзма тақдимнома олиши;

д) ҳужжатларни текшириш;

е) таҳлилий ишларни амалга ошириш тадбирлари, яъни барча иқтисодий кўрсаткичларнинг боғланиш даражасини ўрганиш (масалан, ҳисоботдаги кўрсаткичлар, баланс, моддаларнинг боғланиб тасдиқланиши).

Аудитор фаолиятини ҳужжатлаштиришда ишчи қўғозларнинг тайёрланиши унинг тугатилишига ёрдам беради. Ишчи қўғозлар сақланадиган папка «миждоз досьеси» деб аталиб, у жорий, донмий, махсус бўлиши мумкин.

АУДИТОРЛИК ТЕКШИРИШ УСЛУБЛАРИ

Аудиторлик текширувини ўтказишнинг асосий услубларига қуйидагиларни киришни мумкин: а) ҳақиқий текшириш; б) текшириш якунларини ҳужжатлар билан тасдиқлаш; в) кузатиш; г) сўров; д) механик жиҳатдан аниқлигини текшириш; е) таҳлилий тестларни белгилаш ва бажариш; ж) ахборотларни узлуксиз элементлар бўйича қараб чиқиш; з) изланиш; к) махсус текшириш (маълум мутахассисларнинг иштирокида текшириш); л) юзлаштириб текшириш.

Аудиторлик текширувини ўтказишда ташкилий жиҳатдан ҳам услублар бўлиши мумкин:

а) аралаш текшириш; б) танлаб текшириш; в) аналитик текшириш; г) комбинацияланган текшириш. Аналитик текширув тўғрисида шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, бу тушунча халқаро аудиторлик андозаларида ишлатилса-да, у иқтисодий таҳлилни баён қилиш ва ривожланиш тенденциясини белгилашдан иборат.

Аналитик тадбирда қўйидаги услублардан фойдаланилади:

- а) фоизли таққослаш; б) коэффициентли таҳлил;
- в) балансли услуб; г) регрессивли таҳлил.

Корхонанинг мавжуд ҳолда фаолият кўрсатиши баҳолаш. Айрим ҳолларда аудиторлик текширув даври давомида корхона банкрот бўлиб қолиш ҳоллари ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам аудитор корхонанинг яшаш қобилиятини алоҳида ўрганиши лозим. Бунда корхонадаги ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдори, сифати, сотилиши, фойдаланишлик даражаси, меҳнат унумдорлиги, тугатилиш баланси, хуллас олганда — ҳаражат — фойда — ҳажм динамик таҳлил қилиниши лозим. Бунда банкротлик сабабларини ўрганиш алоҳида ўрин тутати.

Баҳолашда қўйидаги саволларга жавоб топиш зарур:

- а) корхонанинг молия аҳволи қай ҳолатда?
- б) банкротлик ҳолати аниқми?
- б) банкротлик ҳолати юз берса, ундан чиқиш имконияти борми?
- г) бу масалаларни аудиторлик хулосасида қандайс акс эттириш мумкин?

Бундай шароитда актив ва пассив аудиторлик текширувлари бўлиши мумкин.

4-жавоб. Аудитор молия ва бошқа ҳисоботларни текширганда, уларда акс эттирилган кўрсаткичлар ҳақиқатга тўғри келмаслиги мумкин. Бу масалада маъсулият тўла аудиторга юклатилади. Аудиторлар уни аниқлагач эса, маъсул ходим ва корхона раҳбари жавобга ҳисобланади. Бу тушунчаларнинг моҳиятини тушуниш ҳам катта аҳамиятга эга.

Қалбакилик — бу ҳисоб ва ҳисоботлардаги маълумотлар корхонанинг маъсул кишилари, раҳбари томонидан атайлаб ўзгартириб кўрсатилиши, бухгалтерия ўқетини юритиш қонун-қоидаларига риоя этилма амалга оширилиши, хўжалик операциялари ўз вақтида акс эттирилмаслиги, ўқет регистрларидаги ёзувларнинг ўзгартирилиши ёки балансдаги активларнинг нотўғри баҳоланиши демакдир.

Хўжалик операцияларини билмасдан ҳужжатларда сўётларда, бухгалтерия регистрларида арифметик, техник гуруҳлаш жиҳатидан нотўғри кўрсатилса, бу хато саналади. Бундай ҳолат молия ва бошқа ҳисоботларда ҳам бўлиши мумкин.

Қалбакиликни қўйидагича туркумлаш мумкин:
а) амалдаги қонунчиликдан четланиш; б) учётни ташкил қилишда, методологиясида норматив ҳужжатлардан четланиш; в) корхона мулкни баҳолашда, корхона учёт сисёатида нотўғри иш юритиш; г) ҳаражат ва даромадларни нотўғри акс эттириш; д) ишлаб чиқариш ҳаражатларини, фойда ёки зарарларни жавобгарлик жиҳатидан жой-жойига олиб бормаслик, бошқа манбалар билан қоплаш; е) синтетик ва аналитик счёт маълумотлари ҳақиқий қолдиқларининг реал бўлмаслиги ва ҳоказо.

Бунда учёт манипуляцияси — деган тушунча мавжуд. Бунга кўра учёт маълумотларини корректив қилиш ёки уларни нотўғри акс эттириш демакдир. (Бухгалтерия операцияларини йўқотиш («сторона» қилиш) йўли билан хўжалик операция ва суммаларни йўқотиш).

Бухгалтерия ҳужжатлари ва ёзувларни фалсафалаштириш — бу бухгалтерия ҳужжатларини нотўғри амалда бўлмаган ҳолатларга тузиб, нотўғри маълумотлар қилиш демакдир.

Учётда бир хил бўлмаган ёзувларга йўл қўйиш — молиявий ва бошқа ҳисоботларда, учёт тизимидаги, ахборотлардаги кўрсаткичларда ижтимоий ҳодиса, кўрсаткичларни тўла кўрсатмаслик, дегани.

Одатдан ташқари хўжалик операцияси — маълум даражада бир марталлик ёки ҳисоб-китоблардаги хўжалик операциялари ортиқча ёки жуда ошириб кўрсатилишидир. Бунда аудитор қалбакилик ва хатоларни аниқлагач, корхона раҳбари ва масъул ходимлардан уларнинг сабабларини аниқ олиши лозим. Сўнгра эса уларнинг фараз нуқтаи назаридан ёки расчёт йўли билан молия ҳисоботларга таъсирини аниқлаши, хулоса оқибатини акс эттириши керак.

Қалбакилик аниқланса бу тўғрида аудитор корхона раҳбарига ва аудиторлик ташкилотига маълум қилиши лозим. Шунинг учун корхона раҳбари ва масъул ходимларга ишонч билдириши мумкин, ҳатто шартномани бекор қилиш ҳуқуқига эга.

Қалбакиликка олиб келувчи ҳодиса ёки шарт-шартномаларни қўйидагича туркумлаш мумкин:

а) бошқарув аппаратининг тўла бўлмаслиги ёки ваколатга (касбга) эга ёмаслиги (ходим етишмаслиги, назорат бўлмаслиги);

б) корхона фаолияти доирасида одатдан ташқари

ҳолат юз бериши (кризис, банкрот), ҳисобот тузиш бухгалтерияда тифизлик вужудга келиши;

в) одатдан ташқари операциялар (одатдан ташқари шартномалар, чет билан боғлиқ хўжалик операцияларининг ҳужжатда кўрсатилган хизмат ва нисбатан мос келмаслиги);

г) зарур аудиторлик исботловчи муаммоларнинг нуқтаи-назаридан (бир хил ёзувларда иш юрмаслиги, одатдан ташқари регистрларда тузатиш хўжалик операцияларининг тасдиқловчи ҳужжатларининг бўлмаслиги ва ҳоказо).

Қалбакиликни аниқлаш учун аудитор қуйидагиларни бажариши лозим: а) қалбакилик мақсадлиги; б) раҳбар ва ходимларнинг маънавий жиҳатдан принципларини; в) раҳбарнинг қалбакичиликка муносабатини; г) қалбакичиликнинг айрим белгиларини аниқлаш; д) танилаб ёки тўлиқ текшириш.

Хатолар ҳам туркумланади: а) ҳисоб-китобни кўришдаги хатолар: 1) ўқётининг бўлмаслиги; 2) билмасдан хатога йўл қўйиш; б) такрорланувчи хатолар: 1) бухгалтерия ўқётини билмасдан амалга ошириш; 2) солиқ тўловларини тушунмай тўлаш.

АУДИТНИ ЎТКАЗИШ ЖАРАЁНИДА ЖИДДИЙЛИК ВА АУДИТДА ТАВАККАЛЧИЛИК

1. Корхонада аудит ўтказишда таҳлилий жараёнлар.

2. Аудитнинг жиддийлиги ҳақида тушунича.

3. Жиддийлик ҳақида тахминий мулоҳазани тузиш.

4. Жиддийлик ҳақида сегментлар бўйича тахминий мулоҳазанинг ўтказилиши (йўл қўйилиши мумкин бўлган хатолар).

5. Хатоларни ҳисоблаш ва уларни тахминий баҳолаш орқали қийёслаш.

6. Умуман таваккалчилик ва аудитда қўлланиладиган таваккалчилик.

7. Ички хўжалик фаолиятида аудиторлик таваккалчилиги.

8. Назорат ва аудит давомида аниқланмаган таваккалчиликлар.

9. Сегментларга нисбатан аудиторлик таваккалчилиги моделини қўллаш.

1-жавоб. Корхонада аудит ўтказишда таҳлилий жараёнлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) мақсадни қўйиш; б) тестни режалаштириш; в) тест ўтказиш; г) натижалар таҳлили ва хулоса чиқариш.

Мақсаднинг ичида бизнес-режа билан танишиш.

Корхонанинг яшовчанлик қобилиятига баҳо бериш, узоқ муддатли капитал билан ўз капитали нисбатининг пайдо бўлиш нормаси.

Молиявий ҳисоботдаги тахминан эҳтимоллик хатосини топиш: «Одатдан ташқари тебраниш».

Аудитор тест деталлари (элементлари сонининг камайиши, счётадаги қонда. Вақтни танлаш; вақтни муқим танлаш суғурта тўлови, олдинги тур).

Мақсадни аниқлаш: умумий ва аниқ режа. Тестни режалаштириш:

1) одатдан ташқари тебранишни аниқлаш; 2) вақтнинг танлаш; 3) мос келадиган аудитни танлаш. Миқдор ва тармоқ маълумотларини таққослаш.

Масалан:	Миқдор		Тармоқ	
Товар айланмаси	19.X...	19.X...	19.X...	19.X...
Корхонанинг ялпи	3,4	3,5	3,9	3,4
салмоғи, фонд	26,3	26,4	27,3	2622

Миқдор маълумотларини жорий ва ўтган даврга таққослаш:

1) Балансини таққослаш. 2) Ўтган ва жорий баланс моддаларини таққослаш. 3) Нисбий кўрсаткич ҳисобини ўрганиш.

Миқдорнинг молиявий натижаларини таққослаш.

АУДИТНИНГ УМУМИЙ МАҚСАДИ

Аудитнинг умумий мақсади деганда энг аввало молиявий ҳисоботнинг объективлиги, молиявий аҳволнинг тўлиқ аке этиши, корхона фаолиятида баҳо, пул маблағлари ҳаракатининг аке этиши, умумий қабул қилинган бухгалтерия принципларига амал қилиниши нуқтаи назаридан ўрганилиши тушунилади.

Аудитор ўз текширишларини қўйидагича амалга ошириши лозим, унинг босқичлари:

Молиявий ҳисобот

Молиявий ҳисоботнинг элементлари
Бошқарувнинг тасдиқланган элементлари
Аудит асосий мақсадининг элементлари
Аудит аниқ мақсадининг элементлари

Молиявий ҳисоботнинг аҳамияти. Аудитор унинг тўғри бўлиши учун жавобгар ҳисобланади, ҳисобот фойдаланувчиларни хабардор қилиши лозим. Бунда муҳими — маъмурият жавобгарлиги алоҳида ўрин эгаллайди. Кейинги йилларда бозор иқтисодиётида ишлайётган фирманинг аудитор фирмалар билан алоқа (1-абзац), унинг жавобгарлиги кўрсатилади, кўриклар олинади. Амалий машғулотларда фирма маъмуриятининг жавобгарлиги алоҳида кўрсатилиши лозим.

Аудиторнинг жавобгарлиги. Ҳисоботларда икки хилдаги ноаниқлик бор: а) хато; б) меъёрдан, андозадан фарқи, молиявий ҳисобдан фарқи; активларнинг тўғри сақланиши ва бошқалар (масалан, нақд пули даромад қилмаслик).

Мулкнинг ўзлаштирилиши: қонунсиз ҳаракатлар. Қонунсиз ҳаракатга олиб келувчи маълумотларни йиғиш, сабабларини аниқлаш. Агар қонунсиз ҳаракат келиб чиқса: 1) маъмурият билан маслаҳатлашиш; 2) ҳуқуқшунос билан маслаҳатлашиш; 3) қўшимча материаллар йиғиш зарур.

Аудиторлар учун икки тушунча:

а) жиддийлик; б) таваккалчилик муҳим. Улар аудит ўтказиш давомида икки босқич бўлиб, режалаштиришда катта аҳамиятга эга. Уларнинг аудит-фикр-хулосасини тушунтириш, бунда жумлалар андоза бўлмаган ҳолда қуйидагича ҳал этилади.

ТАХМИНИЙ РЕЖАЛАШТИРИШ

Умумий маълумот йиғиш. Миждознинг ҳуқуқий мажбуриятлари ҳақида ахборот йиғиш. Аудитда жиддийлик, таваккалчилик, бизнес таваккалчилиги ва назорат таваккалчилигига баҳо бериш. Ички хўжалик назорат тизими билан танишиш ва назорат таваккалчилигига баҳо бериш.

Аудитнинг умумий режасини ишлаш ва аудит дастури.

Юқорида кўрсатилган молия ҳисоботларини жиддийлик нуқтаи назаридан тўғри деб кўрайлик. Аммо бу ҳисоботлардан фойдаланувчиларга кафолат бермайди, бунинг учун эса таваккалчилик зарур ҳисобланади. Бошқа жиҳатдан, молиявий ҳисобот ундан фойдаланувчилар учун жиддий молиявий ахборотдир. Аммо битта аудиторнинг бу ҳақдаги хулосасини мутлоқ тўғри деб бўлмайди.

2-жавоб. Жиддийлик малакали аудиторнинг хулосасида тўла акс этмаганда тахминлар туғилади. Айниқса, гап ундаги жиддий хатолар ҳақида борганда. Аудитор бу хато ва тузатишни мижозга кўрсатиши лозим. Шу сабабли аудитор жиддийлик мезонидан кенг фойдаланишни билиши лозим. Жиддийлик мезонидан фойдаланишда қуйидаги кетма-кетликка риоя қилиш лозим.

1-қадам. Жиддийлик ҳақида тахминий мулоҳаза. Текстларни режалаштириш.

2-қадам. Жиддийликнинг сегментлари ҳақида тахминий мулоҳазанинг қўлланилиши.

3-қадам. Сегментлардаги хатоларга умумий баҳо бериш.

4-қадам. Хатоларнинг йиғма баҳоси.

5-қадам. Йиғинди баҳо билан жиддийликдаги тахминий баҳони таққослаш.

Назорат ва амалиётда жиддийликни қўллаш малака жиҳатидан катта қийинчиликларга учрайди. Айниқса, ҳисоботдан фойдаланувчиларнинг бу юзасидан бир қарорга келиши қийин иш ҳисобланади.

Аудит жараёнининг бошланишида аудитор ҳисоботидаги жиддийликни кўриш зарурлигини белгилаб олади. Бунда сон жиҳатидан белгилаб олиш катта аҳамиятга эга, у аудиторнинг тахминий мулоҳазаси деб белгиланади.

3-жавоб. Жиддийлик ҳақидаги тахминий мулоҳазани тузиш.

Сегментга нисбатан жиддийлик тахминий мулоҳазасининг муҳокамаси. Сегментдаги умумий хатоларни баҳолаш; йиғинди хатолар баҳоси.

Йиғинди баҳо билан жиддийликнинг тахминий баҳосини таққослаш; жиддийликка таъсир қилувчи омиллар:

а) жиддийлик — мутлоқ эмас, балки нисбий миқдордир; бунда хатолар миқдори фирманинг йирик ёки кичиклигига қаралади;

б) жиддийликни баҳолаш учун базис баҳонинг зарурлиги; солиқ олгунча соф фойда ечими учун зарур воеитадир. Айланма маблағлар, мулкка нисбатан қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари; мулк эгаларининг ҳиссаси.

Жиддийликка таъсир қилувчи сифат омиллари:

а) маъмурият ва бошқа ходимларнинг ишончли ва тартибли бўлиши;

б) бозор иқтисодиёти шаронтида шартнома мажбуриятларининг бажарилиши;

в) хатонинг фойда ўсиши ёки пасайиши тенден-
си кундалик кўрсаткичи 3 фоиз, 1 фоиз бўлса, жид
ҳисобланади.

Жиддийлик мезонларига мисоллар:

- 1) молиявий ҳисоботдаги камчиликлар — 5-
фоиз;
- 2) аниқланган базага нисбатан — 5—10 фоиз;
бунда: а) фойда ҳисоботида — 5—10 фоиз (со-
олингунча);
- б) баланс айланма маблағ, қисқа мудда
мажбуриятлар ва умумий мулк қий-
ти — 3—6 фоиз.

Меъёр мезонлари:

Кўрсаткичлар: Жиддийлик ҳақида тахминий
мулоҳаза

	Минимум	Максимум
Солиқ олингунча	фоиз долларда	фоиз доллар
бўлган фойда	5 19000	10 3700
Айланма маблағ	5 128000	10 25500
барча активлар	3 92000	6 18400
жорий мажбуриятлар	5 44000	10 8800

Ташкил қилиш ривожланган мамлакатлар таж-
баси эътиборга олинади.

4-жавоб. Аудитнинг сегментланиши (бўғинлари).

Аудитор баланснинг ҳар бир бўлим ва моддалар
доҳида режалаштириб ўрганилади. Сегмент ўрни-
ликлари ёндашиш муҳим ҳисобланади. Дебитор қар-
лар ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Молия журналига молиявий ҳисоботлар ахборотининг
кўчирилиши:

Ҳужалик операцияси	Журналлар	Бухгалтерия регист- лари, аниқлаш ба- си ва молиявий ҳи- сбот
Сотиш Пул олиш ҳужжат- лари Товар ва хизматларин олиш Пул тўловлари бўйи- ча мажбуриятлар Иш ҳақи бериш ҳуж- жати Контровка ва бух. проводкаси	Сетиш журнали Пул тушиш жур- нали Даромад журнали сотиб олиш пул тўлаш журнали Иш ҳақи тўлаш Айланма ведомости	Бош дафтар ва ёрдамчи китоблар Бош дафтарлаги синнов баланси Молиявий ҳисобо

Давр (цикл). Бош дафтар ва журналлар (алоҳида олинган). Масалан:

- 1) Нақд пул кирими;
- 2) Даромад ва молиявий инвестиция даврий товар ва хизматлар тушуми;
- 3) Товар-моддий бойликлар операцияларидан тушумлар.

Бу даврларнинг ўзаро боғлиқлик даражаси операцияларнинг боғлиқлигини таҳлил қилишни тақозо қилади.

Аудиторлар сегментлар бўйича ҳам жиддийликни тахминий мулоҳаза қиладилар.

Бунда: фойдага нисбатан ва зарурий айланма маблағларга нисбатан олиниши мумкин; баланс моддаларини текширишни осонлаштиради.

5-жавоб. Хатоларни текшириш: Мисол: бунда дастлабки икки қадамга 3, 4, 5—қадамларнинг боғлиқлиги текширилади.

- 1) ўсган 4800 долларга, танловда 50000 дол.

$4800 : 50000 \text{ дол.} \times 450000 \text{ натижа } 432000 \text{ дол.}$

пул маблағини текширишда йул қўйилиши умумий баҳо
мумкин бўлган хато

пул 100000		1 000 дол.	800 дол.
дебет 450000	Дебитор қарз	15 000	12 000
за ар 450000	заҳира	34 000	43 200
умумий			
сумма: 1000000	тахминий жиддийлик йиғинди:	50 000	56 000

6-жавоб. Танловни тузишда таваккалчилик. Таваккалчилик. Молиявий ҳисоботларни аудит қилиш билан икки нарсa (икки таваккалчилик):

- а) аудитор таваккалчилиги;
- б) бизнес учун таваккалчилик мавжуддир.

Аудитор таваккалчилигида молиявий ҳисобот тўғри деб қабул қилинади; бизнес таваккалчилигида — хўжалик самарадорлиги кўрсаткичларини англаш лозим бўлади.

Аудитор таваккалчилигининг (моделлари) шакллари:

Услугалардан қуйидагиси халқаро аудит учун танлов билан боғлиқдир. Унинг формуласи:

$$DdR = iR \times CR \times DR.$$

Бунда: DdR — ишлатиладиган аудитор таваккалчилиги;

iR — ички хўжалик аудит таваккалчилиги;

CR — назорат таваккалчилиги;

DR — аниқланмаган таваккалчилик.

Тушунчаларнинг аниқланиши. Қўлланиладиган аудитор таваккалчилигида — аудитор томонидан молиявий ҳисобот маълум хатоларга эга бўлган тақдирда аудиторлик хулосаси (тушунтиришсиз) берилади. Ички хўжалик аудитор таваккалчилигида — аудитор томонидан кутилган хатолар сегментларда, хатолар муносиб бўлган меъёрдан катта бўлган тақдирда назорат таваккалчилиги — ички хўжалик аудитида аниқланмаган сегментлардаги хатоларни топишга қаратилади. Аниқланмаган таваккалчилик — сегментлар аудиторлик маълумотлари ортиқ бўлиши кутилган ҳолда тадбирдир.

Услубий қўллаш ва намоён қилиш.

Мисол: ички хўжалик аудит таваккал 80 фоиз, назорат таваккал 50 фоиз, аниқланмаган таваккал 10 фоиз. Мазкур рақамлар асосида натижалар аниқланади 4 фоиз ($0,8 \times 0,5 \times 0,1$).

$$DR = \frac{DdR}{iR \times CR} \quad 5 - 10 \text{ фоиз} \times 0,05 \times 0,8 \times 0,5 = 0,125$$

Қўлланиладиган таваккалчиликнинг даражаси субектив ҳисобланади:

$$DdR = 0,05$$

$$0 > 100 \text{ фоиз}$$

$$iR = 0,75$$

$$CR = 0,30$$

$$DR = 0,22 \quad (0,05 : 0,75 \times 0,30)$$

Қўлланиладиган аудитор таваккалчилиги даражасининг даражаси.

Ҳисобот даврида ташқи фойда.

Мижоз; бизнес майдони (кеңлиги); мулк тақсими; мажбурият суммаси; ҳаракатини тугатишининг аҳволи; фойда; молиялаштириш; хўжалик операцияси.

Аудитнинг мақсадини белгилаб олиш

Сегментлаш ва циклар бўйича таҳлиллар аудитнинг мақсадини аниқлаб олиш имкониятини беради. Маъмурият бухгалтерия ёзувлари ва молиявий ҳисоботи 5 туркумни ўз ичига олади: 1) мавжудлик ва пайдо қилиш; 2) тамомланиши; 3) ҳуқуқ ва вазифалари; 4) жойланиши ва унинг баҳоланиши; 5) кўрсатиш ва очиқ ташлаш.

Баланс даврда активларнинг мавжудлиги, даромад, ҳаражат, фойда. Тамомланишнинг тасдиқланиши ва тўлиқлигининг тасдиқланиши.

Баланс пассивнинг активни тўлиқ характерлаши. Баҳолаш ва тақсимот актив, пассив, корхона капитали даромади, ҳаражатлари ва бошқалар.

Маълумотларни акс эттиришни тасдиқлаш: балансда фойда тақсимоти ва молиявий ҳисобот олиб борилиши, узоқ муддатли кредитлар, қисқа муддатли кредитлар, уларнинг қайтарилиши.

Фойда, унинг тақсимланиши.

Аудитнинг умумий ва конкрет мақсади.

Мижоз буюртмаларига қараб, аудитор молиявий ҳисоботни маъмурият тўғри тасдиқлаганини белгилайди. Аудиторнинг мақсади юқоридагиларни чуқур ўрганиш учун қандай материалларни олиш зарурлигини ҳал этиши лозим. Асосий мақсад баланс моддаларининг таҳлили асосида хулоса ёзиш бўлса, ҳар бир баланс счётларига баҳо бериш лозим.

Умумлаштириш даражасига катта эътибор бериш зарур. Балансдаги суммаларнинг киритилиши. Ишлаб чиқариш тугалланган ҳўжалик операцияларининг суммалари киритилишини кўзда тутати. Киритилган суммаларнинг ҳақли киритилиши.

Баҳолаш суммаларини киритишнинг тўғрилиги. Корреспонденция ва суммаларнинг тўғри тузилиши. Хўжалик операцияларининг чегараланиши, балансга мослашиш. Арифметик жиҳатдан тўғри тузилиши. Тўлиқ счёт маълумотларининг киритилиши ва балансда кўрсатилиши.

Қисқача: маъмурият тасдиғи мақсадда кўзда тутилганидан кўп.

Аудиторнинг мақсадга эришиши.

Бу борада аудитор фаолияти 4 фазани ўз ичига олади. Жумладан:

1 ФАЗА. Аудиторнинг ёндашув йўналишлари.

2 ФАЗА. Хўжалик операцияларининг назорат, тест қилинишини текшириш.

3 ФАЗА. Баланс моддаларининг текширилиши.

4 ФАЗА. Аудитнинг тугалланиши ва хулоса ёзиш.

1-фазада зарур бўлган маълумотларни йиғиш; мижознинг бизнес ахбороти. Ички хўжалик назорати, уни баҳолаш, таваккалчилик; 2-фазада хўжалик операцияларини текширишда тестдан фойдаланиш, асосан, хўжалик операцияларини текшириш; 3-фаза тажрибали

бухгалтерлар учун тушунарли; 4-фазада аудитнинг умумий хулосага келиши, энг муҳими, молия ҳисоботининг объективлиги, малакали хулосага келиши мумкинлиги ёритилади.

АУДИТОРЛИК ХУЛОСАСИ

1. Аудитор хулосаси ҳақида умумий тушунча.
2. Аудитор хулосасининг мезонлари (стандартлари)
3. Аудитор хулосасининг абзац тушунчалари ёки ўзгартирилган жумлаларнинг тузилиши.
4. Аудитор хулосасидаги айрим четланишлар.
5. Аудитор хулосасидаги айрим фарқлар (тушунтириш ва умумий хулосалар).

1-жавоб. Аудиторлик текширувининг якунлари маълумки, аудитор текшириши якуни бўйича тузилган хулосалар билан тамомланади.

Аудитор хулосаси аудит текшируви ўтказилаётган корхона молия ҳисоботининг объективлиги ва ишончлилигидан гувоҳлик берувчи ҳужжатдир.

Аудиторлик текшируви ўтказилгач, аудитор қуйидагича хулосаларни ёзиши мумкин: 1. Қониқарли хулоса; 2. Шартли қониқарли хулоса; 3. Қониқарсиз хулоса; 4. Аудитор хулоса беришдан бош тортishi мумкин.

Қониқарли аудитор хулосаси қуйидаги муаммоларни ўз ичига олиши мумкин. Аудитор бундай хулосасида молия ҳисоботларидаги ахборотлар талабга жавоб бериши, унда кўрсатилган фойда ва зарарлар, пул маблағларининг ҳаракати амалдаги бухгалтерия ўқети бўйича қонун ва норматив ҳужжатлардаги талабларга жавоб бериши кўрсатилади:

1) Молиявий ҳисобот ҳалол, покиза ва бухгалтерия ҳисобининг ишончли объектив маълумотларига асосланади;

2) Корхонадаги ҳисоб сиёсати тўғри танланган, бухгалтерия ҳисоби унга қўйилган талабларга мосдир;

3) Солиқ бўйича мажбуриятлар ўз вақтида, тўлиқ ҳисобланган;

4) Молиявий ҳисоботга ёзилган тушунтиришлар тўғри;

5) Ички назорат хўжалик операциялари ва улар самарадорлигининг ишончлилиги тасдиқланган;

6) Молиявий ҳисоботдаги маълумотлар корхона ҳақидаги аудиторнинг маълумотларига зид эмас, деб кўрсатилиши лозим.

2-жавоб. Маълумки, аудиторлик андозаси ва аудит хулоса андозалари мавжуд. Албатта, хулоса андозаларини яна бир бор такрорлаш мақсадга мувофиқдир:

а) Хулоса корхонада тугалланган молия ҳисоботлари хулосасида бухгалтерия принципларига риоя қилинган ҳолда ёритилганми?

б) Ҳисобот даврида олдинги ҳисоботда кўрилгандаги кетма-кетликка риоя қилинганми?

в) Хулосада молия ҳисоботида талаб қилинмайдиган фикр ва мулоҳазалар мавжудми?

г) Умуман, ҳисобот тўғрисида фикр баён қилинади. Шундай қилиб, аудиторнинг хулосаси тушунтиришсиз хулоса ёки тушунтириш хати бўлган хулосаларга бўлинади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шунни кўрсатадики, хулосаларнинг 90 фоизи тушунтириш ёзилмаган аудитор хулосаларига тўғри келади. Албатта, бундай хулосаларда қуйидаги беш принципга амал қилиш лозим:

а) Барча зарур ҳисобот формалари баланс, фойда ва зарарлар ҳисоботини ўз ичига олиши лозим. Жамғаришга қўйилган фойда ва, ниҳоят, пул маблағларининг ҳаракат ҳисоботлари молиявий ҳисоботга киритилган бўлиши шарт;

б) Аудитор ўз хулосасини ёзишда уч умумий принцип: мутахассислик, мустақиллик, касб текширувига риоя қилиши зарур;

в) Аудитор хулосасида объект ҳақида уч андоза (режали бўлиши, ички ҳўжалик аудити, етарли ахборотга эгаллик) бўлиши керак;

г) Молиявий ҳисобот умуман молиявий ҳисобот принципларига мос келиши лозим;

д) Барча шартномалар тижорат сирини очиб ташламаслиги лозим (тушунтириш хатлари талаб қиландиган фикрлар кўзда тутилади).

Аудитор хулосасининг матнида қуйидагилар бўлиши лозим:

а) ҳисоботнинг номи;

б) адреси-манзилгоҳи;

в) кириш абзаци;

г) соҳа абзаци (сарфи, жумласи);

д) фикр абзаци;

е) бухгалтерия фирмаси;

ж) хулоса санаси.

Аудитор хулосаси қўйидагиларни ўз ичига олади:

а) «Мустақил аудиторнинг хулосаси» деб ёзилади;
б) кимга берилаётган келтирилади;
в) кириш қисмида: 1) бухгалтерия фирмаси аутказгани; 2) аудит қамраб олган ҳисоботлар; 3) аудиторнинг фикри берилади;

г) аудитор топшириш жараёнида қилинган ишнинг ишончлилиқ даражаси кўрсатилади, катта қамчиликлар йўқотилади;

д) аудиторнинг хулосалари ёзилади. Ишончлиқ фолат;

е) фирманинг стандарт (мезон)га мос келиши;

ж) муддати кўрсатилиши шарт.

3-жавоб. Баъзи ҳолларда молиявий ҳисоботлар айрим қамчиликлар мавжуд бўлса, ўзгартирилган шимча фикрлар билан ҳам хулоса қилиниши мумкин. Улар қўйидагилардир:

а) унчалиқ катта бўлмаган ноаниқлар мавжудлиги;

б) ўқётдаги кетма-кетлик ва мантиқ бузилганлиги;

в) умумий бухгалтерия принципларидан ўзқатиши;

г) алоҳида вазиятлар;

д) аудитор хулосасининг бошқа аудитор хулосасига тегишли бўлиши қабилар.

4-жавоб. Аудитор қўйидаги ўч ҳолатда ўз хулосасида айрим четга чиқишларга йўл қўйиши мумкинлигини кўрсатиб ўтиш лозим:

а) аудиторнинг текшириш объектларини қамра олиш соҳасининг чекланганлиги;

б) молиявий ҳисобот умумий қабул қилинган бухгалтерия принципларига мос келмаган ҳолда тузилган бўлиши мумкин;

в) аудитор мустақил бўлмаган бўлса.

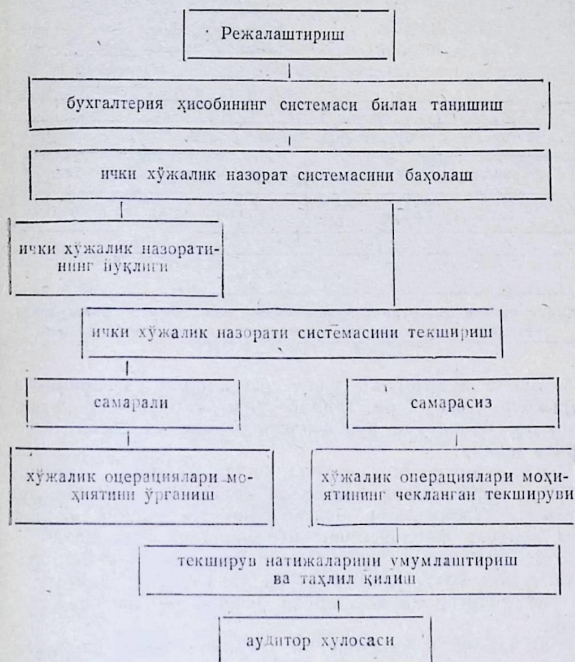
5-жавоб. Юқоридаги ўч шартнинг бўлиши аудитор учун тушунтириш талаб қилмайдиган хулосадан тушунтириш талаб қиладиган хулосага келишини тақоза қилади: а) салбий хулоса чиқариш; б) ўз фикр ва мулоҳазаларини баён қилолмаслик; в) хулоса тушунтиришлари билан бўлиши мумкин; г) аудит-текшириш ўтказилмаган аудит ва, ниҳоят, тушунтириш мулоҳазаларисиз хулоса бўлиши мумкин.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБОТЛАРИ АУДИТ ТЕКШИРУВИНИ ЎТКАЗИШДАГИ УСЛУБЛАР

1. Бухгалтерия ҳисоботларини аудит текширувидан ўтказиш босқичлари.

2. Бухгалтерия ҳисоботларига умумий шарҳ.

1-жавоб. Бухгалтерия ҳисоботларини аудит текширувидан ўтказишда маълум тартиб-қоидаларга риоя қилинади. Одатда бундай ҳолатларда умумийликдан хусусийликка қараб текширишни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Биз буни қуйидаги чизмада баён қиламиз:

Бундай текширувнинг кетма-кетлиги, жараёни чизма шаклида ҳам берилиши мумкин, у қуйидагича бўлади:

Ишбилармонлик фаолиятининг стратегияси

Ишбилармонлик фаолиятдаги ташқи шарт-шаронтлар

маркетинг

изланиш

ха, ид

иншоотчилик

тақсимот

бухгалтерия ҳисоби жараёни

Активлар

Пассивлар

Даромадлар

Харажатлар

Горача баланс

Молиявий натижалар ҳисобати

Тасдиқлаш

Ҳуқуқ бўйича мажбуриятларнинг тўлиқ, аниқ, баҳоли, мавжудлиги, чекланмаганлиги ва маълумотларнинг ахборотга берилиши

Бунда аудиторлар ушбу чизмаларни ўз билим мажбуриятига кўра танилаб, таваккал қилади. Аудиторлик текшируви кўрсатилган соҳада ўз босқинчилигига эгадир:

- а) аудиторнинг корхона билан танишув босқичида бунда корхонанинг иқтисодчи ходимлари, ҳисоботчи таъсис ҳужжатлари, бухгалтерия ҳисобининг аҳволи ва корхона фаолиятининг йўналишлари ўрганилади;
- б) аудиторлик текширувини ўтказиш учун шартли ма тузиш (мажбурият-розилик хати ҳам киради);
- в) аудиторлик текшируви режаси ва дастурини тасдиқлаш;
- г) таъсис ҳужжатларини ўрганиш, яъни қайд қилинган баҳо, мулк формаси, таъсисчилар, устав қарғоли, бошқарув аппарати ва фаолиятининг тугатилиши;

д) бошқа ҳужжатларни ўрганиш, баённома, ички тартиб ва иш юритиш кабилар;

е) корхонада ҳисоботларнинг аҳволини ўрганиш;

ж) ҳисоботлар кўрсаткичларининг аудит текшируви, режа ва дастурларга ўзгартиришлар киритиш.

Бухгалтерия ҳисобини аудит текширувидан ўтказиш, яъни: ҳаражатларни тўғри объектларга олиб бориш, даромадларни келиш соҳалари бўйича кўрсатиш, иш ҳақи, нафақаларни тўғри ҳисоблаш, фойда ва зарарларни кўрсатиш, солиқларни ўз вақтида тўлаш ва бошқалар. Айниқса, бюджет органлари, бошқа дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китобларнинг аҳволини ўрганиш кабилар. Аудитор ўз ҳулосасида бухгалтерия ҳисобининг барча соҳаларига эътиборни кучайтириши лозим, айниқса, уларни молия ҳисобот кўрсаткичларга боғлиқлигига эътибор беради.

2-жавоб. Аудиторлик текшируви, умуман олганда, барча ҳисобот формаларни ўрганишдан бошланади. Бунда, аввало, манзилгоҳ номи ёзилишига қараш зарур; сўнгра корхона фаолиятининг низомда кўрсатилган фаолиятга мослигига алоҳида эътибор берилади.

Шундан сўнг, ҳисоботларнинг тўғри тўлдирилишига диққат қилинади. Аудитор счётларда кўрсатилган иқтисодий, ҳисоб кўрсаткичларининг бухгалтерия ҳисобида аниқ акс этиши ва ҳисоботдаги форма кўрсаткичларига мос келиши ўрганилади.

ОПЕРАЦИОН АУДИТ

1. Операциявий аудит ҳақида тушунча ва ҳўжалик фаолиятида операциявий аудитнинг аҳамияти.

2. Операциявий аудитнинг молиявий ҳисоботлар аудитидан фарқи.

3. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона унумдорлиги ва иқтисодий самарадорлиги — операциявий аудитнинг мақсади эканлиги.

4. Операциявий аудит билан ички ҳўжалик аудитининг уйғунлашуви ва боғлиқлиги.

5. Операциявий аудитнинг турлари ва кимлар томонидан амалга оширилиши.

6. Операциявий аудиторларнинг малакаси ва мустақиллиги.

7. Операциявий аудитнинг босқичлари.

8. Операциявий аудитда корхона фаолиятини баҳолаш мезонлари.

1-жавоб. Сизларга маълумки, аудитнинг қуйидаги турлари: операциявий аудит, талабга мос аудит ва молиявий ҳисоботлар аудити мавжуд.

Операциявий аудит корхонадаги мавжуд ҳар бир маблағлар ҳаракати ва функционал хўжалик тизимининг самарадорлиги ҳамда фаолиятини текширади, баҳолайди. Мазкур аудитнинг тугалланишида менеждерлар ва операциявий аудит тўғрисида тавсиянома ёзилади. Сизларга маълумки, операциявий самарадорлик хўжалик юритишнинг кўпчилик соҳаларини характерлаб беради. Шу сабабли бир хил турдаги операциявий аудитни ўтказиш ҳам ва тавсиянома ёзиш ҳам мумкин эмас. Операциявий аудитни ташкил қилишда аудиткор корхона раҳбари томонидан хўжалик масалалари бўйича чиқарган қарорлари, янги сотиб олинган корхона мулкки, ҳужжатлар айланмаси ҳамда иқтисодий аҳволларнинг самарадорлигини баҳолаши лозим. Энг муҳими, аудитор операциявий аудитда фақатгина бухгалтерия ҳужжат ва регистрлари билангина чекланиб қолмайди. Бундай шароитда аудиторлар корхонанинг ташкилий таркиби, хўжалик операцияларини ҳисоб олишда, таҳлил қилишда персонал компьютерларда фойдаланиш, ишлаб чиқариш услублари, маркетинг ишларини малакали ўрганиши лозим.

Операциявий аудит якунлари ҳақида аудиторнинг хулосасини ёзиш ва фойдаланувчиларга етказиш бошқа турдаги аудит ҳақидаги хулосаларга нисбатан кенгайини фарқланади. Корхоналарда юз бераётган хўжалик операцияларининг самарадорлигини аниқлаш кўп меҳнат, вақт талаб қилгани ҳолда, уларнинг самарадорлик даражасини баҳолаш ҳам бироз мураккаб ҳисобланади, кўп ҳолларда умумий тартибда қабул қилинган бухгалтерия ва аудит хулосаларини ёзиш тамойилларига мос келмайди. Масалан, республикамизда ғаламустақиллиги учун кураш кетаётган бир пайтда технологик жараёнга риоя қилиш ёки пахтани қайта ишлаётган пахта заводларидаги технологик жараёнларни мисол қилиб келтириш мумкин. Операциявий аудитни ҳар бир корхонада индивидуал тартибда олиб борилиши яхши натижа бериши аниқланган. Операциявий аудит кўпроқ аудиторликнинг маслаҳат бериш фаолиятига ўхшаб кетади. Бозор муносабатлари шароитида операциявий аудитнинг аҳамияти янада юқори талаб даражасига кўтарилиши зарур. Шундай қилиб, операциявий аудит корхонада умумий унумдор

лик, меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий самарадорлигининг таҳлили ҳамда баҳолаш хусусияти билан белгиланади.

Операциявий аудит тушунчаси тўғрисида кўпгина аудиторлар турли таъсир қилувчи омиллар ҳақида баҳслар олиб бормоқдалар, жумладан хўжалик фаолиятини илмий асосда таҳлил қилиш асосида уни «бошқарув аудити», «хўжалик фаолияти аудити» кабиларга тенглаштирадилар.

Фикримизча, операциявий аудит кенг маънога эга бўлиб, унинг вазифаси хўжалик тизимининг ички хўжалик аудитини ўз ичига олган ҳолда унумдорлик ва иқтисодий самарадорликни текшириш, аниқланган ҳамда фойдаланилмаётган резервлар ҳақида тавсиялар беришдан иборатдир. Шунинг учун ҳам корхона ичидаги аудит операциявий аудитнинг бир элементи ҳисобланади. Бунда корхонадаги аудитнинг мақсади, унинг юқори унумдорлик ва иқтисодий самарадорликка эришишни таъминлашга асосий эътибор берилиши лозим.

Албатта, иқтисодий самарадорлик билан умумий самарадорлик тўғрисидаги фикрлар ҳам операциявий аудит эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Айниқса, ходимлар малакаси даражасининг корхонада тайёрланаётган маҳсулот сифатига таъсири масаласи муҳимдир. Демак, операциявий аудитнинг аҳамияти ҳақида гап юритар эканмиз, бозор муносабатлари шаронтида, образли қилиб айтганда, уни «корхонанинг касалига» ташҳис қўйиш ва уни даъволашнинг йўлини кўрсатувчи катта омил дейиш мумкин. Бозор иқтисодиётининг объектив иқтисодий қонуनларининг талабига мувофиқ, рақобатбардош корхона бўлиш учун ундан аҳамиятлироқ нарса йўқ.

2-жавоб. Операциявий аудитнинг молиявий аудитдан фарқларини яхши билиш лозим. Бугунги кунгача аудитлар тўғрисидаги фикрларга кўра, молиявий ҳисоботнинг аудити билан операциявий аудит ўртасида қўйидаги учта муҳим фарқ борлиги белгиланган:

а) Аудитнинг тайинланиши, молиявий аудитда бухгалтерия ҳисоби хўжалик операцияларини тўлиқ акс эттирилишини текширса, операциявий аудит хўжалик операцияларининг унумдорлик ва самарадорлик муаммоларига қаратилган. Молиявий аудит ўтган даврга нисбатан бўлса, операциявий аудит амалга оширилаётганда истиқболга ҳам тавсиялар беради;

б) Хулосалар тақдим қилиш борасидаги фарқдан иборатки, молиявий ҳисоботлар кўпроқ ҳисобот фойдаланувчиларга, банк, акционерларга мўлжалланган бўлса, операциявий аудитдаги хулосалар амалдорлар ва корхона маъмурияти учун зарур ҳисобланади. Маъмурий аудит жараёнидаги унумдорлик ва самарадорлик таҳлил олдинги хулосаларни, анчагина фикр ўзгартириб юборади.

в) Операциявий аудит номолиявий соҳалардан фойдаланилиши билан ҳам фарқланади. Бу аудитдаги хўжалик соҳасининг жуда кўп қирраларини олади. Масалан, реклама, ходимлар малака ошириш ва бошқалар; қишлоқ хўжалигида эса ветеринар, эсоветеринария тадбирларининг мисол қилиш мумкин. Молиявий аудит кўп соҳаларда чекланган.

3-жавоб. Бозор иқтисодиёти шаронтида унумдорлик ва самарадорлик.

Унумдорлик тушунчасини олайлик, у асосан корхонанинг ўз олдига қўйган мақсадига эришишни кўрсаттади. Самарадорлик масаласини олсак, юқорида кўрилган мақсадга эришишда фойдаланиладиган ресурслардан унумли фойдаланишни кўзда тутати.

Бундан ташқари, унумдорликка ишлаб чиқариётган маҳсулотларнинг нуқсонли бўлишига йўл қўймасликка, самарадорликда эса ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга кетадиган моддий ресурслар (қувват, меҳнат) сарфланиш даражасининг минимал бўлиши таъминлашга эътибор қаратилади.

Операциявий аудитда унумдорлик мезонларини аниқлаб олиш лозим. Бунда операциявий унумдорлик тушунчасини билиб олиш муҳимдир.

Операциявий аудитда унумдорлик тушунчасини корхона эришган унумдорликдан ташқари, мамлакат маъмуриятида унумдорликни истеъмол этиш нуқтани назарда тутиш эҳтиёжларининг қондирилишини қамраб олади. Маъмурий аудит билан, вилоят бўйича қайта ишлаш корхоналари асосан, ускуналаридан узлуксиз оқидона фойдаланиш, бахтдорлик ҳодисаларининг рўй бермаганлиги, эҳтиёт қисм ва бошқа ресурслардан фойдаланишнинг аҳволи ўрганилади. Қишлоқ хўжалик соҳасида эса трактор ва машиналарнинг транспорт воситаларидан фойдаланиш аҳволининг ражасини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Операциявий аудит жараёнида унумдорликнинг сайишига йўл қўймаган ҳолда, маҳсулот ишлаб чиқариш

риш ҳаражатларини камайитиришга эришиш лозим бўлади.

Аниқ бир маҳсулотни ишлаб чиқаришда ресурслардан фойдаланиш аҳволи ўрганилади, уларга вариант-ли материал сарфиёти ҳисоблаб чиқилиб, тавсия қилинади. Масалан, Самарқанд қишлоқ хўжалик институти олимлари «Надежда» беда уруғини синовдан ўтказди, бир гектар ердан 15—20 центнергача беда уруғи олинди. Айни пайтда «Амир Темур» номли арпадан 110 центнер, «Истиқлол» номли буғдойдан эса 80—90 центнер ҳосилдорликка эришилди.

Умуман олганда, операциявий аудитда унумдорлик мезонларини белгилаб олиш жуда мураккаб жараёндир.

Операциявий аудитда самарасиз ҳар хил турларни учоатиш мумкин

Самарасиз турлар:	Мисола
Маҳсулот, зарур товар ишлаб чиқаришда ва хизматларни амалга оширишда ҳам ашё ва материалларнинг жуда қимматга тушаётганлиги	Бу ҳам ашё ва материалларни сотиб олиш заруриятининг йўқлиги. (Масалан: седарат ўғити)
Ишлаб чиқариш жараёнида энг зарур материалларнинг етишмай қолиши	Қайта ишлаш корхонасида ёки экиш даврида зарур уруғнинг йўқлиги сабабли ишлаб чиқариш жараёнининг тўхтаб қолиши.
Ходимларнинг бир-бирининг ишини такрорлаши	Аниқ бир маҳсулот ишлаб чиқариш ҳужжатларининг бухгалтерияда иккинчи нусха сифатида ишлатилиши;
Ходимларнинг назарур ишлар билан банд бўлиши, иш вақтидан унуменг фойдаланиш.	Қўнғича счёт-фактура нусхаларининг ишлаб чиқариш бўлиmlаридан олиниши ва бошқалар.
Ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида ортиқчаллиги.	Масалан, идорада бир котиба-машинистканинг қисқартирилиши кабилар;
	Ишлаб чиқариш жараёнида ортиқча кишиларнинг мавжуд бўлишини мисол келтирса бўлади.

4-жавоб. Операциявий аудит ва ички хўжалик аудитининг уйғунлашуви ва боғлиқлиги.

Операциявий аудит ҳақидаги масалани олдинги лекция мавзуларида кўриб чиққан эдик. Шу биле бу ҳақда тўхталмаймиз.

Ички хўжалик аудитининг мақсади ҳам унумдорлик ва самарадорлик бўлганлиги сизларга маълум.

Мазкур аудит қуйидаги 5 муаммони ўз ичига олади:

а) корхона раҳбар ва мутахассисларини ишон ахборот, маълумотлар билан таъминлаш;

б) корхонадаги активлар (яъни маблағлар)нинг даражада сақланиши ва ҳужжатлаштирилиши;

в) корхона хўжалик фаолиятининг самарадорлигини таъминлаш;

г) корхонада учёт принципларининг тўла сақланишини таъминлаш;

д) чет эл коррупцияси бўйича норматив ҳужжатларининг бажарилишини таъминлаш.

Кўрсатиб ўтилган масалалар операциявий аудитнинг элементи ҳисобланади, чунки ички хўжалик аудитининг мақсади унумдорлик ва самарадорликдир (хўжаликнинг широк тушунарли бўлиши учун ташқи ва ички аудит ҳақида гап юритиши лозим).

Операциявий аудитнинг молиявий ҳисобот ва ички хўжалик аудитлардан қуйидаги икки фарқи борлиги маълум:

а) ички хўжалик назоратининг тестлаштирилиши уни баҳолаш;

б) аудитнинг ҳажми жиҳатидан катта бўлиши натижадан назаридан мисол келтириш мумкин.

Биринчи фарқ: молиявий ҳисоботлар аудити жараёнида ички хўжалик аудитини баҳолашда қамраб олинган миқёси эътиборга олинса, операциявий аудитда самарадорлик ва унумдорлик нуқтаи назаридан тестлаштирилади, бундан ташқари корхона раҳбарларига тавсия берилиши ўрганилади. Корхона доирасида ишлатилиши бўлимларининг иш натижаларини таққослаш асосида уларнинг самарадорлик ва унумдорлик ҳақидаги тавсияларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Бундан ташқари, молиявий ҳисоботлар аудитида дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида ҳулосалар берилса, операциявий аудитда корхона маъмуриятининг қўшимча қисқартириш бўйича тавсиялар берилади. Ички хўжалик аудити, молиявий жараёнида айрим саволларга жавоб тариқасида фойдаланилса, операциявий аудитда, унинг унумдорлик ва самарадорликка таъсири доираси ўрганилади. Масалан, маркетинг бўлимининг реклама каталогларидан фойдаланиш, шунингдек, қишлоқ хўжалик корхоналарида баҳоларнинг турлича бўлиши

лиши ва улардан қай тарзда фойдаланилиши кабилар ўрганилади.

Қорхона унумдорлиги ва самарадорлигини аниқлаш жиҳатидан бу гуруҳ ўтказадиган операциявий аудит, яъни:

а) қорхона маъмуриятининг мавжуд ресурслардан унумли ва самарали фойдаланиши;

б) қорхонадаги мавжуд унумсизлик ва самарасизликнинг сабаблари;

в) қорхона фаолиятининг қонун ва ҳукумат қарорларига самарадорлик ҳамда унумдорлик жиҳатидан мос келиши.

Операциявий аудит дастурларининг амалга оширилишига нисбатан олиб қаралганда:

а) қорхонада талаб қилинадиган фойданинг олиниши;

б) фойда олишда муқобиллик асосида бу фойдани ундан кўра камроқ ҳаражатлар билан олиш мумкинлиги.

Умуман олганда, мамлакат миқёсида ресурслар ва қувватлардан фойдаланиш. Масалан: бир қорхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни бир неча қорхона ишлаб чиқарилаётганини кўрсатиш мумкин.

Аудитор фирмалар амалга оширадиган операциявий аудит тўғрисида. Маълумки, аудитор фирмалар молиявий ҳисоботларни аудит қилишда ҳамда ҳулосаларни ёзишда операциявий аудит ҳақида кўп ҳолларда оғзаки тавсиялар айтилади. Бу эса унда шу хусусда маълум масъулиятсизликни билдиради. Айниқса, бизнес-режанинг бажарилишини аудитор текширишини мисол келтирса бўлади. Бунда миқозларнинг операциявий аудитда методик кўргазмалар билан таъминланишини мисол келтириш мумкин.

6-жавоб. Операциявий аудиторларнинг малакаси ва мустақиллиги ҳақида.

Операциявий аудитни бажаришда сифати жиҳатидан мустақиллик ва компетентлигини кўрсатиб ўтиш лозим (Бу масала аудитнинг моҳияти мавзусида яратилган). Аудиторнинг барча мустақил ҳуқуқларини кафолатлаш лозим, чунки бундай шароитда объектив тавсиялар бериш мумкин. Шундай қилиб, ички хўжалик аудиторлари ва ҳукумат — аудиторлар мустақиллиги таъминланиши зарур. Бунда ички аудит ҳақида низомга мувофиқ қуйидагиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим:

а) ички хўжалик аудитор ўзининг аудиторлик лиятини бажаришда мустақиллик зарур;

б) ички хўжалик аудитини ташкил қилиш маън бўйича самарадорликни аниқлаш ва тавсия бер лозим;

в) ички хўжалик аудитида уларнинг ўзи ўтқа аудит натижасига ишониш лозимлиги бу ўринда ҳида аҳамият касб этади.

7-жавоб. Баҳолашнинг мезони.

Операциявий аудитнинг махсус мезонини тан қийин масаладир. Айниқса, корхона унумдорлиги самарадорлиги мезонини.

Мазкур танлашни амалга ошириш корхонанинг фаолиятини аудит натижасидаги тавсиялар бўй юқори унумдорлиги ва самарадорлигини юзага кел риш омили ҳисобланади. Масалан, қайта-ишлаш к хоналаридаги асбоб-ускуналар сердаромад қишлоқ жалик корхоналарида экин майдонидан ҳар бир тар ҳисобига кўпроқ фойда олинади. Бунда муҳан ва мутахассислар билан мазкур тадбирларнинг синч лаб ўрганилиши, эксперт текшируви кабилар лозим лади.

Мезонни аниқлашда мезонлар манбаи асосий ом ҳисобланади, яъни қайси манбалар ҳисобига ютуқ эришилиши. Уларга қуйидагиларни киритиш мумки

— Аудитни амалга ошириш жараёнида корхона ўжассамланган характеристика муҳимдир. Текшир идиган даврдаги «яхшилик» ёки «ёмонлик» олдини ққосланиши лозим бўлган кўрсаткичларга асослан и (Аудитнинг моҳиятини ўрганиш давридаги мазм корхонадаги миқдор жиҳатидан ахборот ва мезонла нинг биринчи шарти эканлиги Сизга маълум).

— Таққословчи унумдорликнинг ҳар бир хўжа операциясида кўриниши.

— Муҳандис ва мутахассислар стандартларига м келиши.

— Муҳокама ва келишилиши.

8-жавоб. Операциявий аудитнинг босқичлари.

Мазкур аудитни ўтказишнинг бошқа барча ауд текширишларни ўтказишнинг бошқа барча ауд

а) операциявий ўтказиш каби 3 босқичи мавжуддир

Мазкур аудит аудитнинг режалаштирилиши. рали бўлиши билан молия аудитидан кескин фарқла нади. Бунга тармоқларнинг ихтисосланишини мисо келтириш мумкин. Сўнгра, тузилган шартномага му

вофиқ аудит текширишини ўтказадиган ходимларни белгилаш муҳим ҳисобланади.

Шунингдек, операцион аудитда барча бошқа аудит текширишларга нисбатан кўпроқ вақт сарфланади.

б) маълумотларни йнгиш ва баҳолаш.

Бунда бошқа аудит текширишларидаги сингари гувоҳномалар етти турини санаб ўтиш ўринлидир:

1) ҳақиқий назорат (сизга маълумки, материал, активлар ўрганилади);

2) тасдиқлаш; бу масала ҳақида ёзма жавоб олиш;

3) ҳужжатлаштириш; бунда ахборотнинг реаллиги ҳақида мижозни ишонтира билиш, ички ва ташқи ҳужжатлаштиришни ҳам эътиборга олиш (шартномалар, уларнинг турлари);

4) кузатиш, корхона ишлаб чиқариш бўлимлари фаолиятини кузатиш;

5) мижозни сўраш, аудитор берган саволларга ёзма ёки оғзаки жавоб бериш;

6) арифметик аниқлик; танланган аудит текшириш жараёнида арифметик аниқлик зарур;

7) аналитик тадбирлар; масалан: соф даромад, ялпи даромад ва уларнинг нисбий кўрсаткичлари.

в) операциявий аудиторнинг хулосаси ва унинг реализация қилиниши.

Молиявий ҳисобот аудитининг хулосасини ёзиш ва реализация қилиш бўйича икки асосий фарқ мавжуд.

— операциявий аудитда хулоса фақат корхона маъмуриятига юборилади, нусхаси аудит текшириш туруҳида қолади;

— операциявий аудит кўп қиррали бўлиб, хулоса ёзишда аудит текшириш ўтказилган соҳалар аниқлаган омиллар ва тавсиялар кенг ёритилади.

АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИНИНГ ТАМОМЛАНИШИ

1. Корхонанинг аниқ бўлмаган ҳолатларига шарҳ.

2. Натижаларни баҳолаш.

3. Баланс тузилган кундан кейинги жараёнларга шарҳ.

1-жавоб. Аудит текшируви даврида текширилаётган корхонанинг келажакдаги қуввати, ўтган давр фаолиятларидан келиб чиққан тўлов мажбуриятлари, кредиторлик тўловларини билиб олиши лозим. Бу соҳада юристлар ҳам баҳо бериши зарур.

Аудиторлик текшируви жараёнида қуйидаги но-

аниқликлар бўйича баҳсли масалалар юз бериши
кни:

- а) тугалланмаган суд жараёнидаги хўжалик
лағлари бўйича;
- б) солиқ органлари билан солиқ тўлови бўйича;
- в) маҳсулотларнинг сифати кафолати бўйича;
- г) фойдаланилмаган аккредитив суммалар бўйича;
- д) муддати тўлмаган векселлар ҳисоби бўйича;
- е) учинчи томон билан кафолатланган тўлов
буриятлари бўйича.

Бу масалаларни тест саволларига киритиш учун
йидаги тадбирларни аудиторлар амалга ошириш
лозим:

- а) корхона раҳбаридан сўров олиш, нима сабаб
улар ҳисоботларга киритилмаганлиги, уларнинг
лиши;
- б) солиқ органларининг ҳисоботлар шарҳи, бу
солиқ тўловчининг тўловга эътирозининг вужудга
лиши;
- в) юристлар хизматида ҳақ тўлаш;
- г) бошқа ишчи ҳужжатлар шарҳи, тўлов қувват
ри ва учинчи юридик шахслар томонидан тасдиқ
лиши;
- д) аккредитивлар, балансда фойдаланилганлар
рисидида ахборот олиш.

2-жавоб. Аудиторлик текшируви натижаларини
ҳолаш масаласи ҳам мураккаб ҳисобланади. Бундан
аудитор бажарилгани ишлар дастурларига жавоб
лиши, аниқлаган хато ва камчиликлар дастур доир
сиди бўлиши лозим.

Бу босқичда аудитор томонидан (корхона раҳбар
номидан қўйилган саволларга жавоб) хатонинг тайёр
ланиши ҳам зарур. Бундай хато миқдор томонидан та
диқланиши лозим.

Аниқланган камчилик ва хатолар қиймат билан ба
ҳоланиши лозим. Шундан сўнг ҳисоботларда умуми
хатоларни белгилаб олиш керак. Аудит текширувининг
охирда аудиторлик ишчи ҳужжатларни кўриб чиқиш
лозим, қилинган ишларни аудиторлик андозаларига
мос келишини ҳам билди олиш керак.

Шундан сўнг, аудит текширувида барча ҳисобот
ларни текшириб, қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Аудиторнинг билими бўйича молиявий ҳисобот
лар, молиявий аҳвол, молиявий натижалар бир-бири
билан уйғунлашини кўриб чиқади;

2. Молиявий ҳисоботдаги ахборотларнинг тўғрилиги ва туркумланишини алоҳида ўрганади;

3. Тузилган молиявий ҳисоботлар амалдаги норматив актларнинг талабларига жавоб беришни кўриб чиқади;

4. Аудитор бошқа аудиторларнинг молиявий ҳисоботга ёки бошқа масалаларга мослаб ёзган аудиторлик хулосаларидан хулоса чиқара оладими ёки йўқми текшириб кўради.

3-жавоб. Маълумки, аудиторлик текшируви ўтказилаётган корхонада тузилган балансдаги асосий кўрсаткичларнинг, жумладан дебеторлик, кредиторлик қарзлар, асосий воситалар, товар-моддий бойликларнинг ўзгаришини, динамикасини ўрганиш керак. Шу маънода аудитор текшируви жараёни қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) баланс тузилишида учёт регистрларининг маълумотлари текширилади, уларнинг бир-бирига мос келиши чуқур ўрганилади;

2) текшириш даврида аниқланган далилларни корхона раҳбари билан муҳокама қилиш;

3) корхона раҳбари ва бош бухгалтеридан баланс тузилгандан сўнг тушунтириш хати олиш.

Аудитор томонидан текширилган баланс ва ҳисоботлар шу кунгача корхонанинг барча фаолият натижаларини тўлиқ акс эттирган бўлиши шарт.

Бу ҳақда аудитор маълумотномаси ёки шу қилинган ишларга шарҳ ёзиши лозим, у эса корхона маъмурияти билан муҳокама қилинади, мазкур масала бўйича аудитор баённома сўраши мумкин.

Аудитор юқорида айтилган неча турдаги жараёнларга баҳо бериши лозим:

Аудитор барча қўшимча ишлардан сўнг баланс моддаларига баҳо беради (банкротликни эълон қилиш, тўланмаган счётлар, суд жараёнида тўланган суммалар; асосий ва айланма маблағларининг баҳоланиши, жорий баҳолар ва бошқалар).

Инвестициялар (жалб қилинган маблағлар) ҳозирги баҳодан паст баҳода сотилиши мумкин.

Иккинчи турдаги жараёнларга: бозорда корхона қимматбаҳо қоғозлари баҳосининг тушиши, вақтинчалик инвестициялар қайта сочилиши, облигация ва акция чиқарилиши, суғурта қилинмаган моддий материалларининг сарфланиши, ёнғин натижасидаги сарфларни ҳисобга олади. Шундан сўнг аудитор ҳисобот ёзишга киришади.

Аудитор бу масалалар бўйича қуйидагиларга масъулдир:

1) баланс тузилгандан сўнг молиявий ҳисоботларда тўғри акс эттирилиши учун;

2) баланс тузилгандан сўнгги хўжалик жараёналарига назорат учун;

3) аудиторлик хулосаларини ўзгартириш тушунчаларига мос эканлигининг тадбирлари учун.

Умуман олганда, аудитор, собиқ Иттифоқ даврида назоратни маъмурий бошқарувчи тафтишчилардан фарқли ўлароқ, дунёқараши, ватанга садоқати, ниймонли бўлиши, касбга доғ туширмаслиги каби ҳислатлари жиҳатидан ўз вазифасини бир поғона юқори савияда бажарувчи касб эгаси бўлиши лозим.

АУДИТОР ҲИСОБОТИНИНГ ТАРҚИБИ ВА ШАҚЛИ

Аудитор ўтказган аудиторлик текширувнинг якунлари бўйича аудитор хулосасидан келиб чиқиб ҳисобот тузади. У аудиторлик фаолиятида (аудитор текширувидан бошқа ҳолатларда) аудиторлик ҳисоботини тузади.

Аудиторлик ҳисоботи қуйидаги уч қисмдан иборат бўлиши мумкин: а) кириш; б) аналитик таҳлил; в) хулосалар.

Кириш қисмида: аудиторлик фирмаси учун алоҳида ёки аудиторнинг ўзига алоҳида тузилади. Унда аудиторнинг барча реквизитлари (номи ёки фамилияси, лицензия, унинг муддати, ким томонидан берилгани ва бошқалар), охирида аудиторлик ҳисоботини олувчи кўрсатилади.

Аналитик таҳлил қисмида қуйидаги элементлар аниқ қилиб кўрсатилади:

а) аудит текширувидан ўтказилган молия ахбороти. Бунда ҳисобот берилган давр, унинг турлари, агарда аудит текширувини ўтказиш жараёнида чеклашлар бўлса, уларда аудитор билан мижознинг масъулликлари алоҳида кўрсатилади;

б) аудитни баён қилиш. Бунда норматив ҳужжатларга риоя қилиниши, бухгалтерия учётида хўжалик операцияларининг мос келиши, учётнинг экспертизаси, қонун ва норматив актлардаги йўриқларнинг бузилиши, улар юзасидан зарарлар кўрсатилади. Агарда бошқа аудиторнинг хулосасидан фойдаланилган бўлса, у ҳам кўрсатилади;

в) хулоса қилиш. Бу қисмда молиявий ҳисоботларнинг ишончлигига алоҳида эътибор берилади. Унинг ҳар бир бети аудитор ёки аудитор фирманинг муҳри билан тасдиқланган бўлиши лозим. У аниқ, маъниқий, қисқа ёзилиши зарур. Унинг натижалари матбуотда эълон қилиниши лозим. Аудитор молиявий ҳисоботлардаги маълумотларга тўла ишонмаса, камчиликлар борлигини билса, аудиторнинг корхонани текшириш якуналари бўйича шартли аудиторлик хулосаси берилди.

Бундай хулоса аудиторда молиявий ҳисоботлар зарур даражада бўлмаса, бухгалтерия ҳисоби маълумотлари тўлиқ бўлмаган тақдирда берилди.

Бундай ҳолатда қуйидагилар аудитор норозилигига сабаб бўлиши мумкин:

а) корхона раҳбарининг аудитор билан ҳисоботдаги баъзи далиллар бўйича айрича фикрлар ҳосил бўлишида;

б) бухгалтерия учёт, маълумотларининг объектларини баҳолашда (Масалан: амортизация ҳисобланмалари);

в) хўжалик операцияларига нисбатан нотўғри, бухгалтерия проводкаси, яъни счётларда йўналтирилиши тузилган ҳоллар бўлиши;

г) қонун ва норматив ҳужжатлардаги низолар;

д) молия ахборотларининг ишончсизлигига олиб келувчи корхона ҳисоб сиёсати бўлганда.

Мазкур масалалар бўйича аудиторлик хулосасида «шу сабабли» деган сўзлар фикрга қўшилмаганлигини кўрсатади ёки «текширувдан ташқари» деган сўз билан молиявий ҳисоботга хулоса берилди.

Аудитор молиявий ҳисоботлардаги маълумотлар ишончсиз, ноаниқ бўлганда, бухгалтерия ҳисоби қонун ва норматив ҳужжатларга мос келмаганда, ундан фойдаланувчиларни чалкашликларга олиб келишини кўзда тутиб, қониқарсиз аудиторлик хулосасини ёзади.

Аудитор қай ҳолатда хулоса ёзишдан бош тортади?

Агарда корхона молиявий ҳисоботида маҳсулот ҳажми, ҳаражатлар яшириб қолиниши ҳоллари бўлса, улар молиявий аҳволга кўп миқдорда зарар етказса, аудитор хулоса ёзишдан бош тортганлигини ёзма баён қилади. Мазкур ҳолатда хато ва камчиликлар тузатилса, шартли қониқарли хулоса берилиши мумкин.

Аудитор аудит текшируви ўтказилаётган корхона раҳбарига хулоса ва ахборот ҳам ёзиб беради.

Унда: а) бухгалтерия ҳисобида, корхона ҳисоб сис-
тати назорат системасидаги камчиликлар кўрсатилади;
б) бу камчиликларнинг очилиш ҳоллари ёритилад;
в) аниқланган камчиликларни тугатиш тавсиялар
ёзилади.

Шу боис, бу тавсияларни амалга оширишда аудиторлик фирмасининг хизмати бўлиши ҳам ёзиб қўйи-
лади. Мазкур хат аудитор ҳисоботи бўлиб, уни аудитор
текшируви босқичларида ҳам ёзилиши мумкин. Унинг
корхона раҳбари жавоб бериши лозим.

Аудиторлик андозаларига қараб, аудиторлар билан
ва ҳисобот тузганидан сўнг айрим тушунча ва аниқ-
ликларни ёзишлари мумкин.

Улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) аудиторлик ҳисоботини тузиш вақти, яъни аудитор-
лик текшируви даврида барча ахборотларни йиғиш
текшириш тугагандан сўнг ҳисобланади;

б) ҳисоботга имзо чекиш вақти, яъни миждоз билан
суҳбат қилиб ёзилгандан сўнг;

в) молиявий ҳисоботнинг чиқиши, яъни барча ҳисоб-
бот формалари тўлдирилгач, унинг кўрсаткичлари бир-
бири билан боғланиб бўлгач;

г) ҳисоботларнинг тузилишига таъсир қилувчи омил-
лар, яъни хўжалик операцияларининг ўзгариши ҳақи-
даги ҳужжатларнинг ўзгариши ва бошқалар;

д) катта камчиликлар, яъни илгари тузилган ҳисоб-
ботларни ўзгартириш юзасидан маълум қарорларни
қабул қилиш зарурияти туғилганда.

Аудит текширувининг натижалари бўйича аудитор
махсус хулоса ёзиши мумкин, бундай молиявий маълумотлар
махсус мақсадлар учун тайёрланади, жумладан:

а) молиявий ҳисоботнинг алоҳида таркибий қисми
учун хулоса;

б) алоҳида мақсадлар учун ҳисоб маълумотларига
асосланиб молиявий ҳисоботлар ҳақидаги хулоса;

в) фойдадан солиқ тўлаш ҳақида ҳисобот ҳақидаги
хулоса;

г) дебетор ва кредитор қарзлар, уларнинг реаллиги
тўғрисидаги ҳисобот ҳақидаги хулоса;

д) йиғма ҳисоботлар ҳақидаги хулоса.

Албатта, аудитор бундай хулосаларни ёзганда,
уларнинг ҳар бирини тасдиқловчи манбаларни кўрсати-
тиши ва уларга асосланганлигини алоҳида ёзиб қўйи-
ши лозим бўлади.

АУДИТОРНИНГ КАСБИЙ ЭТИКА АСОСЛАРИ

Жамоатчилик ишончини қозониш, ўз хизматлари даражасини юқори савияда тутиб туришга ҳар қандай касб учун этика кодекси зарур. Аудиторларнинг миждозлари, шунингдек молиявий ҳисобдан фойдаланувчи учинчи юридик шахсларнинг аудит текшируви сифати-га ишониши муҳим аҳамиятга эга.

АТСРАнинг «Касбий этика асослари» аудиторларнинг иш фаолиятларига катта таъсир кўрсатади. Мазкур кодекс тўрт қисмдан иборат: концепция, ўзини тутиш қоидалари, тушунтиришлар ва этик меъёрлар (нормалар).

Касбий этика концепцияси аудиторда мужассамлашуви лозим бўлган бир неча хусусиятлар (сифатлар), яъни этик принциплар таҳлилидан иборат. Улар қуйидагилар:

1. Мустақиллик, ҳалоллик ва объективлик.

Мустақиллик принципига кўра, аудитор ўз фаолиятида миждоз, у ёки бу банк эгаси, ёки бошқа шахс манфаатларига қараб иш тутмаслиги лозим. Мустақиллик (яъни аудит фаолиятида бошқа бирор шахсга боғлиқ бўлмаслик) аудиторнинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Аудитор фақатгина ўз хизмат вазифасини бажариши давомида аудит предметиға нисбатан мустақилликни сақлашиғина эмас, балки молиявий ҳисобдан фойдаланувчилар ҳам аудиторнинг мустақиллиғига ишонишлари муҳимдир. Ушбу икки мақсад ҳақиқий ва ташқи мустақиллик деб аталади.

Ҳалоллик ва объективлик принципига кўра, аудитор далил (маълумот)ларни қасддан бузиб кўрсатмаслиги, бошқалар фикрини ўзининг фикриға бўйсундирмаслиги лозим.

2. Аудит соҳасида чуқур ҳуқуқий ва иқтисодий билим малакасиға ва юқори техник маҳоратиға эга бўлиш.

Бу принципға кўра, аудитор ўз фаолияти давомида қуйидаги стандартларға мувофиқ иш юритиши зарур:

а) касбий чуқур малакалилик (компетентлилик). Аудитор буюртмаларини касбий компетентлилик билан бажаришиға ишонган тақдирдағина қабул қилиши лозим;

б) топшириқни бажариш давомида аудитор зарур касбий синчковликни намоён қилиши лозим;

в) аудитор топшириқнинг бажарилишини зарур тарзда режалаштириши ва назорат қилиши зарур;

г) аудитор бажараётган топшириғи бўйича хуло ва тавсияларни қонуний ва илмий асослаш учун ета лича маълумотлар (далиллар) тўплаши керак.

3. Мижозлар олдидаги мажбурият. Аудитор ўзини мижозлари билан софдил ва очиқ бўлиши ҳамда уга мумкин қадар яхшироқ хизмат кўрсатиши зарур.

4. Касбдошлари олдидаги мажбурият. Аудитор бу касб вакиллари билан хушмуомила, меҳрибон бўлиши, ҳамкорлик учун шароит яратиши лозим.

5. Бошқа мажбуриятлар. Аудитор ўз касби устиворлигини (престиж) юқори кўтариши ва бу касб эгалар қобилиятларини жамият манфаатлари учун хизмат қилишга имкон берадиган даражада тутиши зарур.

Ўзини тутиш қоидалари. АТСРАнинг «Касбий этик кодекс»даги мазкур қисмга ҳар бир аудитор бажариши албатта зарур бўлган, аниқ белгилаб берилган қоидалар киритилган. Жумладан улар қуйидагилар: мустақиллик; ҳалоллик ва объективлик; умумий стандартлар; аудит стандартлари; бухгалтерия учёти принциплари; бошқа техник стандартлар (андозалар); мижозларнинг конференция маълумотлари; иш учун мукофотлаш; реклама ва таъсир этишнинг бошқа усуллари; биргаликда олиб бориб бўлмайдиган машғулотлар.

Этик меъёрлар — у ёки бу конкрет ҳолат бўйича тушунтиришлар (Аренс, Лоббек китоби бўйича ижроия комитет тушунтиришлари, бу ерда АТСРА назарда тутилади).

АУДИТОР УМУМИЙ ҲУҚУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИГИ

Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши, турли халқаро норматив ҳужжатларнинг кириб келиши демократик жараёнинг хусусиятларидан биридир.

Жамият иқтисодиёти учун аудитнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Молиявий ҳолатнинг пухта бўлиши учун аудиторларнинг жамият олдидаги мажбуриятлари, айниқса уларнинг ҳуқуқий жавобгарлиги алоҳида аҳамиятга эга.

Аудиторнинг нотўғри хулосага келиши, берган хулосаларининг ҳақиқий вазиятни акс эттиролмаслигининг ҳуқуқий жавобгарлигини юзага келтиради. Чунки аудитор бошқа шахслар сингари корхона фаолиятининг нормал ҳолати учун жавобгардир.

Ҳар бир ҳўжалик субъекти, яъни корхона ўз молиявий аҳволининг нормал кечиши учун аудитор ёллаши ёки бу вазифа профессионал бухгалтерга юкланиши мумкин. Шу сабабли фаолият юритаётган аудитор муайян мажбуриятларга ҳам эга бўладики, бу мажбуриятлар унинг ҳуқуқий жавобгарлигини юзага келтиради.

Давлатнинг жорий қонунларига зид иш юритган, белгиланган қоидаларга мувофиқ фаолият юритмаган аудитор ёки аудиторлик фирмаси моддий, маъмурий ҳатто жиноий жавобгарликка тортилади. Бу жавобгарлик манфаатдор тарафининг талаби билан турли органлар томонидан қўлланилади.

Дунё амалиётида аудиторнинг судгача ва суд орқали жавобгарлиги кўпроқ учрайди.

Бизнинг давлатимизда ҳам бу тур ва ҳолатдаги жавобгарлик мавжуд бўлиб, у амалдаги қонунчиликдан келиб чиқади.

Аудиторнинг судгача бўлган жавобгарлиги меҳнат ва маъмурий ҳуқуқ нормаларидан келиб чиқади. Бунга аудит билан миқоз ўртасида тузилган меҳнат шартномасини бекор қилиш ёки аудит томонидан терговчи, суд, прокурор талаби билан текшириш ўтказилаётганда қонунбузарлик фактлари яширилганда унга маъмурий чора кўриш (жарима солиш) ҳолатларини мисол келтириш мумкин. Бу ҳақда 1996 йил 1-апрелдан амалда бўлган Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 100-моддаси ва 1995 йил 1 апрелдан кучга киритилган Ўзбекистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарлик кодексининг 179-моддасида айтиб ўтилади. Анни пайтда меҳнат ва маъмурий жавобгарлик тарафларнинг судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум эманди.

Энди судга мурожаат қилиш масаласига келсак, ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида бирор тараф, кўпинча миқоз манфаатдорлик нуқтаи назаридан бу ҳуқуқдан фойдаланиши мумкин.

Аудиторнинг ҳуқуқий жавобгарлигини унинг тадбиркор таваккалчилиги оқибатида қирилган зарар билан аралаштирмаслик лозим. Тадбиркор таваккалчилиги оқибатида корхонанинг кўрган зарари учун аудитор жавобгар бўлмайди. Аммо миқозлар, баъзида, келиб чиққан, корхона зарарини аудиторлик фаолияти оқибати, деб нотўғри ўйлайдилар. Бундай оқибат-зарар учун тадбиркорнинг ўзи кўпроқ айбдор.

Шу билан бирга дунё амалиётдаги кўпгина қонунлар, жумладан Ўзбекистон Республикасининг «Ауди-

торлик фаолияти тўғрисидаги Қонун»да аудиторлик фирмасига аудиторлик текширувларини фатли ўтказиш, ўзи текшираётган хўжалик субъектларига раҳбариятига текширув чоғида аниқланган бухгалтерия ҳисоб-китобини юритиш ҳамда молиявий ҳисоб ҳужжатларини тайёрлашга доир ҳуқуқий бузилиш ёзиб қўйилган. Шу билан бирга аудитор конфиденциаллик, яъни сир сақлаш қоидаларига ҳам риоя этилози. У мижозга етказадиган бундай маълумотлар фақат суднинг талаби билангина ошкор этиши мумкин.

Аудиторлар эҳтимол тўтилган жавобгарликнинг дини олиш учун қўйидаги ҳолатлардан келиб чиққан фаолият юритишлари мумкин. Аввало улар ҳалол ҳужжатлар билан иш олиб боришлари, касбий талаблар амал қилишлари, мустақил бўлишлари, ҳуқуқий маслаҳат хизматидан ўринли фойдаланишлари лозим. Аудитор ўз фаолиятида муҳим масалалар чиқиб қўйса, албатта тажрибали адвокатга мурожаат қилиши лозим. Чунки баъзида эҳтиётсизлик туфайли жиноят шерик бўлиб қолиш ҳолатлари ҳам учраб туради.

Қонунларда аудиторнинг жиноий жавобгарлиги ҳақида кўрсатилган. Бордию аудитор қасддан ёлғон молиявий ҳисобот бериб, бошқа шахсни алдаса, жиноий жавобгарликка тортилади. Бунда конкрет аудитор фаолиятига қараб, унинг иштироки даражаси ёки ўзгариш мўлкини талон-тарож қилиш ҳолатига қараб жиноий қонун-қоидалари қўлланилади.

Америкалик Э. А. Аренс ва Ж. Лоббекнинг «Аудиторлик» деган дарслигида (Москва, 1995 йил) аудиторнинг ҳуқуқий жавобгарлиги кенг очиб берилган. Унда муҳим бир хулосага келинган, яъни муаллифлар аудиторни ҳар қандай молиявий ҳисоботдаги хатоликлар учун жавобгар қилмаслиги керак. У молиявий мутлақ аниқ маълумот кафолатини бера олмайди. Бордию аудитор мутлақ кафолат берганда эди, жамиятнинг унга (аудитор)га кетган ҳаражати у келтирган фойдани қоплай олмас эди, дейишади.

Қўйида уларнинг айрим жиҳатларини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Аудитор жавобгарлигига таъсир этувчи ҳуқуқий принциплар

Аудитда жавобгарлик турлари қўйидагиларга бўлинади:

1) миждозларга нисбатан жавобгарлик; 2) учинчи шахс олдидаги фуқаролик жавобгарлиги; 3) жиний жавобгарлик. Бу турларга нисбатан бир неча ҳуқуқий принциплар қўлланилади: принцип — ақл билан иш қилиш, бошқа (бегона) кишилар қилмиши учун жавобгарлик принципи; зарур уставолди ахборот (привилегированная информация) йўқлиги принципи.

Принцип — ақл билан иш қилиш. Аудитор амал қилиши лозим бўлган синчковлик мезони кўпинча принцип — ақл билан иш қилиш деб аталади.

БОШҚА КИШИЛАР ҚИЛМИШИ УЧУН ЖАВОБГАРЛИК ПРИНЦИПИ

Аудиторлик фирмаси шериклари (партнер) ҳар қандай ишда бир шерикка қарши фуқаролик ҳукми бўйича биргаликда жавобгарликни оладилар.

Шериклар, шунингдек, агентлик муносабатлари доирасида хизматларидан фойдаланган учинчи шахс учун ҳам жавобгар бўлишлари мумкин. Булар: аудиторлик фирмаси хизматчилари, бошқа аудиторлик фирмалари, бошқа мутахассислар бўлиши мумкин.

Зарур ахборот йўқлиги принципи (принцип отсутствия привилегированной информации). Умумий қондаларга мувофиқ, аудитор судга у ёки бу ахборотни беришдан бош тортиши мумкин эмас. Миждоз билан аудитор ўртасидаги мустаҳкам алоқалар ҳам суддан яширилиши мумкин эмас.

МИЖДОЗЛАР ОЛДИДАГИ ЖАВОБГАРЛИК

Кўп ҳолларда аудиторларни миждозлар олдидаги ўз вазифаларини етарли синчковлик билан бажармаганликлари учун жавобгарликка тортадилар. Бу суд ишлари кўпинча аудитор топа олмаган исроф қилинган маблағга (растратларга) тегишли бўлади. Миждоз бунини аудитор ишга етарлича аҳамият бермаганлиги учун содир бўлган деб таъкидлайди.

Аудиторлик фирмаси аудитни ҳимоя қилишда (миждоз билан аудитлашувида) аудитни ҳимоя қилишнинг қуйидаги уч усулидан бирортасини ёки комбинациялашган усулдан фойдаланади. Бу усуллар қуйидагилар: 1) миждозга бундай хизмат кўрсатиш мажбуриятининг йўқлиги; 2) хизмат кўрсатиш давомида эътиборсизлик қилинмагани; 3) икки томонлама эътиборсизлик қилинмагани.

УМУМИЙ ҲУҚУҚЛАРГА МУВОФИҚ УЧИНЧИ ШАҲС ОЛДИДАГИ ЖАВОБГАРЛИК

Учинчи шахс адаштирадиган (ҳақиқий бўлмаган) молиявий ҳисоботга ишониб иш кўриши натижаси зарар кўрган ҳолларда аудиторлик фирмаси учинчи шахс олдида жавобгар бўлиши мумкин. Бундай шароитлар ҳиссадорлар, банк эгалари, бошқа кредиторлар бўлиши мумкин. Мазкур судлашувнинг типик бир қирриниши: банк тўлов қобилиятига эга бўлмаган корхонадан унга берилган кредитни қайтариб ололмайди. Банк кредит беришда уни хато фикрга олиб келган молиявий аудит ҳисоботига ишонганлигини таъкидлайди.

Бунда аудиторларда ҳимоя қилишнинг икки турмавжуд: ишни бажариш давомида эҳтиётсизлик қилишмаганлигини исботлаш ва контракт муносабатлари йўқлигини исботлаш.

ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Аудиторни АҚШда федерал қонунлар бўйича ҳам штатлар қонунлари бўйича ҳам жиноятчиликда айбонлаш мумкин. Бу қонунларга мувофиқ, жиноят белгиси — билиб туриб нообъектив молиявий ҳисобот ёрдамида бошқа шахсни алдаш бўлиб ҳисобланади. Лекин мазкур масалада аудиторлик судлов ишлари жуда кам учрайди.

АУДИТОРЛАР ТОМОНИДАН ИНДИВИДУАЛ ТАРЗДА ҚУЛЛАНИЛАДИГАН ҲАРАКАТЛАР

Аудиторлар мумкин бўлган жавобгарлик ҳолатларини камайтириш учун у ёки бу ҳаракатни қилиши мумкин. Мазкур ҳаракатларнинг баъзиларини қуйида келтирамиз.

1. Фақат софдил мижозлар билан ишлаш. Мижознинг ўз харидорлари, буюртмачилари, хизматчилари, давлат корхоналари билан муносабатида етарлича ҳақлоллик бўлмаса, судлашув эҳтимоли кўп бўлади. Аудиторлик фирмаси ўз мижозлари софдиллигини услубларини ишлаб чиқиши ва софдил бўлмаган мижозлар билан ишлашдан бош тортиши лозим.

2. Аудиторлик текширувини тажрибасиз ёш мутахассислар ўтказаятганда уларнинг ишини тажрибали аудиторлар кузатиб бориши зарур.

3. Касбий стандартларга (андозаларга) қатъий риоя қилиш лозим.

4. Мустақиллик сақланиши зарур.

5. Мижознинг бизнесини тушуниш керак.

6. Аудитнинг юқори сифатини ушлаб туриш лозим.

7. Ишни тўғри ҳужжатлаштириш зарур.

8. Контракт ва вакиллик хатини олиш керак.

9. Мижоз билан конфиденциал (махфий) муносабатларни сақлаб туриш лозим.

10. Адекват (мос) суғурта ҳимоясини таъминлаш зарур.

11. Малакали ҳуқуқий консультациялардан фойдаланиш керак.

Шу жиҳатлардан чуқурроқ қараладиган бўлса, аудитор самарадорлик байроғи остида катта тарбиячи, маънавият эгаси бўлиши лозим.

ИҚТИСОДИЙ НАЗОРАТНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДИ

НАЗОРАТНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ОБЪЕКТЛАРИ

Давлатнинг хўжалик масалалари бўйича қабул қилган ҳар бир қарори ишлаб чиқариш, тақсимот, товарлар алмашуви ва ижтимоий истеъмолни ўз ичига олади.

Назоратни ижтимоий ишлаб чиқариш фондларининг айланишидан кузатиш мақсадга мувофиқдир. Бунда ишлаб чиқариш ҳал қилувчи жараён ҳисобланади. Ишлаб чиқариш жараёнида назоратнинг предметини меҳнат, меҳнат қуроллари, меҳнат предметлари ташкил қилади. Назоратда бу ресурслардан унумли фойдаланиш нуқтаи назаридан ўрганилади. Бунда ҳозирги кунда кенг тарқалган нормативли режалаштириш принципи текширилади. Текширишда асосий эътибор технологик жараёнга, яъни қишлоқ хўжалик ишларининг белгиланган ҳажмда ва муддатларда бажарилиши, нормативларнинг тўғри қўлланилиши, ойлик маош миқдорининг тўғри белгиланиши, хом ашё ва тайёр маҳсулотларнинг сақланиши, маҳсулот сифатининг юқори бўлиши, меҳнатни баҳолашнинг тўғри қўлланилишига қаратилади.

Тақсимот босқичида эса ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан фойдаланиш, аввало давлат буюртмасининг бажарилиши, корхоналар ўртасидаги шартномаларга

риоя қилиш кабилар, янгидан яратилган қиймат тақсимланиши, ишлаб чиқариш истеъмоли, ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурта ҳамда бошқа масалалар чуқур ўрганилади.

Назоратнинг алмашув жараёнида муомала жараёни ўрганилди, товар-пул муносабатларининг амалга оширилиши, корхоналарнинг тўлов интизомига риоя қилиниши, маҳсулотларни сотиш ва олишда баҳоларнинг таърифи бўлиши, корхона, ташкилотлар шартномаларидан келиб чиқадиган пул, ҳисоб-китобларининг ҳисоб-китоб бўлиши амалга оширилиши кабилар текширилади. Ниҳоят истеъмол босқичида ижтимоий ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмол ўрганилади. Буида ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиши, корхона ва унда ишлайдиган ходимларнинг истеъмолга бўлган эҳтиёжларининг қондирилиши, даражаси ўрганилади.

Шундай қилиб, жамиятда назоратнинг предметини ҳукуматимизнинг хўжалик масалалари бўйича қабул қилган қарорлари асосида кенгайган такрор ишлаб чиқариш жараёнида мулкдан мақсадга мувофиқ ва қонуний фойдаланишни аниқлаш ташкил қилади. Назоратнинг объекти сифатида мулкдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган юридик ва физик шахслар таъинланади. Унинг кенг маънодаги объектларига корхоналарнинг маблағлари, хўжалик жараёнлари хўжалик молия фаолияти, ишлаб чиқариш бўлиналари, яъни корхоналардан тортиб то халқ хўжалигининг ҳамма бўлиналари кирази.

НАЗОРАТНИНГ МЕТОДЛАРИ

Назоратнинг ўрганиш методи, бошқа фанлар синга диалектик материализм методи ҳисобланади. Чунки ўрганиладиган мулк доимо узлуксиз ҳаракатда, назорат эса, ундан мақсадга мувофиқ ва қонуний равишда фойдаланишни ўрганади. Шу билан бирга назорат ўз предметини ўрганишнинг хусусийлигидан келиб чиқадиган хусусий метод ва усуллардан фойдаланади. Юқорида назоратнинг текшириш манбаларидан фойдаланиш бўйича ҳужжатли ва ҳақиқий назоратга бўлинишини айтдик. Ҳужжатли назоратда текшириш манбаи сифатида ҳужжатлардан фойдаланилади. Ҳақиқий назоратда объект натура ҳолида кузатилади, яъни манба бўлиб хўжалик маблағлари, ишлаб чиқариш муомила жараёнлари ҳисобланади. Шу билан бир-

га ҳақиқий назоратни ўтказишда: инвентаризация, лаборатория анализи, эксперт комиссиясининг баҳолаши ва юзлаштириб сўраш каби усулларида кенг фойдаланиш мумкин.

И н в е н т а р и з а ц и я — бу хўжалик маблағларини ёки назорат қилиниши лозим бўлган объектларни жойига бориб бирма-бир кўришдир. Бунда мулкнинг сақланиши ўрганилиб қолмасдан, унинг ишга яроқлилик ҳолати ҳам ўрганилади. Бунга ёш чорва молларини ҳар ойда санаб, торозида ўлчашни яққол мисол қилиш мумкин.

Инваризация натижалари далолатнома ёки рўйхатлар билан расмийлаштирилади.

Л а б о р а т о р и я а н а л и з и — назорат қамраб олган объектларнинг сифат кўрсаткичларини текширишга қаратилгандир. Бунда текшириладиган объектларнинг физик ва кимёвий хусусиятлари ўрганилади. Бунга тайёрлов ташкилотларига топшириладиган сўтнинг сифатини аниқлаш яққол мисол бўла олади ёки бўлмаса пахтанинг намлиги ва ифлослиги, толанинг пишқилиги лабораторияларда аниқланади. Бу назоратнинг якуни маълумотномалар билан расмийлаштирилади.

Э к с п е р т к о м и с с и я с и н н и н г б а ҳ о л а ш и — назоратнинг муҳим соҳаси бўлиб, айрим ҳолларда назорат-тафтиш ишларида малакали турли касб мутахассислари хулосаси зарур бўлиб қолади. Бундай ҳолатда эксперт комиссиясининг хулосасидан фойдаланилади. Масалан, паррандачилик фабрикасида паррандалар юқумли касалликлар билан ўлганда экспертга юборилади. Ёки айрим лойиҳа ҳужжатлари бино ва иншоотлар қурилишидан олдин эксперт текширишига берилади. Бу эса назоратда амалга оширилган хўжалик операциясининг реал характерини аниқлаш имкониятини беради. Бундай назоратнинг якуни эксперт комиссиясининг ёзма хулосаси билан расмийлаштирилади.

Юзлашув-сўраш назоратнинг муҳим ўрганиш усули бўлиб, бунда назоратчилар айрим хўжалик операцияларини амалга оширадиган вақтда баъзи ҳисобдор ёки мансабдор шахсларнинг ўғирлик, ўзлаштириш фактлари аниқлаш учун уларни юзлаштириб сўрайди. Бундай назорат якуни тушунтириш хати билан расмийлаштирилади. Бунга хазинада камомад аниқланганда пулнинг қандай жойларга сарфланганлигини сўраш

жабилар якқол мисол бўла олади. Назоратнинг б
ли суд-тергов органлари томонидан кенг фойда
либ келинмоқда.

Хужжатли назоратда хужжатларни диққат
ўқиш, сўнгра унда кўрсатилган ҳажм кўрсаткич
нинг реаллигига, қонунийлигига ҳамда мақсадга
вофиқлигига эътибор бериш керак. Хужжатларни
тиқ жиҳатдан текширилганда амалга ошмаган
лик операцияларини кўрсатувчи хужжатлар ҳам
ши мумкин. Масалан, бажарилган ишларни ҳис
олишда бир киши бир тонна пахта терди, деб кў
тилиши мумкин, ваҳоланки, имконият жиҳатидан
дай бўлмайди.

Бундан ташқари, учраган хужжатларда ам
оширилган хўжалик операцияси қонунга мос ёки
эмаслигини текшириш лозим. Хужжатларни арифме
томондан текшириш, бу эса маълум хўжалик опе
циясининг содир бўлганлиги аввало дастлабки х
жатда ўз аксини топади. Хужжатларда хўжалик о
рацияси сон жиҳатидан акс эттирилади. Шунинг у
бу операцияларни ўрганилганда арифметик текши
лиши лозим. Бунда таксировка ва жамлашишга эъ
бор берилди. Масалан, хазинадаги хужжатлар тек
рилганда иш ҳақи тарқатилган ведомостлар жам
текширилиши лозим.

Хужжатларни бир-бирига таққослаб ўтказиладиг
контролда хўжалик операциясида кўрсатилган объ
тив ҳажми, шу операцияга боғлиқ бошқа бир хужжа
да акс эттирилса, иккала хужжатдаги миқдорлар та
қосланади. Масалан, йиғиб олинган буғдой ҳосилини
миқдори комбайнчининг реестрида кўрсатилса,
ҳажмдаги буғдой ташилганлиги тўғрисида транспо
венталарининг йўл варақаларида ҳам кўрсатилади.
Қўлда терилган уруғлик пахта, меҳнатга ҳақ тўли
ва пахтани даромадга олиш хужжатларида кўрсати
либ, улар бир-бирига таққосланиб текширилиши л
зим. Ёки киришга олинган маҳсулотларнинг хужжат
лари, чиқим хужжатлар билан таққосланиши натижа
сида қолдиги аниқланиши мумкин.

Сўроқ хатининг ҳам назорат ўтказишида катта аҳ
мияти бор. Назорат ўтказётганда, маълум текшири
лаётган корхонанинг ишлаб чиқариш ва муомала жа
раёнида бошқа ташкилот ва корхоналар билан иқтисо
дий алоқаларда бўлишини текширишга тўғри келади.
Масалан, корхона, савдо ташкилотларидан моддий

қимматликлар олган бўлса, алоқа бўлган ташкилотда унинг бошланғич ва дастлабки ҳужжатларида қандай акс этганлигини, ким томонидан олинганлигига ишонч ҳосил қилиш учун сўроқ хати ёзиш йўли билан аниқлаб, маълум ҳулосага келиш мумкин.

Иқтисодий анализ — бу назоратни амалга оширишнинг муҳим усулларида бўлиб, ундан кенг фойдаланиш лозим. Бунда иқтисодий анализ маълумотлари асосида тузилган жадвал ва графиклар асосида назорат ўтказилаётган ҳўжаликда ишлаб чиқариш самарадорлигининг қай аҳволда эканлигини ёки ишлаб чиқариш жараёнида амалга оширилаётган технологик ишларнинг якуни қандай молиявий натижаларга олиб келинаётганлигини билиш, фойдаланилмаётган резервларни ишга солиш имкониятини беради. Масалан, пахтачиликда амалга оширилаётган операцияларнинг бажарилишини агротехник муддатларга таққослаб, пахта ҳосилдорлигига қандай таъсир кўрсатганлигини билиш мумкин.

Агар гўза ўз вақтида, яъни белгиланган агротехника муддатларида яғана қилинса, муддатида ўтказилмаган майдонларга нисбатан юқори ҳосил беради. Худди шундай тартибда суғориш, озиқлантириш ҳамда бошқа экинларнинг технологик жараёнларини ҳам текшириш мумкин.

Шундай қилиб, назоратнинг юқоридаги усулларини қўллаш билан халқ ҳўжалигининг ишлаб чиқариш соҳасида эришиладиган ютуқларга самарали ҳисса қўшиш мумкин.

Нazorat ўтказишда бошқа фанлардан фойдаланиш.

Ҳозирги кунда назорат алоҳида фан сифатида «Қорхона ва ҳўжаликларнинг ҳўжалик-молия фаолиятини тафтиш ва назорат қилиш» курсида ўрганилиб келинмоқда. Бу фан ҳисоб ва ҳисоб ихтисоси фанлари жумласига кириб, ишлаб чиқариш муносабатларини ўрганади. Шунинг учун у иқтисодий назария диалектик материализм фанлари билан узвий боғлангандир. Назоратнинг предметини ўрганиш кўп жиҳатдан иқтисод, режалаштириш, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш, қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариш технологияси каби фанларни билишни талаб қилади. Чунки бу фанларни билмасдан малакали, келгусида яхши самара берадиган назорат ишларини ўтказиш қийин.

Бу фан ҳисоб ва ҳисобот фанлари ихтисосига кир-

ганлиги сабабли, назоратчилар бухгалтерия учёт хоналар фаолиятини анализ қилиш ва статистикаларини мукамал билиши лозим. Акс ҳолда насифатсиз бўлади. Чунки назорат қилинадиган маълумотлар бу фанлар билан узвий боғлангандир.

Назорат ўтказишда фан-техника ютуқларидан фойдаланиш керак, жумладан, электрон ҳисоблаш машиналари ва иқтисодий-математик усуллардан фойдаланишни билиш, бажариладиган ишларни қийинчиликсиз ва янглишмай бўлишини таъминлайди.

Назорат мулкдан қонуний ва мақсадга мувофиқ фойдаланишни текшириб тургани учун юридик фанлардан меҳнат ҳуқуқи, ердан фойдаланиш ҳуқуқи, иш ҳуқуқлари фанларини ҳам билиш зарур. Чунки назоратчилар тафтиш ва назорат ўтказиш натижаларини корхонанинг бутун хўжалик ишлаб чиқариш ва иш фаолиятига баҳо берадилар, шу билан бирга маълумотлар сабдор ва моддий жавобгар шахсларнинг корхонага келтирилган моддий зарар нуқтан назаридан қонун оғирлигида жавобгарлигини белгилайдилар. Шундай қилиб назоратда бошқа алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш, унинг иқтисодий самарадорлигини оширади.

ТАФТИШ — ИҚТИСОДИЙ НАЗОРАТНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМИДИР

ТАФТИШ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

«Назорат» ва «тафтиш» сўзлари биринчидан, умумий ҳамда абстракт тушунча бўлса, иккинчидан, хусусий ва конкрет тушунчалар ҳисобланади. Назорат ижтимоий муносабатларни тартибга солиш билан боғланган, тафтиш эса маълум доирада ва даврда тартибга солишнинг конкрет формаси сифатида кўзга ташланади.

Тафтиш сўзи рус тилига, латинчадан — *reviso* — пересмотр, ўзбек тилида эса «қайта кўриш», «тафтиш» сўзи эса бу фанда тафтиш ўтказиш маъносини билдиради. Назорат ўтказишда тафтиш корхона, ташкилот ва муассасаларда ишлаб чиқариш, таъминот ва муомала жараёни қайта кўришни билдирса, оқибат натижада, бу хўжалик операцияларининг амалдаги қонунларга мос ҳолда, қонунийлигига риоя қилиниши ҳамда иқтисодий самарадорлигини таъминлаш нуқтан назаридан текшириш маъносини билдиради.

Тафтиш халқ хўжалигининг дастлабки бўғини ҳисобланган — корхона, ташкилот ва муассасаларда ёки хўжаликни бошқариш органларида илгари содир бўлган хўжалик операцияларининг қонунийлиги, мақсадга мувофиқлигини жойида назорат аппарати томонидан қўлланиладиган ҳамма метод ва усуллари ишлатиб ўтказилади. Ўтказиладиган бу тафтишлар ёрдамида давлатнинг назорат функцияси систематик равишда анча тўлиқ амалга оширилади.

Узлуксиз ўтказиладиган тафтиш ёрдамида мулкнинг сақланиши ва ундан унумли фойдаланиш, унинг кўпайтирилиши таъминланиб, халқнинг моддий ҳамда маданий турмуш даражасининг кўтарилишига ҳисса қўшилади. Тафтиш ҳар бир фойдали ташаббусларни уйғунлаштиради, назоратчилик ишларига кенг меҳнаткашлар оммасини жалб қилиш имкониятини беради. Бу масалада жамоа хўжаликлари, корхоналарда фаолият кўрсатаётган тафтиш-назорат аппаратининг тажрибасида кенг исботланмоқда. Ўтказилган тафтиш натижалари текширилган корхона коллективига ошқора равишда эълон ва муҳокама қилиниши зарур. Корхона, ташкилот ва муассасаларда ўтказиладиган тафтиш амалдаги қонунларга кўра умумий ҳамда даврийлик характерига эга бўлиб, белгиланган муддатларда, халқ хўжалигининг ҳамма бўғинларида қатъий ва узлуксиз тартибда ўтказилиб турилади.

Халқ хўжалигининг ҳамма бўғинларида бундай тафтишнинг қонуний асосда доимий ўтказилиб турилиши барча жойда назоратнинг таъсирчанлигини оширади. Тафтиш ўтказишда фан-техника ютуқларидан кенг фойдаланилади, бу эса давлатнинг назорат функциясининг илмий даражасини ошириш имконини беради.

Тафтиш назоратнинг бошқа усулларида фарқли ўлароқ ҳуқуқий ҳолатга эга бўлиб, унинг натижалари ҳуқуқий норматив ҳужжат ҳисобланган далолатномалар билан расмийлаштирилади. Шунинг учун суд-тергов органлари фақат тафтиш материалларини, далолатномаларини процессуал жараёнда тасдиқловчи ягона воқеа сифатида қабул қиладилар ва ундаги факторларга мувофиқ жиноят таркибини аниқлайдилар.

Амалдаги қонунларга мувофиқ халқ хўжалигининг хўжалик ҳисобидаги ҳамма бўғинларида йилига бир марта (уларнинг идора қарамоғидан қатъи назар) ва бюджет корхона, ташкилотларида икки йилда бир марта тафтиш ўтказилади. Тафтиш давомида, уларнинг

ҳамма: ишлаб чиқариш, хўжалик-молия фаолиятлари ҳар томонлама чуқур ўрганилади, ниҳоят ишлаб чиқариш бўлинмалари, корхона, ҳисобдор ҳамда мансубдор шахслар ишига баҳо берилади. Шунинг учун ҳар тафтиш махсус тафтиш-назорат органлари томонидан малакали мутахассислар иштирокида ўтказилади.

ТАФТИШ ЎТКАЗИШ ТУРЛАРИ

Тафтиш назорат системасида ўз умумий ва хусусий белгиларига эга, шунга мувофиқ тафтиш ўтказишига бир неча турлари мавжуддир.

Тафтиш қуйидаги белгиларга: тафтиш ўтказувчи органларига, ўтказиш муддатларига, назорат қилинадиган объектларига, режаллиги, қамраб оладиган масалалари ва объектларига, уларда қатъи шадиган мутахассислар иштирокига, ниҳоят, уни ўтказиш характериға қараб ушбу турларға бўлинади.

Тафтишни ўтказиш органларига қараб, хўжаликлар бўйсунадиган идоралар томонидан ўтказиладиган (идора тафтиши) ва хўжаликлар молиявий жиҳатидан бўйсунмайдиган давлат муассасалари томонидан ўтказиладиган тафтишларға (ташқи тафтиш) бўлиш мумкин.

Идора тафтишиға корхона, ташкилот ва бирлашмалар молиявий-хўжалик фаолияти жиҳатидан бўйсундиган муассасаларнинг тафтиш назорат ходимлари томонидан ўтказиладиган тафтишлар кирати. Агросано тафтиш аудиторлик фирмалари бўлимларининг ходимлари томонидан корхоналар хўжалик-молия фаолияти юзасидан йилиға бир марта тафтиш ўтказиб турилади. Шунингдек, бундай тафтишларға хўжаликнинг ўз назорат ходими томонидан ишлаб чиқариш, хўжалик молия фаолияти устидан ўтказадиган текширишлар ҳам кирати.

Қарамоғига кирмайдиган давлат муассасалари томонидан қилинадиган тафтишлар давлат органларининг тафтиш-назорат ходимлари корхона, ташкилот ва бирлашмаларнинг қайси тармоқ министрлигига ёки комитетига қарашидан қатъи назар тафтиш ўтказадилар. Масалан, Республика Ички ишлар вазирлигининг жойлардаги органлари меҳнаткашларнинг мулкни талон-тарож қилиш тўғрисидаги, хабарига мувофиқ корхонанинг ишлаб чиқариш, хўжалик, молия фаолиятларини тафтиш қилишлари мумкин.

Тафтишлар хўжалик операцияларни содир бўлиш вақтларида ўтказилишиға қараб, олдиндан ўтказил

диган, жорий ва кейинги тафтишларга бўлинади. Ушбу тафтиш (назорат) турларига юқоридаги «назоратни амалга оширувчи органлар, унинг турлари ва формалари» темасида тушунтириш берилган. Шунингдек, ушбу темада ҳужжатли ва ҳақиқий тафтиш (назорат) формаларига ҳам характеристика бериб ўтилган. Тафтиш режали ёки режасиз ўтказилишига қараб, режали ва режасиз тафтишларга бўлинади.

Режали тафтиш корхона, ташкилот ва бирлашмаларда уларнинг ишлаб чиқариш, хўжалик, молия фаолиятини, улар бўйсунадиган юқори раҳбарлик қилувчи органлари томонидан режалаштирилиб ўтказилади. Масалан, ҳар бир корхонанинг ишлаб чиқариш, хўжалик, молия фаолиятини йилига тафтиш қилиш аудиторлик фирмалари томонидан шартномалар асосида режалаштирилади. Бундай тафтишлар кўп ҳолларда юқори ташкилот тафтиш-назорат ходимлари томонидан ўтказилади.

Режасиз ўтказиладиган тафтиш, бу кўпгина ҳолларда юқори ташкилот буйруғи ва топшириғига мувофиқ, ёки меҳнаткашларнинг ахборотларига асосан, ёхуд бахтсиз ҳодисалар юз берганда ўтказиладиган тафтишлар ҳисобланади. Масалан, омборда ёки фермада ёнғиндан сўнг ўтказиладиган тафтиш ва бошқалар.

Тафтишлар текшириладиган объектларини қамраб олинишига қараб ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган тафтишларга бўлинади.

Ёппасига ўтказиладиган тафтишда текшириладиган объектларнинг ҳаракатини кўрсатувчи ҳужжатлар ва мулклар бир бошидан то охиригача бирма-бир текширишдан ўтказилади. Бунга хазина операцияларининг тафтиши яққол мисол бўла олади. Бундай тафтишлар корхона мулкнинг сақланишини таъминлашда жуда катта аҳамиятга эгадир.

Танлаб ўтказиладиган тафтишларда молия-хўжалик фаолияти текшириладиган корхонанинг айрим объектлари танлаб тафтиш қилинади. Бунга корхоналарда меҳнат ҳақининг берилишини текшириш, танлаб маълум қисм ишчилар ёки корхона хизматчиларини олган ёки олмаганлигини сўраш йўли билан тафтиш ўтказиш яққол мисол бўла олади.

Ўтказиладиган тафтиш, тафтиш қилинаётган корхона фаолияти масалаларини қамраб олинишига қараб, тўла, қисман ва тематик тафтишларга бўлинади.

Тўла тафтиш ўтказилаётган корхонанинг буту-
лия-хўжалик фаолияти тўла текширилиб, унинг
ҳақида умумий ҳолатни очиб берса, иккинчи томо
корхона мулкнинг сақланиши ва ундан унумли
даланиш каби масалаларни тўлиқ текширилиб, ҳу
беради. Бундай тафтишлар режали ва режасиз
бўлиши мумкин. Бу тафтиш жуда катта меҳнат
лаб қилади. Бунга корхоналарнинг ҳамма
моқлари, ишлаб чиқариш бўлимларини тафтиш
ладиган тафтишлар мисол бўла олади. Қисман таф
текшириладиган корхона хўжалик фаолиятининг
рим томонларини текшириш билан чекланадиган та
тишларни ўз ичига олади. Бунга корхона мулкни
талон-тарож қилиниши ахборотиға мувофиқ қорам
чилик фермасининг бир йиллик фаолияти бўйича та
тиш ўтказиш мисол бўла олади.

Тематик тафтишларда, айрим бир масала олини
шу масала юзасидан бир-бири билан тўла боғлиқ ҳа
ма корхоналар фаолияти бир вақтда текширилади. Ма
салан, минерал ўғитдан фойдаланиш бўйича тематик
тафтиш ўтказиладиган бўлса корхоналар ва «Химия
бирлашма» корхоналарининг фаолияти бир вақтда те
кширилиши мумкин. Бундай тафтишлар халқ хўжали
миқёсида катта самара бериши мумкин.

Тафтишлар уни ўтказишда зарур мутахассислар
нинг иштирок этишиға қараб комплекс равишда ўткази
зиладиган ва комплекс бўлмаган тафтишларға бўлин
нади.

Комплекс ўтказиладиган назоратлар турли ихтисос
даги мутахассисларнинг иштирокида ўтказилади. Агар
да корхонанинг ишлаб чиқариш, хўжалик, молия фао
лияти юзасидан тафтиш ўтказиладиган бўлса, қорва
чилик тармоғини текширишда зоотехник, ветеринари
врачи, ўсимликчилик тармоқларини ўрганишда агро
ном, қурилишда қурилиш инженерери, архитектор, тракт
тор ва қишлоқ хўжалик машиналаридан фойдаланиш
ни кўришда инженер-механик, энергетиклар, булардан
ташқари, иқтисодчи, молия ва ҳисоб-китоб ходимлари
қатнашиши мумкин. Бундай текшириш комплекс таф
тиш бўлиб, хўжалик тармоқ ва бутун ишлаб чиқариш
хўжалик, молия фаолияти юзасидан объектив хара
теристика беради, назоратнинг самарадорлигини юқо
ри савияға кўтаради.

Комплекс бўлмаган тафтишлар асосан ҳисоб-китоб
ва молия ихтисосига эга бўлган шахслар томонидан

ўтказилади. Бундай тафтишлар асосан текшириладиган корхоналарнинг молиявий натижа ва ҳолатини ўрганишга қаратилган бўлиб, ундан кўпроқ давлат бюджети ҳисобига яшайдиган муассасалар фаолиятини текширишда фойдаланилади.

Тафтишлар ўтказилиш характериға қараб, аралаш (сквозь) ва комбинирлашган тафтишларға бўлинади.

Аралаш тафтиш, текшириладиган корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқаришдан тортиб, дастлабки юқори ташкилотнинг фаолиятини қўшиб текшириш билан характерланади. Бундай тафтишлар асосан республика, вилоят, туман миқёсидаги тармоқ бирлашмалари фаолиятини ўрганишга қаратилган бўлиб, моддий фонд ресурслардан самарали фойдаланишни, улардаги фойдаланилмаётган резервларни ишлаб чиқариш жараёнига татбиқ қилиш масалаларини ўз ичига олади. Бунга сабзавотчилик учун ҳозирги кунда плёнка ишлаб чиқарувчи корхоналар ва уларнинг юқори ташкилотлари фаолиятини ўрганиш яққол мисол бўла олади.

Комбинирлашган тафтишларға назорат-тафтиш ходимлари томонидан текширув ўтказишнинг ҳамма турларидан фойдаланиб ўтказиладиган тафтишлар киради. Хўжалик фаолияти тафтиш қилинаётган бўлса, унда агросаноат назорат-тафтиш ходимлари (идора тафтиши), турли касбдаги мутахассислар (комплекс тафтиш) қатнашиши мумкин.

КОМПЛЕКС ТАФТИШ ЎТКАЗИШ РОЛИНИ ОШИРИШ ЙУЛЛАРИ

Ҳозирги даврда ҳамма турдаги ўтказиладиган тафтишлар ичида назоратнинг талаблари комплекс ўтказиладиган тафтишда ўз ифодасини топмоқда. Шунинг учун «Корхона (бирлашма) ҳақида»ги қонунда тафтишларни комплекс ўтказиш масаласи қўйилгани бежиз эмас. Чунки барча мутахассислар иштирокида ўтказиладиган тафтишларда ишлаб чиқариш, таъминот ва реализация жараёnlари кенг равишда анализ қилинади ҳамда корхонанинг ишлаб чиқариш, хўжалик, молия фаолияти ҳақида объектив маълумотлар олинади.

Комплекс тафтиш технолог-мутахассислар қатнашишини, қишлоқ хўжалигида технологик интизом ва агрозоотехник қондалари қандай амалға ошириладиганини, алмашлаб экишнинг жорий қилинишини, ердан

унумли фойдаланишнинг аҳволини объектив в
кўрсатади. Механик-инженерларнинг иштирок
эса, актив ишлаб чиқариш воситалари ҳисоб
трактор ва қишлоқ хўжалик машиналарининг
нишини, улардан унумли фойдаланишнинг ҳ
тўла очиб беради.

Молиячи ва юрист ихтисосига эга бўлган ходи
нинг текширувда иштирок этиши эса содир б
хўжалик операцияларнинг қонунийлиги ва иқти
мақсадга мувофиқлиги тўғрисида объектив маъ
ларни беради, бундан ташқари, текшириш жара
аниқланган камчиликларни тузатиш тўғрисида та
ларнинг келиб чиқиши, уларнинг турмушга кенг
биқ қилиниши имкониятини яратади.

Шундай қилиб, комплекс тафтишларнинг ўтказ
ши текшириладиган хўжаликда сифат кўрсаткичи
бўйича ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш
ижобий таъсир кўрсатади. Бу эса ўз навбатида иж
моий ишлаб чиқариш самарадорлигини янада юқ
савияга кўтариш йўли билан назоратда яхши нати
ларга эришишга олиб келади. Бундай назорат ҳоз
мамлакатимизда янги хўжалик ҳисоби методи амал
ошириладиган, кенг қўламда ислохотлар олиб бори
ётган пайтда халқнинг моддий ва маданий турму
даражасининг яхшиланишига ёрдам беради.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ — ИҚТИСОДИЙ НАЗОРАТНИНГ АЖРАЛМАС ҚИСМИДИР

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Инвентаризация термини «инвентарь» (лотинча —
inventorium) сўзидан келиб чиққан бўлиб, буюмларни
рўйхатга олиш деган маънони англатади. Инвентариза
ция, бу ўрганиладиган объектларни ҳақиқий ҳолида кў
риб санаш ва ўлчаб ўрганиш усули бўлиб, назоратнинг
муҳим бир қисмидир. Инвентаризациянинг моҳияти
шундан иборатки, бунда тафтиш қилинадиган ҳар бир
конкрет объект кўриб чиқиш, санаш, ўлчаш, тортиш
ҳисоблаш йўллари билан ўрганилади.

Инвентаризация кенг маънода назорат ва тафтиш
нинг амалда қўлланилишининг техник методологик жа
раёнлари моҳиятини очиб бериб, назорат ва тафтиш
тушунчаларини конкретлаштиради.

Инвентаризация тушунчаси тор маънода, яъни на
зорат қилинадиган объектларни ҳақиқий ҳолида кўриб

чиқиш маъносида қўлланиладиган, бундан инвентаризациянинг текшириладиган объектларнинг мавжуд ҳолатини ўрганиш, уларга сон ва сифат жиҳатдан характеристика бериш вазифаси келиб чиқади.

Инвентаризация назорат усуллари орасида марказий ўрин тутлади. У кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичларида мулкнинг сақланиш ҳолатини аниқлашга имкон беради. Инвентаризация усули содда усул бўлганлиги туфайли, бу усулдан махсус назоратчилар билан бир қаторда халқ назоратчилари ҳам назоратнинг ҳамма турларида, жумладан, олдиндан, жорий, кейинги, ҳақиқий ва ҳужжатлар асосида ўтказиладиган назоратларда кенг фойдаланилади.

Инвентаризация амалда назоратнинг бошқа усуллари билан узвий боғлиқ ҳолда олиб бориладиган, бу унинг таъсирчанлигини янада оширади. Масалан, инвентаризация натижасида текшириладиган объектининг ҳақиқий ва ҳисобот кўрсаткичлари ўртасида фарқ чиқса, дарҳол ҳужжатларини текшириш йўли билан бундай фарқнинг келиб чиқиш сабаблари аниқланади.

Инвентаризация ўтказишнинг техникавий элементлари бутун халқ ҳўжалиги ёки унинг айрим тармоқлари миқёсида бир хил норматив қоида сифатида қонун билан тасдиқланган ва бу масала бухгалтерия ҳисоботлари ва баланслари тўғрисидаги Низомда тўла инвентаризация ўз аксини топган. Инвентаризация фақат маъмурият томонидан қабул қилинган қарор ёки буйруқ асосида тузилган махсус комиссия томонидан ўтказилиши мумкин. Бунда комиссия таркибида иш фаолияти албатта текшириладиган моддий жавобгар ёки масъул шахс иштирок этиши албатта шарт. Инвентаризация тўсатдан ва ҳар бир объектни кўз билан кўриб, санаб ўтказиладиган, бу унинг натижаларининг объективлигини таъминлайди. Инвентаризация албатта такрорлаш тартибда, яъни текшириш объектлари ҳам комиссия томонидан, ҳам жавобгар шахс томонидан тўлиқ кўриб, ўлчаниб, санаб ёки тортилиб ўтказилиши лозим.

Объектларни бирма-бир кўздан ўтказиб чиқишда, улар ҳақиқий ҳолида ўрганилиб, мавжудлиги, техник ҳолати, ривожланиши даражаси ва уларни умумий равишда характерловчи бошқа ҳамма томонлари аниқланади. Бу тартибда масалан, ҳўжаликнинг ишлаб чиқариш бўлинмалари ва тармоқларининг чегаралари бўйича жойлашувини, чорвачилик фермаларининг зооветеринария ҳолатини ўрганиш мумкин.

Маълум обирликка эга бўлган ҳамда миқдор жиҳатидан бирор бир ўлчов бирлигида ифодаланадиган объектлар инвентаризациясида тортиш усулидан фойдаланилади. Узунлик, баландлик, майдон, ҳажм бирликлари билан характерланувчи объектлар (экин майдонлари, бинолар, дағал хашак ғарамлари ва ширалозиқлар) инвентаризациясида ўлчаш усули қўлланилади. Бу усул махсус техник ўлчаш асбоблари (рулетка, ўлчов иппи ва бошқалар) воситасида амалга оширилиши мумкин. Донабай текшириш объектлари инвентаризацияси эса уларни доналаб санаш йўли билан ўтказилади (масалан, моллар бош сони, асосий воситалар ва бошқалар).

Инвентаризация натижалари махсус ҳужжат — оралиқ инвентаризация актида акс эттирилади. Бу далолатнома ҳар бир инвентаризация натижаларига жавобгар шахслар бўйича тузилиши шарт. Инвентаризация натижасида олинган ҳақиқий маълумотлар бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан солиштирилиб, натижа — объектларнинг кам ёки ортиқча миқдори аниқланади. Бунда ҳақиқий ва ҳужжатли назоратнинг бухгалтерия ҳисобига узвий боғлиқлиги яна бир бор намоён бўлади.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ ТУРЛАРИ

Инвентаризация ўтказилиши тартибига кўра, тафтиш режали ва режасиз бўлиши мумкин.

Назорат органининг назорат-тафтиш ишлари режасига асосан ўтказиладиган инвентаризация режали инвентаризация деб аталади. Инвентаризациянинг бу тури корхоналар ва хўжаликлараро ташкилотлар тафтиш комиссиялари иш фаолиятида кенг тарқалган бўлиб, кўп ҳолларда махсус (штатдаги) назоратчиларнинг текшириш ўтказиш режаларига ҳам киритилади. Режали инвентаризация бухгалтерия учёти системасида муҳим ўрин тутати. Махсус қарорга кўра, ҳар бир хўжалик маблағлари ва моддий бойликларни тури бўйича маълум бир вақт ичида инвентаризация ўтказиб турилиши керак.

Хусусан, қишлоқ хўжалиги корхоналарида режали инвентаризациялар ўтказиш бўйича ҳукумат қарори билан қуйидаги муддатлари: асосий воситалар (чорва молларидан ташқари) — йилда камида бир марта; бино ва иншоотлар — икки-уч йилда бир марта; капитал

қўйилмалар, келгуси давр ҳаражатлари ва тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича — йилда бир марта; чорва моллари — ҳар кварталда; ем-хашак, уруғлик ва ўғитлар, эҳтиёт қисмлар, ремонт материаллари — йилда камида икки марта; тайёр маҳсулот ва кам баҳоли буюмлар — йилда бир марта; нефть маҳсулотлари, пул маблағлари ва қимматбаҳо қоғозлар — ҳар ойда; молия-кредит органлари билан ҳисоб-китоблар — ҳар кварталда ва бошқа ҳисоб-китоблар бўйича йилда бир марта ўтказилиши белгилаб қўйилгандир.

Назорат органларининг режаларида кўрсатилмаган, инвентаризация ўтказишга зарурат туғилганда ўтказиладиган инвентаризация режасиз инвентаризациялар дейилади. Инвентаризациянинг бу тури махсус (штатдаги) ва халқ назоратчилари томонидан тез-тез, қонунчиликнинг бузилиши содир бўлган ҳолларда, меҳнаткашлар хабарларига кўра ёки шубҳали хўжалик операциялари аниқланган пайтларда ўтказилиб турилади.

Текширилаётган объектни қамраб олишига кўра, инвентаризация тўлиқ ва танланма инвентаризацияларга бўлиниши мумкин. Текширилаётган объектнинг ҳамма бўлинмалари қамраб олинса, бу тўлиқ инвентаризация ҳисобланади. Тўлиқ инвентаризацияга хазинани тафтиш қилиш (пул маблағлари инвентаризацияси), хўжаликдаги моддий бойликларнинг режали инвентаризациялари яққол мисол бўла олади. Текширилаётган объект бўлинмаларининг фақат бир қисmini кўриб чиқиш (санаш, ўлчаш, тортиш) билан чекланувчи инвентаризация танланма инвентаризация деб аталади. Практикада инвентаризациянинг бу туридан бажарилган бирор-бир ишнинг реал ҳажmini аниқлашда, чорва молларининг ёши, жинс группалари ва бош сонини билишда ёки баъзи товар-моддий бойликларнинг сақланишини аниқлашда фойдаланилади. Танланма инвентаризация ўтказиш назорат ходимларидан нисбатан кам вақт ва меҳнат талаб этади ҳамда унинг натижаларидан текширилаётган хўжаликда мулкнинг сақланиши ва ундан рационал фойдаланиш тўғрисида умумий, етарлича тўлиқ маълумотга эга бўлиш мумкин. Лекин у назорат натижасининг тўла объективлигини таъминлай олмайди, моддий зарарнинг (агар моддий зарар етказилган бўлса) тўлиқ миқдорини аниқлаш ҳам қийин. Бундай ҳолда тўлиқ инвентаризация ўтказиш керак бўлади.

Инвентаризация мазмунига кўра, ресурслар ва жараёнлар инвентаризацияларига бўлинади.

Ресурслар инвентаризацияси деганда, хўжалик потенциал ресурс объектларни натурал, яъни физик жиҳатдан санаш, ўлчаш ва тортиш йўли билан кўри чиқиш тушунилади. Бу ресурслар корхонанинг ишлаб чиқиш, хўжалик, молия фаолиятида фойдаланиладиган, такрор ишлаб чиқариладиган ёки такрор ишлаб чиқарилмайдиган ресурслардир. Такрор ишлаб чиқариладиган ресурсларга инсон меҳнатининг маҳсули бўлган, бино ва иншоотлардан тортиб, пул маблағларигача бўлган моддий бойликлар, чорва моллари ҳамда ўсимликлар кирadi.

Бунда ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмонлар эса такрор ишлаб чиқарилмайдиган ресурслар ҳисобланади. Шу ресурсларнинг турлари инвентаризация қилишга қараб, табиий ресурслар, ўсимликлар ва тирик организмлар, моддий бойликлар ҳамда қимматбаҳо қозонлар инвентаризацияларига бўлинади.

Жараёнлар инвентаризацияси деганда, корхона маблағларининг айланма оборотининг алоҳида-алоҳида босқичларини ҳақиқий ҳолида кўриб чиқиш тушунилади. Жараёнлар ишлаб чиқариш ва молиявий жараёнларга бўлинади. Ишлаб чиқариш жараёнларига бевосита моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги бажарилган ишлар ва ҳаражатлар, молиявий жараёнга эса ҳисоб-китоб ва молия операциялари кирadi. Ишлаб чиқариш жараёнлари инвентаризациясида бажарилган ишларнинг миқдори ва сифати (асосий ва капитал қўйилмалар фаолияти бўйича) текширилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари чиқишининг инвентаризацияси (ҳосилнинг контрол йиғими, назорат сут соғими, назорат жун қирқиш) бунга мисол бўла олади.

Ҳисоб-китоб ва молиявий операциялар инвентаризациясига эса корхонанинг бошқа хўжалик ва ташкилотлар билан ҳисоб-китоб операцияларини, корхонанинг банкдаги сётларидаги пул маблағларини, дебитор ва кредит қарзларнинг реаллигини текшириш, баланс ҳайъати қарорини ва баланснинг реформациясини инвентаризация қилиш операциялари кирadi.

Хўжалик ишларида инвентаризациянинг у ёки бу турини қўллаш назоратнинг олдида турган конкрет вазифаларга кўра аниқланади.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ УТКАЗИШ ТАРТИБИ

Назорат ва тафтишнинг мақсадига кўра, инвентаризациянинг у ёки бу турини танлаш назоратчилар савиясига боғлиқдир. Тафтиш қилинаётган хўжалик маъмурияти инвентаризация ўтказиш учун назоратчиларга барча шароитни яратиб бериши лозим. Назоратчилар хўжалик раҳбари ёрдамида ҳайъат составини тузadилар ва инвентаризация ўтказиш учун керакли кишиларни жалб қиладилар.

Инвентаризация тайинланиб, назоратчилар ва хўжалик масъул ходимларидан иборат ҳайъат тузилгач, моддий жавобгар шахснинг бевосита иштирокида инвентаризация ўтказиш бошланади. Агарда у ёки бу сабабларга кўра (сафар, касаллик ва бошқалар) моддий жавобгар шахс иштирок этмаса, у ҳолда сафар таркибига маҳаллий органларнинг вакилини киритиш лозим.

Ресурслар, моддий бойликлар инвентаризациясин бошлашдан олдин назоратчилар моддий жавобга шахсга инвентаризациягача бўлган ҳамма кириш ва чиқим бошланғич ҳужжатларини учёт регистрларига ўтказдириши, кейин қолдиқлар асосида ҳисобот туздириб, хўжалик бухгалтериясига топширишини таъминлашлари ҳамда моддий жавобгар шахсдан ҳамма ҳужжатлар ва кириш ёки чиқим қилинмаган моддий бойликлар жойида эканлиги тўғрисида тилхат олишлари шарт. Тилхатни бевосита ҳисоботига ёки алоҳида варақча ёзиши мумкин. Кейин моддий жавобгар шахс томонидан олинган бошланғич ҳужжатлар форма ва мазмунига кўра, диққат билан текшириб чиқилади. Бунда белгиланган тартибда тўлдирилмаган ҳужжатлар ва бошқа кишилардан олинган тилхатлар эътиборга олинмайди.

Моддий жавобгар шахс ҳисобидаги моддий бойликлар қолдиқлари бухгалтерия ўқети маълумотлари билан таққосланиб кўрилади. Агарда бу маълумотлар орасида фарқ бўлса, хўжалик бош бухгалтери орқали унинг сабаблари аниқланади ва моддий бойликларнинг инвентаризация бошланиш вақтигача бўлган қолдиғи аниқ ҳисоблаб чиқилади. Бу маълумотлар инвентаризация натижалари билан солиштириб кўриш учун фойдаланилади.

Ресурслар инвентаризациясини ўтказишни ташкил қилишда хазина, омбор биноси ва текшириш лозим

бўлган объектлар жойлашган бошқа биноларни олдиндан тайёрлаш, столлар, стеллажларни тартиб билан жойлаштириш, текширилган ресурслар учун жой очиш, зарур ҳолларда биноларни ёритиш ва иситишни яхшилаш муҳим аҳамиятга эга. Инвентаризацияда қатнашувчи ишчилар ва комиссия аъзолари инвентаризация ўтказиш тартиб-қоидалари билан таништирилган, уларга керакли инструктажлар берилган бўлиши керак. Инвентаризация пайтида текшириладиган объектда моддий бойликларни қабул қилиб олиш ва чиқариш операцияларини тўхтатиш лозим ёки инвентаризация натижаларининг объективлигини ҳамда ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминловчи алоҳида режимни қўллаш зарур. Ана шу ташкилий ишлар амалга оширилгач, бевосита моддий бойликлар инвентаризациясини бошлашга киришиш мумкин.

Инвентаризациянинг тўлиқлигини ва объективлигини таъминлаш учун моддий жавобгар шахс комиссияга жавобгарлигидаги мавжуд ҳамма моддий бойликларни кўрсатиши лозим. Бунда моддий жавобгар шахснинг ўзига, бошқа бирор шахсга ёки бошқа хўжаликка тегишли, лекин тасдиқловчи ҳужжатлари бўлмаган моддий бойликлар текшириладиган хўжаликники деб ҳисобланади ва хўжалик ҳисобига кирим қилинади.

Инвентаризация натижаларига кўра, ҳайъат ва моддий жавобгар шахс ўртасида келишмовчилик бўлмаслиги учун инвентаризация тугаганда ёки ҳар куннинг охирида ёзув натижалар ўзаро текшириб борилади.

Санаш йўли билан ўтказиладиган инвентаризацияда (пул маблағлари, чорва моллари, асосий воситалар, кам баҳоли ва тез тўзғийдиган буюмлар, эҳтиёт қисмлар) санашни одатда инвентаризация ҳайъатининг диққат билан кузатиши остида моддий жавобгар шахс амалга оширади. Санаб ўтказилган буюмлар бир жойдан бошқа жойга ўтказиб қўйилади ва инвентаризация тугагунча хўжалик ишлаб чиқариш оборотига жалб этилмайди.

Тарозида тортиш йўли билан ўтказиладиган ресурслар, моддий бойликлар (уруғлик, ем, тайёр маҳсулот, минерал ўғит, қаттиқ ёқилғи ва бошқалар) инвентаризациясида ортиш-тушириш ишларини бажариш учун ишчилар жалб қилинади. Ҳар бир тортиш натижалари ҳайъат аъзолари ҳамда моддий жавобгар шахс томонидан параллел равишда ёзиб борилади.

Улчаш усули билан ўтказиладиган моддий бойликлар (дагал хашак, органик ўғит, нефть маҳсулотлари, қурилиш материаллари ва бошқалар) инвентаризациясида жавобгар шахс ҳайъат билан биргаликда бу ресурсларнинг бўйини, эини ўлчаб, уларнинг ҳажмини топади.

Жараёнлар инвентаризациясида (бажарилган ишлар, ҳисоб-китоб ва бошқалар) ҳам инвентаризациягача учёт маълумотларида акс эттирилган бажарилган иш ва хизматлар ҳажми, дебитор ва кредитор қарзлар суммаси аниқланади. Агарда инвентаризация ўтказиладиган пайтда бухгалтерия учётида акс эттирилмаган бажарилган иш ёки ҳисоб-китоблар бўлса, бу операциялар бошланғич ҳужжатлар асосида учёт регистрларига ўтказилади. Сўнгра охирги қолдиқ чиқарилади ва шундан кейин тегишли мутахассислар (агроном, инженер-қурувчи, инженер-механик, бухгалтер ва бошқалар)дан иборат ҳайъат бу ишларнинг ҳақиқий бажарилишини аниқлайди.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ НАТИЖАЛАРИНИ ҲУЖЖАТЛАШТИРИШ

Амалдаги қонунларга кўра, инвентаризация натижалари оралиқ далолатномалар билан расмийлаштирилади ва тафтиш умумий далолатномасига ёки текшириш маълумотномаларига илова қилинади.

Биринчидан, инвентаризация натижалари бўйича зарурий ҳисоб-китоблар ўтказилгач, комиссия ва моддий жавобгар шахс ҳисоб-китоби бир-бири билан солиштириб кўрилиб, охирги натижа чиқарилади. Агарда бунда ҳайъат ва жавобгар шахс ҳисоблари бўйича фарқ чиқса, қўшимча — бетараф шахслар иштирокида инвентаризация объекти қайтадан текширилади.

Инвентаризация маълумотлари солиштириб чиқилгач, текширилаётган ресурсларнинг ҳақиқий қолдиғи ва учёт номенклатураси тўғри келмаганлигидан чиққан инвентаризация фарқлари ёзиб тартибга солинади. Бунда ресурсларнинг камомади ва ортиқчалигини бир-бири ҳисобига қоплаш, фақат бир хил номдаги ҳамда битта моддий жавобгар шахс жавобгарлигидаги ресурслар бўйича ўтказилиши мумкин.

Бу операциялар ўтказилгандан кейин ҳар бир ресурс турлари бўйича камомад ёки ортиқча миқдорлари аниқланади.

Ҳамма аниқланган ресурслар камомадларига топишли органлар томонидан ишлаб чиқилган маҳсулотлар ва моддий бойликларни сақлашдаги табиий камойиш нормаларига асосан ҳисоблар тузилади. Бу ҳисоб китоб натижаларини эътиборга олган ҳолда аниқланган камомадлар моддий жавобгар шахс зиммасига юкланади, ортиқча чиққан ресурслар эса корхона, бухгалтерия ўқитининг тегишли сўётлари бўйича хўжаликка кирим қилинади.

Инвентаризация натижалари акс эттириладиган оралиқ актда комиссия состави, моддий жавобгар шахснинг фамилияси ва исми, инвентаризация тури ва унинг ҳисоботлари кўрсатилади. Далолатномага ҳайъат аъзолари ва моддий жавобгар шахс имзо чекиб тасдиқлайдилар, сўнг жавобгар шахс текширилган моддий бойликларни ўз жавобгарлигига қабул қилинганлиги тўғрисида ёзма равишда тушунтириш хати ёзади. Қуйида нақд пул маблағлари инвентаризациясининг намунавий далолатномасини келтирамиз:

Оқдарё туман қишлоқ ва сув хўжалик бошқармасига қарашли «Даҳбед» жамоа хўжалиги хазинасидан нақд пул маблағларининг тўлиқ инвентаризациясининг.

ДАЛОЛАТНОМАСИ

Даҳбед қўрғони

1 сентябрь 199... й.

Бизлар қуйида имзо чекувчилар, Оқдарё катта бухгалтер-ревизори Хўжаев Қ. Х., хўжалик раҳбари Элмонов Т., хўжалик бош бухгалтери Қаримов А. К., хўжалик хазинабони Зокиров О. З иштирокида хўжалик хазинасининг 199... йил 1 сентябргача бўлган ҳолатига кўра тафтиш ўтказдик. Тафтиш натижасида қуйидагилар аниқланди:

Кассир томонидан, касса дафтарида қайд қилинмаган, охириги 199... йил 1 сентябрда тузилган 190-номерли кирим ордери бўлган жами суммаси 230 (икки юз ўттиз сўм)га тенг кирим ҳужжатлари ва 200-номерли 199... йил 1 сентябрда тузилган чиқим ордери ҳам киритилган, жами суммаси 300 сўм 35 тийин (уч юз сўм ўттиз беш тийин) бўлган касса чиқим ҳужжатлари топишрилди. Юқорида кўрсатилган суммалар ва 199... йил 31 августдаги охириги касса ҳисоботидаги 370 (уч юз етмиш) сўмга ҳисобга олган ҳолда касса дафтари бўйича 199... йил 1 сентябрда бўлган охириги қолдиқ 269 сўм 65 тийинни (икки юз олтиш тўққиз сўм олтиш беш тийин) ташкил этади. Бу сумма бухгалтерия ўқитидаги 199... йил 1 сентябргача бўлган маълумотлар билан мос келади.

Хазинадаги 199... йил 1 сентябргача бўлган ҳақиқий қолдиқ 271 (икки юз етмиш бир) сўм. Бундан ташқари кассада 3 сўм 15 тийинлик (уч сўм ўн беш тийинлик) маркали почта откриткалари бор.

Хазинада ортиқча пул маблағлари 1 сўм 80 тийин (бир сўм саксон тийин), бу ортиқча сумма 199... йил 1 сентябрда 191-номерли кирим ордери билан кирим қилиниб, касса дафтарида қайд этилди.

Пул маблағлари ва бланкалар сейфда сақланади. Бу сейфнинг битта калити кассирда, иккинчиси эса кассир томонидан печатланган конвертда хўжалик раҳбарининг сейфида сақланади.

Хазина биноси хўжалик идорасининг бошқа биноларидан алоҳида жойлашган, темир панжара билан тўсилган битта деразаси бор. Хазина мататдаги қоровул томонидан қўриқланади. Хазинада тегишли бўлмаган нақд пуллар ва бошқа бойликлар сақланмайди.

Хазиначининг шахсий делосида унинг 199... йил 10 мартда моддий жавобгарлиги тўғрисидаги мажбуриятномаси бор. Бу мажбуриятнома ёзилган муддат унинг хазиначилик вазифасига қабул қилинганлиги тўғрисидаги буйруқ санаси билан мос келади.

Далолатнома икки нусхада тузилди.

Оқдарё туман бошқармасининг

катта бухгалтер-тафтишчиси:

Раҳбар

Бош бухгалтер

Хазиначи

Хўжаев К. Х.

Элмонов Т.

Қаримов А. Қ

Зокиров О. З.

274 сўм 35 тийинлик (икки юз етмиш тўрт сўм ўттиз беш тийин) нақд пул қолдиғини ўз жавобгарлигимга қабул қилдим.

1 сентябрь 199... йил.

Хазиначи

Зокиров О. З.

Далолатноманинг бир нусхасини олдим.

1 сентябрь 199... йил.

Бош бухгалтер

Қаримов А. Қ.

Моддий бойликлар инвентаризацияси натижалари бўйича тузиладиган далолатномалар одатда жадвал шаклида моддий бойлик турлари, ўлчов бирлиги, бойликлар миқдори (учёт ва ҳақиқий маълумотлар) ҳамда натижа (камомад ёки ортиқча) кўрсатилади. Қуйида моддий бойликлар инвентаризацияси натижаларига кўра тузилган оралиқ далолатнома намунасини келтирамиз:

Оқдарё туман агросаноат комитети «Деҳбед» ж/х марказий омборидаги товар-моддий бойликларнинг 199... йил 1 сентябргача бўлган ҳолати бўйича тўлиқ инвентаризация ўтказиш.

ДАЛОЛАТНОМА

Даҳбед посёлкаси.

1 сентябрь 199... йил

Бизлар Оқдарё туман бошқармаси катта агрономи Комилов Б. Қ., бошлиқ Элмонов Т., бош бухгалтери Қаримов А., агрономи Бобоев М. Я. ва бухгалтер Муродов Б. Т. лар бўлиб тузатилган, омбор мудирини Тўраев Б. Т. имтироқида омборда сақланган товар-моддий бойликларнинг 199... йил сентябргача бўлган ҳолатига кўра инвентаризация ўтказилди.

Инвентаризация натижасида қуйидагилар аниқланди:

Моддий бойликлар турлари бўйича кўрсатилмоқда

№№	Моддий қимматликларнинг номлари	Ўлчов бирлиги	Баҳоси сум.	Миқдори		Натиж			
				учет маълумотларига қура	ҳақиқатда	камомад		ортиқ	
						миқдор	сумма	миқдор	сумма
1.	ДСП	М2	3—00	2330	2300	30	90—00	—	—
2.	Шифер Вс—40	дона	2—40	1600	1640	—	—	40	96
3.	Рубероид	рулон	3—50	439	435	4	14—00	—	—
4.	Бўёқ	кг.	1—20	1640	1600	40	48—00	—	—
5.	Бўёқ	кг.	1—20	200	2040	—	—	40	48—00
6.	Тахта	м ²	60—00	15	15	—	—	—	—
7.	Угольник	тон	650—00	4	4	—	—	—	—
8.	Азбесс труба-лар 150 мм	п.м.	2—50	110	110	—	—	—	—

Далолатнома уч нусхада тузилди.

Инвентаризация комиссияси аъзолари имзолари:

Комилов Б. К.
Элмонов Т.
Қаримов А. К.
Бобоев М. Я.
Муродов Б. Т.
Тўраев Б. Т.

Моддий жавобгар шахс имзоси

Инвентаризациядан сўнг ушбу далолатномада кўрсатилган моддий бойликларни ўз жавобгарлигимга қабул қилдим, омбор мудирини Тўраев Б. Т. 1 сентябрь 199 . . . йил.

Қорхона омборларидаги моддий қийматликларнинг турлари кўп ёки озлигига ҳамда қорхонадаги дастлаб-ки ва бухгалтерия ўқитининг ҳолатига қараб, инвентаризация актлари маълум муддатга қолдиқлари бўйича, фақат қолдиқлари кўрсатилган ҳолда алоҳида ора-лиқ далолатномасида кўрсатилса, бухгалтерия ўқити маълумотлари билан таққослаш учун ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича алоҳида-алоҳида солиштирма қайднома тузилиши мумкин, у қуйидагича:

Оқдарё туманига қарашли «Даҳбед» жамоа хўжалиги омбор мудирини Тўраев Б. Т. 1.01.199 . . . йилдан 1.09.199 . . . йилгача моддий жавобгарлигидаги товар бойликларининг солиштирма қайдномаси.

Счёт № 2

Моддий қийматларнинг номи		1.01.199. . йилга қолдиқ	1.01. . . дан 1.09. . . гача оборот		1.09. . . йилга бух. уч. қолдиқ	Амалдаги нормаларга мувофиқ табiiй қамайишн ҳисобланади	Учёт бўйича табiiй қамайишдан сўнг қолдиқ	Ҳақиқатда инвентаризация мавжуд	Натижа		Ҳисобдор шахс имзоси
Ўлчов бирлиги			қирим	чиқим					қам	ошиқ	
Баҳоси											
1.01.199. . йилга қолдиқ											
қирим											
чиқим											
1.09. . . йилга бух. уч. қолдиқ											
Амалдаги нормаларга мувофиқ табiiй қамайишн ҳисобланади											
Учёт бўйича табiiй қамайишдан сўнг қолдиқ											
Ҳақиқатда инвентаризация мавжуд											
миқдор											
сумма											
миқдор											
сумма											
Ҳисобдор шахс имзоси											

Ревизор-бухгалтер
Раҳбар
Бош бухгалтер
Омбор мудирин

Хўжаев К. Х.
Элмонов Т. Э.
Муродов Б. Т.
Тўраев Б. Т.

Шундан сўнг ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича инвентаризация якунига кўра, натижа далолатномаси ёзилади. Мазкур мисол бўйича жамоа хўжалигини омбор мудирин Тўраев Б. Т. жавобгарлигидан қамчиққан моддий қийматликлар бўйича зиммасига ёзиб ун-

дирилишига, табiiй қам келган моддий бойликлар бўйича эса корхона ҳаражатиға чиқарилади, ошиқ чиққан моддий қийматликлар эса қайтадан даромадга олинади.

Чорва моллари инвентаризацияси оралиқ далолатномаларда юқорида кўриб ўтилган кўрсаткичлар билан бир қаторда моллар тирик вазни ҳамда уларнинг индивидуал белгилари (тамға, исмига, мол қулоқларидаги номер, лақаби ва бошқалар) кўрсатилиши зарур.

Жараёнлар инвентаризациялари (бажарилган ишлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва бошқалар) натижаларига ҳам худди шунга ўхшаш оралиқ далолатномалар тузилади. Бунда фақат моддий бойликлар инвентаризацияси далолатномасида моддий бойликлар миқдори кўрсатилган жойда текшириладиган жараёнлар ҳажми (мас ўлчов бирликларида), суммаси ўрнида эса бу жараёнларни амалга ошириш ҳаражатлари кўрсатилади.

Оралиқ далолатнома уч нусхада тузилиб, бир ну хаси текшириш ўтказаетган назорат органида қолад иккинчиси текшириладиган хўжаликка, учинчиси э моддий жавобгар шахсга берилади. Баъзи ҳоллард инвентаризация натижаларига кўра, ишни суд-терго органларига топшириш зарур бўлганда, далолатном турт нусхада тузилиб, биринчи нусхаси албатта, ш органларга жўнатилади.

Зарур ҳолларда инвентаризация оралиқ далолатно маларига моддий жавобгар шахсларнинг тилхат ва ту шунтириш хатлари, моддий бойликларнинг табиий ка майиши ҳисоблари, назоратчиларнинг инвентаризаци натижалари бўйича тегишли хулосалари ёзма равишда илова қилиб келтирилади. Бу маълумотлар асосида хўжалик маъмурияти ёки юқори ташкилотлар томони дан керакли қарорлар қабул қилинади (моддий бой ликлар сақланиши ва улардан фойдаланишни яхши лаш, камомадларни моддий жавобгар шахслардан ун дириб олиш ёки уларни жавобгарликка тортиш ва бош қалар).

АУДИТ ВА ТАФТИШ ИШЛАРИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАШКИЛ ҚИЛИШ

ИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ТАШКИЛ ҚИЛИШ ШАҚЛЛАРИ

Маълумки, назорат-тафтиш ишлари, уларни режа лаштиришдан бошланади. Унинг режалаштирилиши келгуси даврда амалга ошириладиган ишларнинг рўй хати ва назорат-тафтиш органлари томонидан уни ўт казини учун зарур шарт-шароитларнинг яратилишини кўзда тутди.

Назорат-тафтиш ишларини режалаштириш перспек тив ва жорий режалар асосида амалга оширилади.

Перспектив режалар тўғрисида гап кетганда, назо рат-тафтиш органлари томонидан беш йил ва ундан ортиқ муддатга мўлжаллаб қилинадиган ишлар тушу йлади. Бунга назоратчилар меҳнатида самарали фой даланиш ишини ташкил қилиш, уларнинг малакасини ошириш ва мулкнинг ҳар қандай йўқотув, талон-таро ж бўлишига тааллуқли ҳамма йўллари батамом барта раф қилиш тўғрисидаги тадбирлар киради. Бу режа ларда амалдаги норматив далолатномаларни янада такомиллаштириш; назоратнинг янги форма ва метод-

ларини, фан-техника ютуқларини кенг жорий қилиш кабилар ҳам кўрсатилади.

Жорий режалар бир йилга (квартал ва ой) тузилган бўлиб, у перспектив режаларнинг конкретлаштириб, самарали амалга ошишини таъминлайди. Унда тафтиш ўтказиш муддатлари, ҳисобот тузиш ишлари кўрсатилади. Қуйида бошқарма назорат-тафтиш бўлимининг қарамоғидаги хўжаликларни тафтиш қилиш режаси келтирилади:

«ТАСДИҚЛАЙМАН»

Самарқанд сув ва қишлоқ хўжалик бошқармасининг раиси

Самарқанд вилоят сув ва қишлоқ хўжалигига қарашли хўжаликларда ҳужжатли тафтиш ўтказиш режаси

№	Туман ва хўжаликларнинг номи	Элли қайси даврга қарай тафтиш ўтказилган	Қайси даврга тафтиш ўтказилади	Тафтиш тури ва формаси	Тафтиш ўтказилди		Ҳақиқатга тамомланади	Тафтишнинг ким ўтказилди/вазифаси ва фамилияси
					бошланади	тамомланади		
1.	Оқдарё тумани бўйича Даҳбед. ж.х	1. IX...						катта бухгалтер-тафтишчи Хўжаев К.
2.	Р. Ҳамраев номли ж/х ва ҳоказо	1. X...	1. X...	комплекс	1. IX...	1. X...		бухгалтер-тафтишчи Аҳмедов С.

Нazorat-тафтиш бўлими бошлиғи Файзиев Искандар.

Жорий режалар назорат-тафтиш бўлим ва бошқармалари томонидан тузилиб, бу бўлим ёки бошқарма таркибида бўлган ташкилот раҳбари томонидан тасдиқланади. Агарда квартал ёки ойда бу режаларга ўзгариш киритилса, улар худди йиллик режа сингари тасдиқланади. Бу жорий режаларга мувофиқ ҳар бир назорат-тафтиш ходими ўзининг индивидуал режасини тузади. Бу индивидуал режалар бўлим бошлиғи томонидан тасдиқланади.

Шундай қилиб, перспектив ва жорий режалар тафтиш-назорат ишларининг бошланиши бўлиб, ўтказилаётган контрол ишларининг самарадорлигини ошириш имкониятини беради. Назорат ишларининг самарадорлигининг ошишида, уни ташкил қилиш формалари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Ҳозирги кунда бундай назорат-тафтиш ишларини ташкил қилишнинг қуйдагилари яъни марказлаштирилган, марказлаштирилмаган, коллектив ва индивидуал, аралаш ҳамда аралаш бўлмаган формалари мавжуд.

Марказлашган ёки марказлашмаган тафтиш формалари ишларнинг халқ хўжалик бўғинлари миқёсида бир жойга тўпланишига қараб ажратилади. Тафтиш-назорат аппаратининг вилоят қишлоқ хўжалиги бошқармаси вилоятда тўпланиши марказлаштирилган назорат-тафтиш формасидир. Бунда бу ишлар иккинчи бўғиндан бошлаб марказлашади. Бундай форма назорат ишларида объективликни таъминлайди, аммо салбий томони — маҳаллий ташкилотлар ташаббусини бўғади.

Бу эса маълум даражада ишнинг самарадорлигини пасайтиради.

Марказлашмаган формаси асосан туман ва хўжалик миқёсида ташкил қилинади. Бу камчиликларни очиш имкониятини оширади. Салбий томони эса субъектив омил кўпроқ таъсир кўрсатади.

Назорат-тафтишнинг коллектив формасида текшириш ишлари назоратчилар бригадаси ёки группаси томонидан олиб борилади. Бундай назорат унинг сифати ва оператив бўлишини таъминлайди. Назорат-тафтишнинг индивидуал формасида ишлар айрим малакали назоратчилар томонидан ўтказилади. Бундай текширишлар сифат ва оператив жиҳатидан назоратнинг коллектив формасига нисбатан кам самара беради. Шунинг учун бундай тафтишлар кичик корхоналарда ўтказиб келинади.

Назорат-тафтиш ишларининг аралаш формасида текширилаётган объектда давлат контроли, молна-креказаверадилар. Аралаш бўлмаган назорат-тафтиш ишларига эса, корхоналардаги назорат бўлимлари томонидан ўтказиладиган тафтишларни мисол қилиш мумкин. Назорат-тафтиш ишларини ташкил қилишда назоратчилар объектда вужудга келган шароитга қараб назоратнинг энг самарали формаларини танлашлари

мумкинки, бу ўтказиладиган тафтишнинг самарали бўлишини таъминлашга хизмат қилсин.

НАЗОРАТ ХОДИМЛАРИНИНГ МЕХНАТИНИ ИЛМИЙ АСОСДА ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, агарда назорат-тафтиш ходимларининг меҳнати қанча илмий асосда ташкил қилинса, у шунча катта самара беради. Тафтишнинг илмий асосланган ҳолда уюштирилиши биринчидан, меҳнат унумдорлигини оширса, иккинчидан эса, текширув ишларининг самарадорлигини оширади.

Назорат (тафтиш) ишларининг илмий асосда ташкил қилинишининг қуйидаги йўналишлари мавжуддир: меҳнатнинг тақсимланишини ва кооперацияларни ташкил қилиш;

назорат ходимларини тайёрлаш, кадрларни жой-жойига қўйиш; тафтиш ишларида энг прогрессив форма ва методларни жорий қилиш, меҳнатни тўғри нормалаш.

ТАФТИШНИ ТАЙИНЛАШ ТАРТИБИ ВА УНИ ЎТКАЗИШ ДАСТУРИНИ ТУЗИШ

Ҳозирги кунда назоратнинг тафтиш ва текшириш элементига катта эътибор бериб келинмоқда. Шунинг учун тафтиш ва текшириш ишларини тайинлаш, уни ўтказиш, натижаларини расмийлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Тафтишлар тўсатдан ўтказилиши лозим, шунинг учун уни ўтказиш муддатларини ошқора қилиш ман қилинади. Тафтиш ёки текшириш ўтказиш, шу орган раҳбари томонидан чиқариладиган буйруқ ёки фармойишга мувофиқ тайинланади. Буйруқ ёки фармойишда тафтиш ўтказиладиган хўжаликнинг номи, у қамраб оладиган давр, тафтишнинг қандай усул ҳамда кимлар томонидан ўтказилиши ва бошқалар кўрсатилиши шарт. Тафтиш ўтказиш учун юбориладиган шахсларнинг ҳар бирига командировка гувоҳномаси ва бошқа махсус топшириқлар ҳам берилади. Буйруқнинг формаси қуйидагича бўлиши мумкин:

Самарқанд вилоят сув ва қишлоқ хўжалик
бошқармаси

Самарқанд шаҳри

28 август 199... йил

«Даҳбед» ж/х нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва ма-
лия фаолияти юзасидан ҳужжатли тафтиш ўтказиш ҳа-
қида.

1. 199... йил назорат-тафтиш ўтказиш режасига му-
вофиқ Оқдарё туманидаги «Даҳбед» ж/х нинг 199... йил
1 сентябрдан 199... йил 1 сентябргача бўлган ишлаб
чиқариш, хўжалик, молиявий фаолияти устидан қом-
лекс ҳужжатли тафтиш ўтказилсин.

2. Комплекс ҳужжатли тафтиш ўтказиш учун қуйи-
даги таркибида ҳайъат тайинлансин:

Катта бухгалтер тафтишчи Хўжаёв К. Х.

Катта агроном Жабборов А. Х.

Катта зоотехник Каримов С. К.

Тафтиш ўтказиш учун бу шахслар «Даҳбед» ж/х нинг
командировкага жўнатилсин.

3. Оқдарё туман бошқармасига зарур ҳолатларда
тафтиш ўтказиш ҳайъатининг талабига мувофиқ қи-
шимча мутахассислар ажратиш юклатилсин.

4. Тафтиш ўтказиш муддати 1 сентябрдан 1 октяб-
ргача белгилансин.

Самарқанд вилоят сув ва қишлоқ хўжалиги
бошқармасининг раиси:

Жўрабеков З. Х.

Тафтиш группаси хўжаликка бориш олдида тегиш-
ли тайёргарлик ишларини амалга ошириши зарур.
Жумладан, мазкур хўжаликнинг ишлаб чиқариш режа-
си, йиллик ва жорий ҳисоботлари, хўжаликнинг олди-
ги ўтказилган тафтиш далолатномалари, баъзи текши-
риш яқунлари ҳақида маълумотнома ва докладлар би-
лан яқиндан танишиши зарур. Бунинг учун ҳар бир
группа аъзоси шахсий иш дафтарига эга бўлиши ло-
зим. Группа бошлиғи тафтиш ўтказиш дастурини ту-
зади.

Дастурда текшириш даврида қилинадиган асосий
ишларнинг рўйхати, унинг қандай усулда ўтказилиши
кўрсатилади. Дастурда ишлар хронологик тартибда
кўрсатилади, у тафтиш ўтказувчи орган раҳбари то-
монидан тасдиқланади. Бу иш режаси тахминан қуйи-
дагича бўлиши мумкин:

«ТАСДИҚЛАЙМАН»
Назорат-тафтиш бўлими бошлиғи

Назорат-тафтиш ходимининг тахминий иш режаси

№№	Бажариладиган ишлар мазмуни	Бажарувчи шахснинг фамилияси ва вазифаси	Текшириш усули	Бажариш мўлдат	
				режа	ҳақиқатда
1.	Хўжалик билан танишиш	Хўжаев К.Х., (бухгалтер-тафтишчи)			
2.	Кассани тўсатдан инвентаризация қилиш	— . —	тўлиқ	1/IX	
3.	Касса операцияларида тафтиш ўтказиш	— . —	тўлиқ	1—7/IX	
4.	Банкдаги счётларга доир операцияларни тафтиш қилиш	— . —	тулиқ	8—11/IX	
5.	Ҳисобдор шахслар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларга доир операцияларни текшириш	— . —	тўлиқ	12/IX	
6.	Мол етказиб берувчиларга доир операцияларни тафтиш қилиш	— . —	қисман	13/IX	
7.	Тайёрлов ташкилотлари буюртма берувчиларга доир ҳисоб-китобларни текшириш	— . —	тўлиқ	14—16/IX	
8.	Марказий ва ишлаб чиқариш бўлимларидаги омборларни инвентаризация қилиш ва ҳоказолар	ҳайъат	тўлиқ	1/IX—10/IX	

Қатта бухгалтер-тафтишчи Хўжаев К. Х.
Ж/х тафтиш комиссиясининг 199... йил 29 декабрь йигилишида кўриб чиқилган. Протокол № 12.
Ж/х аъзоларининг 199... йил 25 январь № 1 сонли қарори билан тасдиқланган.

Назоратчи хўжаликка боришдан олдин шундай режаларни тузиб, оралиқ далолатномалар ва умумий далолатнома учун маълумотларни ҳам тайёрлаб қўйиш лозим. Бу ишларнинг олдиндан амалга оширилиши

Самарқанд вилояти Нарпай туманига қарашли «Зарафшон» жамоа хўжалиги тафтиш комиссиясининг 199... йил учун тафтиш-назорат ишларининг режаси

№№	Текшириш ва тафтиш ишларининг турлари	Ўтказиладиган текшириш ва тафтишларнинг сон (кв. бўл)				Йиллик текшириш ва тафтишлар сон	Текшириш ва тафтиш ўтказиш у-н. талаб қилинадиган вақт кун-сон	Меҳнат ҳақи сарф-ланади
		I	II	III	IV			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Ж/х нинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва мол-я фаолияти бўйича ж/х раҳбарлигининг бир йиллик ишнинг тафтиш қилиш	1	—	—	—	1	45	350
2.	Ж/х бошқарувининг ярим йиллик иш бўйича ж/х ишлаб чиқариш, хўжалик, мол-я фаолиятини тафтиш қилиш (199... й.)			1	—	1	40	295
3.	Молдий бойликларни жавобгар шахслар бўйича инвентаризация қилиш (объектлар сон)	4	2	4	4	14	80	510
4.	Ж/х пул маблағларини, ел-ханадан фойдаланиш, ёниги-моёлаш материалларини текшириш ва тафтиш қилиш (объектлар сон)	8	10	6	6	30	196	720
5.	Сигирларда назорат сизим ўтказиш, ҳисобдор шахсларда пул маблағларини нақд бўлишини текшириш, қишлоқ хўжалик маҳсулоти сотишини текшириш (объектлар сон)	3	1	3	3	10	25	105

1	2	3	4	5	6	7	8	9
6.	Ж/х участкаларида ишлаб чиқариш жараёнини текшириш	1	—	2	1	4	48	380
7.	Ж/х машина-трактор паркида уларнинг амалдаги қонда ва инструкцияларга мувофиқ сақланишини текшириш	1	1	—	1	3	25	110
8.	Парпай туман сув ва қишлоқ хўжалик бирлашмаси томонидан ўтказиладиган тафтишда қатнашиш	—	—	—	—	—	40	490
9.	Ишлаб чиқариш ва моддий бойлик сақланадиган объектларда тўсатдан инвентаризация ўтказиш	—	—	—	—	—	30	190
10.	Ж/х умумий йиғилиш йиллик ҳисоботиغا тафтиш комиссиясининг ҳулосасини ёзиш ва уни колхозчилар умумий йиғилишига тақдим қилиш	—	—	—	—	—	20	90
11.	Тафтиш комиссиясининг иш юритиш бўйича регистрларини узлуксиз қайд қилиб бориш, киши-қушлар сон	4	4	4	4	—	16	145
	ЖАМИ	Х	Х	Х	Х	Х	445	3375

А. Ҳақимов

Ж/х тафтиш ҳайъатининг раиси

тафтиш ўтказиш муддатини қисқартириш ва самарасини ошириш имконини беради.

Хўжаликлараро ва жамоа хўжаликларида, ҳамда кооператив ташкилотларда хўжаликда ички назорат-тафтиш ишларини режалаштириш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Бизнингча, ж/х тафтиш комиссиясининг ишларини ташкил қилиш 112—113-бетларда кўрсатилганидек бўлиши мумкин.

ТАФТИШ ЎТКАЗИШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Тайёргарлик ишлари амалга оширилгандан сўнг тафтиш группаси аъзолари хўжаликка борадилар ва у ерда бир неча босқич ишларни амалга оширадилар, жумладан, корхона раҳбарлари ва ходимлари билан алоқа ўриатиб, инвентаризация, назорат инвентаризация ҳамда тафтиш ўтказиш ҳақида келишиб оладилар, сўнг хўжаликда юз берган молиявий интизомларнинг бузилишини, камомад, ўғирлик, талон-тарожлик юз берган бўлса, етказилган зарарлар миқдорини аниқлаб, ўтказилган тафтиш натижаларини расмийлаштирадилар.

Корхонада алоқа ўриатиш бошланғич босқич бўлиб, унда ҳайъат бошлиғи ва аъзолари корхона раҳбарига тафтиш ўтказиш ҳақидаги буйруқни ёки фармойишни ўрсатади. Айрим тафтиш-назорат ишларини ўтказишда корхона раҳбарига айтилади, бош мутахассислар, жамоат ташкилотларининг бошлиқлари билан танишилади, ўтказиладиган тафтиш ва унинг олдида турган мақсад-вазифалар тўғрисида ахборот берилади.

Назорат объектлари билан умумий танишиш, бу тафтиш ҳайъати аъзолари томонидан назорат қилинадиган жойларни кўз билан кўриш, корхонада иш юритилишини, моддий бойликлар сақланишини ўрганиш, ёрдамчи ва саноат корхоналари фаолиятини кўриш каби ишлардир. Шу билан бирга корхона раҳбарига қайта инвентаризация қилинадиган объектларни хабар қилади. Бундай танишиш тафтиш группаси олдида турган иш ҳажминини аниқлаш, уни тажрибалар асосида илмий ташкил қилиш имконини беради. Қайта инвентаризация ўтказиш, бу жуда масъулиятли босқич бўлиб, тафтиш ўтказиш режасига кўра, корхона раҳбари томонидан чиқарилган буйруқ асосида ўтказилади. Аммо касса маблағларини қайта назорат инвентаризацияси ўтказиш учун буйруқ чиқарилмайди. Бу билан ўтказиладиган тафтишнинг сифатли бўлиши таъ-

минланади, қайта инвентаризацияга зарурият туғилса, ўтказилиши мумкин.

Тафтиш ҳайъати томонидан ўтказиладиган тафтиш ва текшириш асосий босқич ҳисобланиб, унда мулкдан фойдаланишнинг қонунийлиги чуқур ўрганилади. Бу босқичда тафтиш группаси бошлиғи ва аъзолари назоратини амалга оширишда зарур бўлган ҳамма формаларидан кенг фойдаланишлари зарур. Айниқса, ҳужжатли ва ҳақиқий назорат қўшиб олиб борилади. Тафтиш аъзолари фотоаппарат, ротопринтларда айрим ҳужжатларни кўпайтириши ҳамда ҳужжат ва хўжалик маблағлари сақланишини ҳам суратга олиши мумкин. Қорхона бухгалтериясида юритиладиган регистрларни, дастлабки ҳужжатларнинг расмийлаштирилишини ўрганиб чиқади. Тафтиш аъзолари жой ва алоқа воситалари билан таъминланиши зарур. Бу босқичда етказилган зарар қандай шарт-шароитда юз берганлиги ҳисобга олиниши лозим. Етказилган зарарларни аниқлашда бозор баҳосида ҳисобланади. Зарарларни қонлашда пул маблағлари — номинал қиймати бўйича, моддий қимматликлар — баланс баҳосида (маълум вақтларда — давлат чакана баҳоларида ёки зарур ҳолларда — коэффициентлар қўллаб, 1,5 ёки 2 барабар), ишлаб чиқариш жараёнида эса қилинган ҳақиқий сарфлар миқдоридан ундирилиши мумкин.

Тафтиш ва текширишнинг охириги босқичи, бу натижаларни умумий далолатнома ва ишлаб чиқариш бўлимига ёки ҳисобдор шахслар бўйича оралиқ далолатномалари асосида, текшириш якуни эса текширувчининг маълумотномаси билан расмийлаштирилади.

ТАФТИШ ВА ТЕКШИРИШ ЯҚУНЛАРИНИ РАСМИЙЛАШТИРИШ

Тафтиш ишлари хўжаликларнинг ишлаб чиқариш, молия-хўжалик фаолиятини чуқур ўрганиш, фойдаланилмаётган резервларни аниқлаш, мулкни тўла сақланишини таъминлаш ва ундан унумли фойдаланиш кабиларни ўз олдига мақсад қилиб қўйса, у хўжаликнинг умумий фаолияти билан танишиш, айрим мансабдор ва моддий жавобгар шахсларнинг иш фаолияти тўғрисида, баъзи хўжалик операцияларининг мақсадга мувофиқ амалга ошириладиганлигини кўздан кечириш мақсадида ўтказилади. Текшириш якунлари маълумотнома билан расмийлаштирилади. Маълумотномада тек-

шарилган хўжаликнинг номи, текширилган объект, аниқланган резерв, камчиликлар ва уларнинг вужудга келишига нималар сабаб бўлганлиги, шу каби жавобгар шахс, шунингдек, камчиликларни тузатиш юзасидан таклифлар кўрсатилади. Бу маълумотномалар тегишли жойларда муҳокама қилиниб, унинг устидан чоралар белгиланади.

Тафтиш далолатномалари текшириш ўтказилган объектларнинг ҳажмига қараб, умумий ва оралиқ далолатномаларига бўлинади. Тафтиш далолатномаси амалдаги қонунларга мувофиқ хўжаликда юз берган операцияларни процессуал жараёнида исботлаш учун юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар. Тафтиш қилиш далолатномасига қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Далолатномада кўрсатилган далиллар фақат ҳақиқатга мос келиши керак.

2. Далолатномада ёзилган хулосалар ва таклифлар чуқур мазмунга эга бўлиши, аниқ, ҳамма учун тушунарли ёзилиши лозим.

3. Далолатномада далиллар бир тартибда ёзилиб, унинг сифатини пасайтириш ярамайди, бундай далилларнинг рўйхати ёки маълумотномаси илова қилиниб, уларга умумий характеристика ёзилиши керак.

4. Далолатномада тафтиш ўтказиш программасида, иш планда ёки дафтарда кўрсатилган масалалар тўғрисида ўз ифодасини топиши лозим. Тафтиш далолатномаси икки: яъни кириш (кўп ҳолларда умумий қисм) ва асосий қисмлардан иборат бўлади.

Умумий далолатноманинг кириш қисмида корхонага тааллуқли маълумотлар, корхонанинг жўйланиши, далолатноманинг тузилган вақти, тафтиш ҳайъатининг таркиби, тафтишнинг тури, ўтказилаётган давр, бу даврда молниявий жиҳатдан биринчи ва иккинчи имзо ҳуқуқига эга шахслар кўрсатилади. Далолатномани тузатиш қатъий ман қилинади. Агар айрим сабабларга кўра тузатилса, даҳлдор шахслар имзоси бўлиши шарт. Қуйида тафтиш далолатномасининг намунавий формаси келтирилади.

Оқдарё туманидаги «Даҳбед» ж/х ишлаб чиқариш, хўжалик, молия фаолиятини тафтиш натижалари бўйича

УМУМИЙ ДАЛОЛАТНОМА

«Даҳбед» қўргони

199... йил 10 октябрь

Бизларким, имзо чекувчилар: Самарқанд вилоят суз ва қишлоқ хўжалиги бошқармасининг бухгалтер-тафтишчиси Хўжаев К.Х.,

жамоа хўжалик раҳбари Элмонов Т., ж/х бош бухгалтери Бердиев Х. Б., бош агроном Аҳмедов С., бош иқтисодчи Убайдуллаев С., бош зоотехник Мўминов У., бош ветеринария врач Султонов С., ер тузувчи Собиров Клар бўлиб тузамизки, ушбу далолатномани шул ҳақидаким, жамоа хўжалигининг 1.IX.199... йилдан 1.IX.199... йилгача бўлган ишлаб чиқариш, хўжалик-молия фаолияти вилоят бошқарувининг № 31 сонли 199... йил 28 август буйруғига асосан комплекс хўжалик тафтиш қилинади. Тафтиш 1.IX.... йилда боиланиб, 10.X.... йилда тугалланди.

Олдинги тафтиш ж/х 1.IX.... йилдан 1.IX.... йилгача бўлган даврини ўз ичига олиб, у Содиқов А. бошлиқ тафтиш группаси томонидан ўтказилган. Тафтиш қамраб олган даврда ж/х раҳбари вазифасида Элмонов Т., бош бухгалтер вазифасида Бердиев Х. Б. бош иқтисодчи Жўраев Клар тўлиқ ишлаган.

Ж/х пахтачилик йўналишига эга бўлиб, унга 2810 га қишлоқ хўжалигига яроқли ер, 2350 га экинзор бирктирилган. Ж/х да бошқарушнинг цех системаси жорий қилиниб, ўсимликчилик бўйича 4 бўлим-цех, чорвачилик бўйича 2 ферма-цех, коммунал-хўжалик ва ижтимоий объектлар бўйича цех ҳамда қурилиш цехлари мавжуддир.

Ж/х маъмурияти Оқдарё сув ва қишлоқ хўжалик бошқармасига қарайди, бирлашма 199... йил 20 январь тасдиқланган Уставга мувофиқ иш юритиб келмоқда. Тафтиш жараёнида ж/х ишлаб чиқариш, молия-хўжалик режаларининг бажарилиши, иш ҳақи фондидан, ишлаб чиқариш жараёнида моддий ва ишчи ресурслардан унумли фойдаланиш, товар-моддий қимматликлар, пул маблағларининг сақланиши, ҳисоб-китоб, кредит, молия натижала фондлардан самарали фойдаланиш масалалари тафтиш қилин-Шунингдек, тафтиш даврида ж/х ички хўжалик ҳисоби, молияв аҳволи чуқур ўрганилиб чиқилди.

Пул маблағларини, ҳисоб-кредит операцияларини тўла тафтиш қилиш йўли билан, бошқа масалалар ва тафтиш ўтказиш программасида кўрсатилганидек танлан-ма усул билан ўтказилади.

Ўтказилган тафтиш натижасида қуйидагилар аниқланди:

I. Ж/х да маҳсулот ишлаб чиқариш ва давлат буюртмаларининг бажарилиши;

II. Асосий воситаларнинг ишга туширилиши, капитал сарфлар режа ва шартномада кўрсатилгандек бажарилиши;

III. Иш ҳақи фондидан (норматив режалаштириш нуқтаи назаридан) фойдаланиш ва штатлар интизомига риоя қилиниши;

IV. Асосий фондларнинг сақланиши ва улардан фойдаланиш;

V. Чорва моларидан фойдаланиш ва унинг сақланиши;

VI. Товар-моддий қимматликларнинг сақланиши ва улардан унумли фойдаланиш;

VII. Хазина операцияларининг аҳволи ва хазина интизомига риоя қилиш;

VIII. Ҳисоб-китоб кредит ишлари интизомига риоя қилиш ва ҳисоб тўловларининг аҳволи;

IX. Ж/х молиявий аҳволи ва иқтисодий рағбатлантириш, махсус фондлардан фойдаланиш;

X. Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг аҳволи;

XI. Корхонада иш юритиш ва ижронинг аҳволи.

Бундан ташқари, корхонадаги тафтиш ишлари ва унинг сифатига қараб, актнинг айрим тематик бўлимлари ўзгариши мумкин.

Шундан сўнг, тафтиш далолатномаси, айрим норозиликлар бўлишига қарамасдан, 3 кун ичида имзоланиши керак. Борди-ю, унда далолатномага нисбатан эътирозлар бўлса, улар ёзма равишда тақдим қилинади, аммо унда корхона раҳбари ва бош бухгалтерининг белгиси бўлиши шарт. Бу эътирозларга биноан тафтиш гуруҳи далолатномага ўз хулосасини ёзади. Тафтишнинг умумий далолатномага, бўлимлар, моддий жавобгар шахсларнинг иш фаолияти юзасидан тузилган оралиқ далолатномалари, улардан олинган тушунтириш хатлари илова қилинади. Умумий далолатнома тўрт нусхада тузилади, шундан икки нусхаси тафтиш қилинган корхонада қолади. Зарур ҳолларда агарда мулкнинг талон-тарож қилинганлиги далиллари учраганда далолатноманинг бир нусхаси суд-тергов органларига берилди.

СУД-ТЕРГОВ ОРГАНЛАРИ ТАЛАБИГА МУВОФИҚ ЎТКАЗИЛАДИГАН ТАФТИШНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Юқорида айтилганидек, тафтиш далолатномалари суд-тергов фаолиятида юридик исботлаш воситаси деб тан олинганлиги учун ҳам бу органлар томонидан у ёки бу шахс, ёхуд корхона фаолияти устидан тафтиш тайинланиши мумкин. Бунда тафтишларнинг тайинланиши, ўтказилиши республиканинг жиноят-процессуал кодексларида ва корхона (бирлашмаси) қонунининг тегишли моддасида аниқ кўрсатилади.

Суд-тергов органлари меҳнаткашлардан тушган ахборот ва сигналларга мувофиқ ҳам тафтиш тайинлаш-

лари мумкин. Бунинг учун суд-тергов органлари тафтиш ўтказиш ҳақида қарор ва хатларни тафтиш ўтказадиган ташкилотга юборади. Унда тафтиш кимнинг ёки корхонанинг қайси фаолияти устидан, қайси давр учун, қандай масалаларни қамраб олиши, қандай саволларга жавоб қилиниши тўла кўрсатилиши лозим. Шундан сўнг, юқори ташкилот томонидан тафтиш тайинланади. Тафтиш учун қарор ёки хат дастур сифатида қабул қилинади. Бундай ҳолатда назоратчилар ниҳоятда объектив иш тутиб, суд-тергов органлари билан мустаҳкам алоқада бўлишлари лозим.

Тафтиш ўтказиш формалари, турлари, унда қўлланадиган усулларни суд-тергов органлари билан маслаҳатлашиб, аммо асосан тафтиш группаси танлаб ўтказди. Текширувда суд-тергов органлари томонидан тафтиш олдига қўйилган савол ва вазифаларнинг ҳаммасига аниқ жавоб бўлиши шарт. Далолатномада суд-тергов органларининг қарори билан ўтказилган бош мутахассислар, ишлаб чиқариш бўлинмаларининг раҳбарлари имзоси бўлади. Агар тафтиш даврида баъзи муаммолар чиқиб қолса, яна қарор ёки хат ёзилиб қўшимча тафтиш ўтказиш ҳақида буйруқ чиқарилади. Агар хўжалик операциялари бўйича айрим ҳужжатларни олиш зарурати туғилса, унда бу иш «Бухгалтерия учётида ҳужжатлар ва ҳужжатлар обороти ҳақида Низомга мувофиқ амалга оширилади.

Ҳужжатли тафтиш натижаси бўйича материаллар ташкилотнинг алоқа хати билан берилади. Бу алоқа хатида етказилган зарарнинг миқдори, келиб чиқиш сабаблари ва бошқа керакли ҳужжатлар қўшиб берилади. Агар тафтиш ишида камчилик аниқланса, суд-тергов органлари қарор чиқариб, қайта тафтиш тайинлаши, уни шу группага ёки бошқа группага юклатиши мумкин.

ТАФТИШ ВА ТЕКШИРИШ ЯКУНЛАРИ БҮЙИЧА ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШ

Тафтиш якунлари бўйича чора кўриш у давом этаётган пайтда ҳам, тўла тамомлангандан кейин ҳам амалга оширилади. Ўтказилган тафтишлар якуни бўйича қуйидаги чора-тадбирлар, яъни аниқланган камчиликларни йўқотиш ва тузатиш; тафтиш якунларини коллектив йиғилишида ёки мажлисларда муҳокама қи-

лиш; ниҳоят, далолатномада аниқланган ўғирлик ва мансабни сунистеъмол қилиш кабилар бўйича тўпланган материалларни суд-тергов органларига ўтказиш ишлари бажарилади.

Тафтиш якунлари бўйича текшириш ўтказилган корхона бўйсунадиган юқори ташкилот бир неча хил вариантдаги қарорлар қабул қилиши мумкин. Булар: тафтиш якуни бўйича хат ёзиш, фармойиш ёки буйруқ қабул қилиш; чиқарилган якун асосида қарор қабул қилиш ва, ниҳоят, тафтиш натижаси бўйича унинг материалларини суд-тергов органларига ўтказиш.

Хат, агарда тафтиш натижасида айрим молия-хазина интизомининг бузилиш фактлари аниқланса, баъзи ҳисобдор ёки мансабдор шахслар томонидан камчиликларга йўл қўйилган бўлса, юқори ташкилот томонидан фақат тафтиш ўтказилган корхона раҳбарлари ва мутахассисларига аниқланган камчиликларни тугатиш учун юборилади. Хат тафтиш ўтказган назоратчи томонидан тайёрланади.

Фармойишнинг хатдан фарқи шуки, унда кўрсатилган чоралар албатта бажарилиши лозим. Фармойиш тафтиш ўтказилган корхона бўйсунадиган ташкилот томонидан қабул қилинади. Фармойишлар ўзининг таркибий конструктив ва албатта бажариладиган иборат. Конструктив қисмида асосида аниқланган камчиликлар кўрмида бажариш учун фармон қилинмазми ёритилади. Зарур ҳолларда ташкилотларга ҳам юборилиши шуки, қўшни корхоналар шунмасин.

В ва буйруқ қисмлардан конструктив қисмида корхонанинг молия-хўжалик фаолияти юзасидан аниқланган камчиликлар очиқ кўрсатилади, буйруқ қисмида эса шу камчиликлар юзасидан тегишли мансабдор ва ҳисобдор шахсларга нисбатан кўриладиган ташкилий масалалар юзасидан кўрилган чоралар баён қилинади. Буйруқ тафтиш ўтказилган корхона бўйсунадиган ҳамма ташкилотларга жўнатилади. У корхона раҳбари ёки унинг муовини томонидан имзоланади. Буйруқда кимлар ва улар бу ишларни қачон бажариши кўрсатилади. Қарор, бу коллегиял органлар томонидан қабул қилиниб, назорат-тафтиш ишларини яхшилаш, қарамоғидаги корхоналарда мулкнинг сақланиши каби маса-

даларни ўз ичига олади. Қарор тармоқ вазирликлари коллегиясида ёки жамоа-кооператив ташкилотларда қабул қилинади. Қарорларда аниқланган камчиликлар, уларни бажариш муддатлари кўрсатилади. Агарда мулкнинг ўғирланганлиги ёки суиистеъмол қилинганлиги аниқланганда, уни тиклаш мақсадида тафтиш материаллари суд-тергов органларига юборилади.

ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН ҚАРОРЛАРНИНГ БАЖАРИЛИШИ УСТИДАН НАЗОРАТ УРНАТИШ

Текшириш натижалари бўйича қабул қилинган қарорлар, яъни хат, фармойиш, буйруқ, қарор ва суд-тергов органларига ўтказилган материаллар юзасидан назорат ўтказиш — ишлар ижросини текшириш муҳим аҳамиятга эгадир. Қабул қилинган қарорлар ижросини текширишни юқори ташкилотнинг тафтиш-назорат ишларини олиб боровчи бошқармалари ва бўлимларига юклатиш лозим. Албатта, бунда қилинган ишларни ҳисобга олиб бориш катта аҳамиятга эгадир. Бунинг учун ўтказилган тафтиш, текшириш ва назоратларни ҳисобга олиб бориш махсус журнали катта роль ўйнайди. Унда юқори ташкилот қарамоғидаги корхоналар қачон, қайси давр учун тафтиш қилингани, тафтиш якуни бўйича қандай тадбир-чоралар белгилангани, уларнинг ижроси нима билан тугагани аниқ кўрсатилиб борилади.

НАЗОРАТ-ТАФТИШ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ИШ ЮРИТИШНИ УЮШТИРИШ

Ҳар қандай меҳнат жараёнида ҳам зарур маълумотларнинг йиғилиб бориши уларни ўз вақтида анализ қилишни талаб қилади. Йиғилган ахборот ва маълумотномаларни системага солиб ёки тегишли журналларга доимий равишда, маълум бир тартиб асосида қайд қилиб бориш иш юритиш дейилади.

Қуйида назорат-тафтиш органларида иш юритишнинг системасини кўриб чиқамиз:

Назорат-тафтиш ишлари бўйича норматив далолатномалар делосида тафтиш, назорат ва текшириш ўтказиш методикаси, тартиби, вазирликлар ҳамда юқори

ташкilotларнинг назорат-тафтиш ишлари юзасидан чиқарадиган инструктив хатлари, шунингдек, бу ишларни ташкил қилишга тааллуқли ҳужжатлар тартиби билан йиғиб борилади. Унинг сақланиш муддати доимийдир.

Назорат-тафтиш ишларининг режаси бу органининг перспектив, йиллик, квартал ва ойлик режаларидан иборат. Унинг сақланиши ҳам доимийдир.

Ўтказилган тафтиш ва текширишларнинг материаллари, бунда юқори ташкilot қарамонигаги корхоналарнинг молния-ҳўжалик фаолияти устидан ўтказилган тафтиш, текшириш натижалари йиғилиб борилади. Шунингдек, тафтиш далолатномалари иловалари, текшириш якуни бўйича маълумотлар, керакли ҳужжатларнинг нусхалари тўпланади. Делонинг сақланиши доимийдир.

Ўтказилган тафтиш якунларининг реализация қилиниши — делонинг сақланиши доимий бўлиб, унда тафтиш натижаларига кўра амалга оширилган, қабул қилинган қарорларнинг бажарилиши, етказилган зарарларнинг корхонага тикланиши тўғрисидаги ҳужжатлар йиғилиб борилади.

Тафтиш ва текширишларни ҳисобга олиб боровчи журналда эса ўтказилган текширишларнинг якуни корхоналар бўйича ёзиб борилади. Журналда тафтиш ўтказилган корхонанинг номи, қайси давр фаолияти тафтиш қилинганлиги, неча сўм камомадлиги, ундан қанчасини ҳисобдор ёки мансабдор шахслар зиммасига ёзиш бўйича сўммалар аниқланади, уларнинг тикланиши, тафтишни ким ўтказганлиги кўрсатилади. Сақланиш муддати доимий. Шунингдек, журналда тафтиш натижалари бўйича кўрилган тадбирлар ҳам қайд қилиб борилади, бу маълумотлар тафтиш-назорат ишлари бўйича ҳисобот тузиш учун ҳам фойдаланилади.

Назорат-тафтиш масалалари бўйича ташкilot ва корхоналар ёзишмалар делоси, унда мулкнинг сақланиши, назоратчиларнинг малакасини ошириш, тафтиш якунларига кўра хат, фармойиш, буйруқ суд-тергов органлари билан ёзишма хатлар бўлиб, унинг сақланиш муддати уч йил.

Назорат-тафтиш органлари протоколлар дафтарига назоратчиларнинг ишларини янада такомиллаштириш юзасидан методик йиғилишларининг якунлари ёзиб борилади. Унда муҳокама қилинган масалаларнинг қисқача мазмуни, масала юзасидан сўзга чиқувчиларнинг

фикрлари ҳамда қабул қилинган қарорлар ёзилади. Протоколлар дафтарининг сақланиши доимийдир.

Булардан ташқари, корхоналар ва хўжаликлараро ташкилотларнинг тафтиш комиссиялари қўшимча иккита: ходимлардан тушган ариза ва шикоятлар; тафтиш якунлари бўйича келаётган ва кетаётган ёзишмаларни қайд қилиш журнали тутадилар.

Биринчи журналда — делода корхонада ишлаётганларнинг ариза ва шикоятлари, уларни текшириш якунлар ва кўрилган чоралар ёзиб борилади. Сақлаш муддати беш йил.

Иккинчи журналнинг сақланиш муддати 3 йил бўлиб, унда тафтишлар якуни бўйича келган-кетган хатлар, уларнинг қисқача мазмуни ёзиб борилади.

Иш юритиш ва назорат-тафтиш органларида давлат ҳисоботи муҳим ўрин эгаллайди. Ҳамма назорат органлари, қандай ташкилотга бўйсунганидан қатъи назар, йилга икки марта намуна формадаги № 11 СВни Статистика истиқбол комитетига топширадилар. Бундан ташқари қишлоқ хўжалик корхоналарининг йиллик ҳисоботларига мулкнинг камомоди ёки ўғирланиши ҳақида алоҳида форма киритилгандир.

Йиллик ҳисоботга тафтиш комиссиясининг хулосаси илова қилинади, бу хулоса умумий жамоа аъзолари (ёки вакиллар) йиғилиши томонидан тасдиқланади.

Шундай қилиб, юқорида кўрсатилган тартибда тафтиш-назорат ишларининг режалаштирилиши, ташкил қилиниши ва олиб борилиши ҳозирги кун талаби назоратнинг иқтисод самарадорлигини оширишни таъминлайди.

АГРОСАНОАТ КОРХОНАЛАРИ ВА БИРЛАШМАЛАРИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, ХУЖАЛИҚ ВА МОЛИЯ ФАОЛИЯТИНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ТАФТИШ ВА НАЗОРАТ ҚИЛИШ

Пул маблағларини тафтиш ва назорат қилиш тартиби
Уни амалга оширишда назоратчилар олдидаги
вазифалар

Товар-пул муносабатлари мавжуд бўлган ҳамда қиймат қонун амал қилаётган бир пайтда пул умумий эквивалент бўлиб, халқ хўжалигини режали пропор-

ционал ривожлантиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Шунинг учун пулнинг барқарорлигини ошириш давлат аҳамиятига молик ишдир. Пул маблағларининг сақланиш ва улардан рационал фойдаланишни назорат қилиш бу борада муҳим роль ўйнайди.

Пул маблағларини тафтиш ва назорат қилишдаги асосий вазифа уларнинг сақланишини ҳамда фойдаланишнинг иқтисодий мақсадли бўлишини ва қонунийлигини текширишдир. Бу вазифаларни амалга ошириш учун тафтиш ва назорат қўйидаги тартибда олиб борилади. Биринчи навбатда инвентаризация ўтказиш йўли билан хўжалик хазинасида бор бўлган пул маблағлари ва бошқа қимматбаҳо қогозлар суммаси аниқланади. Хазина ишларини юритишда хазина операцияларини юритиш тўғрисидаги Низомга қанчалик даражада амал қилинаётганлиги текширилади. Иккинчидан, банк муассасалари бўлимидаги ҳисоб-китоб счёти ва бошқа счётлар бўйича амалга оширилган хўжалик операциялари кўриб чиқилади.

Тафтиш ва назорат хазинада ҳамда банк бўлимидаги счётлар бўйича пул маблағларидан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлигини текшириш билан тугалланади.

ХАЗИНАДАГИ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ТАФТИШ ВА НАЗОРАТ ҚИЛИШ

Давлат корхоналари, кооператив ва ижтимоий ташкилотлар хазиналарида пул маблағлари билан бўладиган операцияларни амалга ошириш Республика мерказий банкининг буйруғи билан тасдиқланган халқ хўжалигида хазина операцияларини юритиш қондаларига асосан олиб борилади.

Бу қондага асосан ҳар бир хўжалик хазинасида ҳар ойда бир марта пул маблағлари юзасидан тафтиш ўтказилиб турилиши керак. Тафтиш ўтказишда биринчи навбатда хазинадаги нақд пул ва қимматбаҳо қогозлар инвентаризация қилиниб, улар суммасига аниқланади ва инвентаризация натижаси бўйича оралиқ далолатнома тузилади. Агарда инвентаризация натижасида пул маблағлари ортиқ чиқса, ордер билан хазинага кирим қилинади. Камомад суммаси аниқланса, хўжалик хазинасидан ундириб олинади, бу операция хазина чиқим ордери билан расмийлаштирилади. Бундай

ҳолларда хазиначининг шу вазифада ишлаш ёки иш-
ламаслиги тафтиш натижаларига қараб ҳал этилади.
Одатда кичик суммадаги камомадлар учун хазиначи
ишдан четлаштирилмасдан, бу иш хўжалик маъмурия-
тига топширилади. Катта суммадаги камомад ва ўғир-
лик аниқланганда, хазиначи дарҳол ишдан четлашти-
рилади ва зарур ҳолларда тафтиш материаллари алоқа
хати орқали мулкӣй даъво билдирилиб, суд-тергов ор-
ганларига ўтказилади.

Хазина инвентаризациясидан кейин, назоратчилар
хўжаликда хазина операцияларини юритиш тўғрисида-
ги Низом қоидаларига амал қилинишини текширади-
лар. Бу қоидага асосан хазиначи буйруқ (ж/х бош-
қаруви қарори) билан қабул қилинган, хўжалик раҳ-
бари уни хазина операцияларини юритиш ҳақидаги
қоидалар билан таништириши лозим. Кейин хазиначи
билан шартнома тузилади. Агар хазиначининг шахсий
ҳужжатлари орасида бу шартнома бўлмаса, маъмурият
орқали дарҳол ёздириб олинади ва бу ҳақда тафтиш
далолатномасида қайд қилиниб ўтилади.

Тафтиш даврида хазиначи томонидан ўз ишларини
бошқа шахсга ишониб топшириш фактлари учратил-
ганда далолатномада кўрсатилади, агарда бошқа шахс-
га топшириш лозим бўлса, буйруқ билан расмийлаш-
тирилиб, бу шахслардан моддий жавобгарлик тўғриси-
да мажбуриятнома ёздирилиб олинганми, йўқлиги тек-
ширилади. Кейин эса хазинада нақд пул маблағлари-
нинг сақланиши ҳолати, хазина дафтари ва ҳужжатла-
рининг тўғри юритилиши, хазина интизомига қай да-
ражада риоя қилиниши текширилиб кўрилади.

Хазинада нақд пул маблағларининг сақланиш ҳо-
латини текширишда қуйидагиларга эътибор бериш ло-
зим: Хазина операцияларини юритиш қоидаларига асо-
сан хазина биноси бошқа бинолардан алоҳида ажра-
тилган, нақд пулларни сақлаш учун эса хазина хона-
сида сейф ўрнатилган бўлиши лозим.

Хазина операциялари амалга оширилаётганда хона
эшиги доим ёпиқ туриши ва бу ишга алоқаси бўлмаган
кишиларнинг кириши ман қилинади.

Тафтиш давомида хўжалик хазинасида нақд пул
сақланишида белгиланган лимитга амал қилиниши
(қишлоқ хўжалик корхоналари учун бу лимит корхона
раҳбри томонидан шу хўжаликка хизмат кўрсатувчи
банк бўлими билан келишилган ҳолда белгиланади),

хазина ҳужжатларининг юритилиши текширилади. Хазина операцияларини текширишнинг бир қанча вариантлари мавжудки, уларни асосан иккига бўлиш мумкин. Биринчи вариантда олдин ҳамма хазина қирим ҳужжатлари, кейин чиқим ҳужжатлари текширилади; иккинчи вариантда қирим ва чиқим ҳужжатлари биргаликда текшириб чиқилади. Хазина операцияларини текшириш ҳужжатлар билан танишишдан бошланади. Бунда хазинада қирим ва чиқим ҳужжатларини, қайд қилиш дафтари ва хазина дафтарининг юритилиши текширилади. Хазина дафтари номерланади, ҳўжалик раҳбари ва бухгалтер имзоси билан тасдиқланиб, муҳрланади.

Текшириш жараёнида нақд пулларнинг хазинага тўғри ва тўлиқ равишда қабул қилиниб олинишига алоҳида аҳамият бериш лозим. Пахта банки бўлимларидан олинган пул маблағларининг қирим қилиниши текширилаётганда хазина дафтарига қирим қирим ордери, чек счётидан кўчирмаси (выписка)даги ёзувларга солиштирилиб кўрилади. Бунда ҳар бир ҳужжатдаги ёзувлар кўрилиб, тегишли суммаларга белги қўйилиб кетилади. Белгиланмай қолган суммалар топилса, бу ҳужжатлар ёзувлари орасидаги фарқ алоҳида ўрганилиб, сабаби аниқланади. Бунда ҳўжаликка қирим қилинмасдан қолган банкдан олинган нақд пул суммалари аниқланса, айбдор шахсларни жазога тортиш ва улардан ҳўжаликка келтирилган зарарни ундириб олиш учун оралиқ далолатнома тузилиши шарт. Тафтиш давомида чек дафтарчаларининг олиниши, сақланиши ҳамда хазиначи банкдан нақд пул олиш учун бораётганда чек ёзилиши тартибини ўрганиш лозим. Бунга амалдаги қондадан бирор четланиш бўлса, бу ҳақда тафтиш умумий далолатномасида қайд қилиниб, ҳўжалик бош бухгалтерларига мавжуд камчиликларни тугатиш топширилади. Ҳамма чек дафтарчалари фақат хазинада сақланиши ва махсус балансдан ташқари № 004 «Қаттиқ ҳисобли бланкалар ва инструктив материаллар» счётида ҳисобга олиб борилиши керак. Банкдан нақд пул олиш учун чеклар ҳўжалик бухгалтериясида тўлдирилиши лозим. Бу қондаларининг сақланиши устидан бош бухгалтер системали равишда назорат олиб боради.

Хазина операциялари тафтишида назоратчилар банкдаги счётидан кўчирма маълумотларидан кўп фойдаланадилар. Шунинг учун ҳар бир назоратчи бу ҳўжа-

жатни ўқий билиши керак. Қуйида банкдаги счётидан кўчирмани ўқиш тартиби келтирилади:

02 шифр дебети — Хўжалик счётидан тўлов талабно-малар асосида кесиб олинган маблағни билдиради.

кредит — Тўлов талабномалари билан хўжалик, счётига келиб тушган маблағлар.

03 шифр дебети — Хўжалик счётидан чек билан нақд пул олинган.

кредит — Хазинадан ёки хўжаликнинг бошқа ишлаб чиқариш бўлимлари счётига келиб тушган нақд пул суммаси.

04 шифр дебети — Хўжаликнинг ҳисоб-китоби лимитланган ёки лимитланмаган чеклари бўйича тўланган пуллар.

кредит — Хўжалик реестри, лимитланган ёки лимитланмаган чек ва бошқа ҳужжатларга асосан счётга келиб тушган суммалар.

Бошқа каналлардан тушган нақд пулларнинг кирим қилиниши ҳам хазина кирими орқали бўлиб, кўрсатилган тартибда текширилади. Масалан, ошхона, буфет, магазин, ларёкларда маҳсулот сотиш ёки хизмат кўрсатишдан тушган пуллар кирим ордерлари, хазина дафтари ва бу тармоқларнинг жавобгар шахслари томонидан топширилган ҳисобот ёзувлари билан солиштирилиб текширилади. Зарур бўлганда, маҳсулот сотилган кунларда, бозорда маҳсулотларнинг ўртача сотиш баҳоси тўғрисида сўраб маълумот олинади.

Ҳаммом, сартарошхона, ремонт-тиктиш устaxonаси, тегирмон ва бошқа хўжаликлар фаолиятидан тушган тушумлар суммаси хазина кирим ордери, дафтари, бу хўжаликлар ҳисоботлари ва квитанцияларини солиштириб кўриб текширилади. Бунда аҳолига ҳақиқатан ҳам кўрсатилган хизмат ҳажми, қўлланилган таъриф ва расценкаларнинг тўғрилиги, тушумнинг хазинага тўлиқ ҳамда ўз вақтида қабул қилинишини текшириш лозим.

Коммунал хизматлар, квартира ва ётоқхоналар хизмати учун тушган пулларнинг кирими, хазина ҳужжатлари ва квартираларда турувчилар ведомостлари

ҳамда бу хизматлар учун тўлов квитанцияларини солиштириб текширилади. Бунда амалга оширилган операцияларнинг тўғрилигини билиш учун баъзи квартада турувчилардан тушунтириш хати олинади. Ота оналардан уларнинг болалари болалар муассасаларида тарбияланганлиги учун тушадиган пул суммаларининг тўғрилиги кирим ҳужжатларини, болалар муассасалари бошлиқлари ҳисоботлари, болаларнинг қатнашини ҳисобга олиш журнали, маълумотлари билан солиштирилиб аниқланади.

Хазинадаги нақд пуллар чиқимининг асосий йўналиши, бу пулларнинг иш ҳақиға тарқатилишидир. Бу операцияларни текширишда ҳисоб-тўлов ведомостлари ва бунга тузилган хазина чиқим ордерларининг тўғри тузилиши, уларнинг ҳақиқийлиги, уларда хўжалик раҳбарининг ҳамда бош бухгалтернинг иш ҳақини тарқатишга рухсат берганликлари тўғрисидаги ёзувлари ва имзоларининг мавжудлигини кўриш керак. Ведомостдаги суммаларнинг тарқатилганларини, тарқатилмаган ва депонентга ўтказилганларини алоҳида жамлаб кўриб, жами сумманинг тўғрилигини текшириш керак.

Бунда ведомость бўйича тарқатилмаган ва депонентга ўтказилган иш ҳақи суммаларига регистр тузилган бўлиши лозим.

Юқорида кўриб ўтилган ҳамма ҳолларда ҳам касса чиқим ордерларида хўжалик раҳбари ва бош бухгалтер имзолари бўлиши шарт.

Хазина кирим ва чиқим ордерлари сиёҳ ёки шарикли ручкада, тузатишларсиз, ўчирилмасдан аниқ қилиб ёзилиши керак. Хазинадаги ҳамма ордерларга хазиначи томонидан имзо чекилган, ёрдамчи ҳужжатларда эса «олинди» ёки «тўланди» деган тегишли ёзувлар бўлиши шарт.

Хазина дафтари ҳам шу тартибда тузатишсиз копияровка қозоғи билан икки нусхада ёзилиши, ҳар кунни жамланиб, қолдиқ суммани аниқлаб, иккинчи нусхасини кирим ва чиқим ҳужжатлари билан бирга хазиначи томонидан бухгалтерияга ҳисобот тариқасида топширилиши лозим.

Агарда операциялар суммаси бир кунда 50 сўмгача бўлса, 3—5 кунда бир марта, агарда ундан ошди бўлса хазина бўйича кунлик ҳисобот олиниши керак.

Хазинани тафтиш ўтказиш бўйича ҳар бир хазиначи фаолиятига алоҳида оралиқ далолатномаси тузилади. Оралиқ далолатномаси бухгалтерия регистр маълумот-

лари билан инвентаризация далолатномасида аниқланган нақд пулни ва қимматбаҳо қоғозларни таққослаш асосида амалга оширилади. Бунда хазина бўйича солиштирма ведомости тузилиши лозим. Солиштирма ведомостдан олдин тузилган инвентаризация ҳақида қуйидагиларга эътибор бериш лозим. Инвентаризация

Оқдарё туманидаги «Даҳбед» ж/х хазиначиси Шомирзаев Қодирнинг 1. IX. 19... йилдан то 1. X. 19... йилгача иш фаолияти бўйича солиштирма ведомости

№	Нақд пул қимматбаҳо қоғозлар	Ўлов бирлиги	1. IX. 19... й. қолдиқ	Дебет (кирим)	Кредит (чиқим)	Бухгалтерия регистрлари бўйича 1. X. ... га қол.	1. X инвентар даврида санақда бор	кам	ортиқ	Кассир имзоси
1	Нақд пул									
2	Суд пош-линаси марка-лари									
3	2 проце-нтли дав-лат за-ёмлари									
	Жами									
	Тафтиш ўтказувчи тафтишчи									
	Корхона раҳбари									
	Бош бухгалтер									
	Тафтишчи-бухгалтер									
	Хазиначи									

ўтказилиши учун маъмурият томонидан буйруқ (ж/х бошқаруви қарори) чиқади. Унда инвентаризация ўтказиш ҳайъати таркиби уни ўтказиш муддати кўрсатилади. Инвентаризация ўтказиш тартиби ҳайъат аъзоларига тушунтирилади. Хазинадаги маблағлар, қимматбаҳо қоғозлар бирма-бир саналади. Уни санашдан олдин хазиначидан ҳайъатга инвентаризация ўтказиш учун қаршилиги йўқлиги ҳақида тушунтириш хати олинади. Бундан ташқари, шу билан бир пайтда, хазинада кириш-чиқим ҳужжатларининг расмийлаштирилмай қолиш ҳоллари йўқлиги, хазинада бошқа шахс-

нинг пули йўқлиги тўғрисида тилхат олинади. Сўнгги инвентаризация жараёнида нақд пуллар ва қимматбаҳо қоғозлар биринчи навбатда хазиначи, кейин инвентаризация ҳайъати аъзолари томонидан саналади, сўнг инвентаризация далолатномаси тузилиб, саналган нақд пулни ва қимматбаҳо қоғозларни қабул қилиб олганлиги ҳақида далолатнома ёзилади.

Шунингдек, ҳайъатга ўтказилган инвентаризация якунига эътирози йўқлиги тўғрисида, мавжуд рўйхатда кўрсатилган кирим-чиқим ҳужжатларини бир кун ичида ҳисобот билан қўшиб топшириш ҳақида тушунтириш хатини ёзиб беради.

Шундан сўнг инвентаризация якуни ва корхона бухгалтерия регистрлари маълумотлари таққосланиб, солиштирма ведомость тузилади. Унинг формаси 129-бетдагича бўлиши мумкин.

Шундан сўнг хазиначига олинган нақд пулларнинг мақсадга мувофиқ ишлатилиши текширилади. Бунинг учун ҳам алоҳида ведомость тузилиши мумкин:

Оқдарё тумани «Даҳбед» ж/х хазинасида олинган нақд пулларнинг мақсадга мувофиқ сарфланиши
(1. IX. 199... йилдан 1. X. 199... йилгача)

Нақд пул олинган мақсадлар	Банидаги счётдан кў- чирма ига мувофиқ	сарф- ланади	Натижа		ИМЗО
			аниқ	кам	
Меҳнат ҳақиға					
Мол сотиб олишға					
Майда хўжалик ҳаражат- ларига					
Сафар сарфига ва ҳоказо- лар					
Бухгалтер-тафтишчи					
Корхона раҳбари					
Бош бухгалтер					
Хазиначи					

Агарда хазинада катта камомад аниқланса ёки суд-тергов органлари қарори билан тафтиш ўтказилса, унда ҳар бир ҳужжат кўрсатилиб, алоҳида кирим ва чиқим йиғма ведомости тузилади.

Тафтиш охирида эса хазина оралиқ далолатномаси тузилади. Унда хазинада йўл қўйилган молния ва хазина интизомининг бузилиш далиллари ҳам бирма-бир ёки операцияларнинг мазмунига қараб умумлаштириб кўрсатилади.

БАНКДАГИ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ СЇЕТЛАРИ БЃИЇЧА ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ ТАФТИШ ВА НАЗОРАТ ҚИЛИШ

Қишлоқ хўжалик корхона ва бирлашмалари асосий ҳида капитал қўйилмалар фаолиятига мўлжалланган пул маблағларини уларга хизмат қилувчи агрохоналарнинг бўлинмаларида сақлашлари лозим. Банкдаги сўётларнинг очилиш тартиби ва нақд пулсиз ҳисоб-китоб операцияларини ўтказиш Республика жаридий қонунининг махсус конструктив кўрсаткичларига асосан амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг банкдаги сўётлари бўйича операцияларини тафтиш ва назорат қилиш бу сўётларни очиш учун белгиланган қонун-қоидаларга асосан пул маблағларининг сақланиши ва сўётлардаги пул маблағларидан музофиқ равишда фойдаланишини текширишга қаратилади.

Бу функцияларни бажариш, айвало, хўжалик раҳбари ва бош бухгалтерга тегишлидир. Банкдаги сўётларни очиш ва пул маблағларидан фойдаланишини таъминлаш этиш уларнинг вазифасидир. Шунинг учун бош бухгалтер хўжаликнинг тўлов ва молиявий интизоми устидан, пул маблағларининг хўжаликка кириш қилиниши, сақланиши ва уларнинг сарфланиши билан боғлиқ бўлган операциялар устидан назорат олиб бориши, бунда амал қилинадиган қонун ва қоидаларининг бузилишига пул қўймаслиги керак. Банк операциялари тафтиши дар бир сўёт бўйича алоҳида ўтказилади. Бунда ҳисоб-китоб сўёти операцияларини текширишга алоҳида эътибор бериш лозим, чунки хўжаликнинг асосий фаолиятига тааллуқли бўлган барча ҳисоб-китоблар шу сўёт орқали амалга оширилади.

Биринчи навбатда сўётдаги пул маблағларининг тафтиш ўтказиладиган ой бошигача бўлган қолдиги банк сўётидан кўчирма ва бухгалтер ўёти регистрларидаги (бош журнал, журнал-ордер) ёзувлар билан солиштирилиб текширилади. Агарда фарқ чиқса, бунинг сабаблари аниқланиб, хатолар тузатилади.

Кейин ҳужжатларни ўқиш усули асосида байк сўётдан кўчирма ва унга илова қилиб келтирилган ҳужжатлар фақат диққат билан ўрганиб чиқилади. Бунда ҳужжатларнинг ҳақиқийлиги, улардаги саналар, номерлар, корреспондентияланувчи сўётларнинг кодлари, штамп, банк ходимлари имзолари текшириб кўрилади. Шундан сўнг, банк сўётидан кўчирма ва илова ҳуж-

жатлари арифметик текширишдан ўтказилади: таксировканинг тўғрилиги, оборот суммаларининг тўғри жамланиши, бошланғич ва охири қолдиқларнинг тўғри чиқарилганлиги текшириб чиқилади.

Банк счётидан кўчирма ва илова ҳужжатларидаги суммаларни № 51, «Ҳисоб-китоб счёти» даги ёзувлар билан солиштириб, текшириб чиқиш лозим. Бу текширишда счётлар корреспонденцияларининг тўғрилигига алоҳида эътибор бериш керак. Чунки бунда пул маблағлари бўйича ўғирлик ҳоллари яширинган бўлиши мумкин. Масалан, у ёки бу кредиторлик қарзларини тўлаш учун кўчирилган пул суммалари бошқа масъул шахслар билан тил бириктирилган ҳолда (бу суммаларни ўзлаштириш мақсадида) бошқа хўжалик ёки ташкилот ҳисобига олиб борилган бўлиши мумкин (нотўғри корреспонденция тузиш). Ўчириб ёзилган, тузатилган бухгалтерия ёзувларини ҳам диққат билан текшириш керакки, бунда ҳам ўғирлик, ўзлаштириш фактлари мавжуд бўлиши мумкин.

Ҳисоб-китоб счётига келиб тушувчи пул маблағларининг тўлиқ кирим қилиниши ва бухгалтерия учётида тўғри акс эттирилишини текширишда ҳам ҳужжатларни солиштириб кўриш усулидан фойдаланилади. Тайрлов ташкилотлари ва бошқа сотиб олувчилардан тушган тушум суммалари № 46 «Реализация», № 45 «Жўнатилган товарлар, бажарилган иш ва хизматлар», № 62 «Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар» счётларидаги ёзувлар билан солиштирилиб кўрилади.

Бошқа дебитор қарзларнинг тўланиши тартибидан юқори ташкилотлардан, молия-кредит органларидан тушган маблағларни ҳам банк счётидан кўчирма ва илова ҳужжатлари солиштирилиб, лозим бўлганда эса бошқа ташкилотлар ҳужжатлари билан таққослаб чиқилади.

Хўжаликнинг капитал қўйилмалар фаолиятига мўлжалланган пул маблағлари счётлари бўйича амалга оширилган операцияларни тафтиш қилишда бу маблағларнинг ўз вақтида қонун асосида тўлдирилиб турилиши, улардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги текширилади. Бунинг учун хўжалик молия-ишлаб чиқариш режаси, лойиҳа-смета ҳужжатлари маълумотларидан фойдаланилади.

Бу счётлардаги пул маблағларидан фойдаланишни текширишда банк счётидан кўчирма ва унга илова қи-

линган ҳужжатлар, бухгалтерия учётларидаги ёзувлар солиштирилиб кўрилиб, операцияларнинг тўғрилиги ва мақсадга мувофиқлиги аниқланади. Текшириш натижалари махсус ведомостда тўлиқ фойдаланилмаган маблағлар суммаларини умумлаштириб ёзиб чиқиш билан акс эттирилади.

Банкдаги бошқа счётлар бўйича ўтказилган операцияларни тафтиш қилиш, бу операцияларнинг қонунийлиги ва пул маблағларидан фойдаланишнинг тўғрилигини аниқлашга қаратилгандир. Бундай тафтиш № 55 «Банк бўлимидаги бошқа счётлар» бош счёти маълумотлари асосида ҳар бир аккредитив, лимитланган ва лимитланмаган чек дафтарига счётлари ва бошқа счётлар бўйича ўтказилади.

Тафтиш давомида, аввало, бу счётларнинг очилиши ва маблағ билан тўлдирилиб борилишида ўрнатилган тартиб-қоидаларга амал қилиниши аниқланади. Кейин банк счётидан кўчирма ва йлова ҳужжатлар асосид ҳар бир операциянинг тўғрилиги, унинг мақсадга мувофиқлиги ўрганиб чиқилади.

ҲИСОБ-КИТОБ ВА КРЕДИТЛАР БҮЙИЧА ХҲЖАЛИҚ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ ТАРТИБИ, НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ОЛДИГА ҚҲЙИЛГАН ВАЗИФАЛАР

Мамлакатимизда ўзига хос йўл билан бозор иқтисодиётига ўтилаётганда ва ўтилгандан сўнг ҳам корхоналарнинг хўжалик фаолиятига давлат органларининг аралашуви камайиб боради. Бу дегани корхоналар мулкӣ ва рақобатбардошлиги юзасидан масъулияти уларнинг ўзларига тушади. Шундай экан, давлат билан корхоналар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар солиқлар ва солиқсиз тўловлар, мажбуриятларни бажариш билан тартибга солинади. Шундай экан, аудиторларнинг биринчи бурчи улар ҳақидаги қонун ва ҳукумат қарорларини чуқур ўрганиш асосида корхонада қонун ва қарорларга риоя қилинишини кўриш учун масъуллигидир.

Бу соҳадаги қонун ва қарорларнинг республикамизда барқарор, узоқ муддатга амал қилмаётганлиги юз

беряб турган бўлса-да, норматив қонунлар базаси яратилиши бобида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. 1997 йилнинг 24—25 апрель кунларида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чақирив саккизинчи сессиясида «Солиқ кодекси» қонунининг қабул қилиниши катта иш бўлди. Эндиги вазифа ушундай: такомиллаштиришдан иборатдир. Фикримизча, ҳал ҳўжалигида, ишлаб топилган маълум бир қийматдан ишчига, деҳқонга, ходимга қанча қолаётганлигини таҳлил қилиш, солиқлар миқдори ва моддий манфаатдорлик аҳволи ҳисобга олингани лозим.

Бунда аудиторлар солиқ атамаларини чуқур билишлари, солиқ тўрларининг бугунги кунда республикамизда кўп шакллилигини эътиборга олиб, таҳлил қилиб, сонини камайтириш йўллари юзасидан таклифлар киритиб бориши мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари, солиқлар тизимининг оддий, кўпчилилик учун тушунарли бўлишига, унда давлат иқтисодиёти билан корхоналар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи хусусияти, ҳар бирининг иқтисодий барқарорлигини таъминловчи восита эканлигини билгани ҳолда ҳолис баҳолашни ҳаёт-мамот масаласи жиҳатидан қаралиши унутмасликни тақозо қилади. Аудиторлар солиқлар бўйича аудит текширувини «Даврий ҳаражатлар», «Сотиб олинган моддий бойликлар бўйича қўшимча қиймат солиғи», «Маҳсулотлар реализацияси», «Асосий воситаларнинг ҳўжаликдан чиқиши ва сотилиши», «Бошқа активларнинг сотилиши», «Бюджет органи маълумотлари»дан кенг фойдаланишлари лозим.

Қишлоқ ҳўжалик корхоналари ўз фаолиятлари давомида бир неча корхона, ташкилот ва муассасалар билан иқтисодий алоқада бўладилар. Корхонада ҳисоб-китоб ва кредит операциялари бўйича тўлов, ҳисоб-китоб ишларининг яхши ташкил қилиниши, аввало, ҳўжаликда молиявий аҳволнинг яхшиланишига, алоқада бўлувчи бошқа корхона ва ташкилотларининг бир меъёрда ишлашига, умуман олганда, мамлакатимизда товар-пул муомала жараёнининг яхши уюштирилишига олиб келади. Шунинг учун ҳам ҳисоб-китоб ва кредит бўйича ҳўжалик операцияларининг тафтиш ва назорат қилинишида назоратчилар олдига қуйидаги вазифалар қўйилади: иқтисодий алоқада бўлаётган корхоналар билан иш юритишининг қонунийлиги, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги текширилади; шу иқтисодий алоқаларнинг реал бўлиши, тўлов ҳисоб-китоби инти-

зомига риоя қилиниши, корхона ўзи ва ўзгалар маблағларидан рационал фойдаланиши масалалари текширилиб, аниқланган камчиликлар юзасидан ҳамда уларни бартараф қилишга доир тадбирларни белгилаш лозим.

Маълумки, ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини тафтиш қилишда камчиликларни аниқлаш, уларни тугатиш юзасидан тадбирлар белгилаш пул маблағларидан фойдаланишни яхшилаш имкониятини беради. Корхонада ҳисоб-китоб ва кредит операциялари бўйича ишларни ўз меъёрида, тўлов интизомига тўла риоя қилган, ҳолда ташкил қилиш ҳамда узлуксиз равишда назорат қилиб боришда раҳбар ва мутахассислар асосий роль ўйнаши лозим. Бу операциялар юзасидан тафтиш ўтказишда назоратчилар махсус йўл-йўриқ ва ишлар навбатига риоя қилишлари керак. Бунда, аввало, ҳисобдор шахслар билан муомалалар, сўнгра мол етказиб берувчи ва иш бажарувчи пудрат корхоналар билан ҳисоб-китоблар, тайёрлов ташкилотлари орасидаги, бюджет ҳамда ижтимоий суғурта органлари билан бўладиган ҳисоб-китоблар кўриб чиқилади. Тўлов, кредит операцияларини тафтиш қилишда турли дебитор ва кредиторлар билан бўладиган иқтисодий текшириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Тафтишнинг энг охирида банк ва кредит органлари билан бўладиган ҳисоб-китоблар текширилади ва хулоса қилинади.

Ҳар бир группа, корхона, ташкилот ва шахслар билан бўладиган хўжалик операциялари текширилганда, биринчи навбатда, бухгалтерия ўқети маълумотларини ўзаро алоқа актлари билан таққослаш, содир бўлган операцияларнинг қонунга мувофиқлиги, иқтисодий жиҳатидан мақсадли бўлиши, унинг юзага келиш характери, ҳақиқийлиги, қарзларнинг ўз вақтида тўлалишига аҳамият бериш керак. Бунда тафтиш ўтказиш учун бухгалтерия ўқетининг регистрлари, дастлабки ҳужжатлар, норматив далолатномалар ва ишлаб чиқариш молия режалари, йиллик ҳисоботлар, баланслар асосий манбалар ҳисобланади.

МОЛ ЕТКАЗИБ БЕРУВЧИ ВА ИШ БАЖАРУВЧИ ПУДРАТ КОРХОНАЛАРИ БИЛАН ҲИСОБ-КИТОБЛАРНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

Қишлоқ хўжалик корхоналарида кенгайган такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давом этиши учун улар

донмий равишда бошқа корхоналар билан мустаҳкам иқтисодий алоқаларда бўладилар.

Бундай алоқалар корхоналар ўртасида қонун асосида тузиладиган шартномаларга мувофиқ амалга оширилади. Шартномаларда томонларнинг мажбуриятлари, уларни бажариш муддатлари, ҳосил бўладиган дебиторлик ва кредиторлик қарзларни тўлаш тартиб муддатлари аниқ кўрсатилади. Шунингдек, етказиб бериладиган молларнинг сифати, миқдорлари ва баҳолари ҳам тўла равишда кўрсатиб ўтилади. Мол етказиб берувчилар билан алоқаларда қишлоқ хўжалик корхоналарини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш, илм-фан, техника ютуқларидан кенг фойдаланиш муҳим ўрин тутати.

Мол етказиб берувчилар билан хўжалик операцияларини тафтиш қилишда назоратчи ҳар бир операциянинг қонунийлиги, шартномалар шартига мувофиқлиги, унинг режали характерга эга бўлиши, юридик асосда эканлиги, капитал сарф ва режа, шартномаларда акс эттирилиши, лойиҳа-смета ҳужжатларининг мавжудлиги, қурилиш титул рўйхатиға киритилиши каби масалаларни кенг текшириб чиқади. Айниқса, корхоналар томонидан ҳар йилги ёқилғи-мойлаш, қурилиш материаллари, эҳтиёт қисмларнинг олинishi ва сарфланиши жиддий текширилиши лозим. Пудрат ташкилотлар билан бўладиган алоқаларда бундай тафтишнинг хўжалик операциялари содир бўлмасдан олдин амалга оширилиши катта самара беради.

Мол етказиб берувчилар билан алоқалар тафтиш қилинганида шартномада кўрсатилган шартларнинг бажарилишини 137-бетдаги жадвал ёрдамида ўрганиш тавсия қилинади.

Жадвал маълумотларига мувофиқ, мол етказиб берувчилардан олинadиган неустойка, жарима суммаларини аниқлаш ва мулкый даъво қилиб, эътироз билдириш осонлашади.

Агар зарурият туғилса, олинган моддий-техника ресурслари инвентаризация қилиниши, икки корхонадаги бухгалтерия учёти маълумотлари ўзаро таққосланиши мумкин. Бунда айрим ҳисобдор ва мансабдор шахслардан тушунириш хати олинади, сифат масалалари бўйича лаборатория эксперт хулосалари тафтиш далолатномасига илова қилинади. Бу операцияларни тафтиш қилишда корхоналар ўз функцияси бўйича уларни

моддий-техника ресурслари билан таъминловчи корхоналардан олмасдан қиммат бўлса-да, савдо ташкилотларидан олишга ҳаракат қиладилар. Бундай операция корхоналар учун зарар келтиради. Текшириш охирида бухгалтерия регистрлари маълумоти билан йиллик, квартал, ойлик ҳисобот маълумотлари таққослаб кўрилади.

Шартномадаги шартларнинг бажарилишини аналитик назорат қилиш

Мол етказиб берувчи корхонанинг номи	Етказилган товар ва моддий қиймати	Шартнома бўйича			Ҳақиқатда етказиб берилди			Шартномадан четдалиниш (суммалик)	
		вақти	миқдори ўлчов бирлиги	суммаси	вақти	миқдори ўлчов бирлиги	суммаси	кечик етказ	олдин етказ

Ревизор-бухгалтер
Корхона раҳбари
Корхона бош бухгалтери

Пудрат ташкилотлар билан ҳисоб-китоб операцияларини текширишда асосий эътибор бажарилган ишларнинг ҳажмини назорат ўлчовини ўтказишга, қурилиш-монтаж ишларига қаратилади. Бажарилган ишларни қабул қилиш далолатномаси «Ф-2» чуқур ўрганилади. Назорат ўлчов маълумотлари билан «Ф-2»да кўрсатилган ишларнинг миқдори бир-бирига таққосланиб кўрилади.

Ушбу далолатнома асосида ёзиладиган счётлар яхши ўрганилиб, лойиҳа-смета ҳужжатлар эксперт комиссияси назоратидан ўтказилади. Айрим ҳолларда, бу ҳужжатларда иш ҳажмини ошириб кўрсатиш, маҳаллий шаронтини ҳисобга олмасдан баҳоларни қўллаш каби камчиликларга йўл қўйилади. Шунинг учун назорат ишларида ҳар бир ходимдан ўз ишига жиддий муносабатда бўлиш талаб қилинади. Чунки йўл қўйилган камчиликларни аниқлаш тафтиш ва назорат ходимининг биринчи галдаги вазифасидир. Агарда тафтиш давомида қўшиб ёзиш, мулкни суниестемол қилиш ҳоллари аниқланса, оралиқ далолатномалари тузи-

лади, сўнгра тегишли тadbирлар белгиланиб амалга оширилади.

Тайёрлов ташкилотлари ва харидорлар билан бўладиган ҳисоб-китоб операцияларини тафтиш ҳамда назорат қилиш

Қишлоқ хўжалик корхоналарида тайёр маҳсулотларни сотиш ишлаб чиқаришнинг охириги фазаси ҳисобланади. Шунинг учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотишни тўғри ташкил қилиш бир томондан давлат буюртмаларининг бажарилишини таъминласа, иккинчи томондан эса корхонанинг хўжалик ва молнявий аҳволини яхшилаш имкониятини беради.

Тайёрлов ташкилотлари билан ҳисоб-китобларни йўлга қўйишда корхона билан тайёрлов ташкилоти ўртасида тузилган шартномага амал қилинишини текшириш катта аҳамиятга эга. Бунда, биринчидан, шартноманинг ўз вақтида расмийлаштирилишига эътибор берилса, иккинчидан, давлат буюртмасининг бажарилиши чуқур текширилади. Маълумки, давлат буюртмаси республика фондларига қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўз вақтида етказиб беришдир. Шартномада томонлар келишувига мувофиқ маҳсулотларнинг миқдори, етказиш муддатлари, норматив ҳужжатларга қараб баҳолари кўрсатилади. Шартномалар тузилишида кўрсатилган ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг деҳқон бозорида сотиш (ўзаро келишилган баҳоларда) ишларига эътибор берилади.

Тайёрлов ташкилотлари билан қишлоқ хўжалик корхоналари ўртасидаги ҳисоб-китоблар текширилганда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисобга ўтган вазига айлантирилиши (физик оғирлигининг ҳисобга ўтган вазига айлантирилиши), сотилган маҳсулотларнинг сифат кўрсаткичлари, пул даромадларининг ўз вақтида тўланиши, баҳолар системасига риоя қилиниши каби масалалар чуқур ўрганилади. Текшириш давомида жўнатилган маҳсулотлар билан қабул қилинган маҳсулотлар миқдори таққосланади, агарда кам бўлса, унинг сабаблари ўрганилади, борди-ю зарар шахс томонидан етказилганлиги аниқланса, уни ундириш чоралари кўрилади. Бундай ҳолатларда жорий текширишлар муҳим роль ўйнайди. Масалан, товар-транспорт накладнойлари билан уларни қабул қилинганлиги тўғ-

риссидаги тайёрлов ташкилотлари томонидан берилган квитанциялар, маҳсулотларни ташиш йўл ҳужжатлари бир-бирлари билан таққосланади. Шунингдек, қабул қилинган маҳсулотлар қийматини ўз вақтида тушишига алоҳида эътибор берилади.

Шу каби тайёрлов ташкилотлари томонидан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўз вақтида қабул қилмаслик, қайтариб юбориш далиллари ёки ортиқча чиқитга чиқариш ҳоллари ҳам учраб туради, назоратчилар буларга алоҳида эътиборни қаратишлари керак.

Бошқа харидорларга сотилган маҳсулотлар ҳам тайёрлов ташкилотларини текширгандек амалга оширилади, аммо бунда хазинага сотилган маҳсулотдан келган пул даромадларининг ўз вақтида кириш қилиниши қаттиқ назорат остига олинади. Тафтиш ўтказишда № 11 журнал-ордер ва № 8 ведомостларда қайд қилинган маълумотлардан кенг фойдаланилади. Бу ҳисоб-китобларни тафтиш ўтказиш бўйича алоҳида оралиқ далолатномалари тузилади.

Хўжаликлараро кооперация корхоналари билан бўладиган ҳисоб-китоб операцияларини текшириш. Кейинги йилларда қишлоқ хўжалигида ижтимоий ишлаб чиқариш самарасини оширишнинг бош йўли ҳисобланган ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бўйича ҳар хил йўқотувчиларни қисқартириш учун курашда назорат муҳим аҳамиятга эга бўлаётгани бежиз эмас. Назорат туфайли хўжаликлараро корхоналарнинг ҳисоб-китоб операциялари ўз вақтида текширилиб турибдики, бу ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишда асосий омиллардан бири бўлаётир.

Маълумки, хўжаликлараро кооперация корхоналари билан бўладиган ҳисоб-китобларда № 75 таъсисчилар бўйича ҳисоб-китоблар бош счётида олиб борилади. Бу корхоналар ўз фаолиятини давлат корхонаси (бирлашмаси) тўғрисидаги қонун асосида юргизади. Корхоналар ўртасидаги иқтисодий алоқалар улар ўртасида тузиладиган шартномалар асосида амалга оширилади. Тафтиш қилиш пайтида қуйидагиларга эътибор берилади: хўжаликлараро корхоналарга тафтиш ўтказилаётган корхонанинг ихтиёрийлик асосида пайчи бўлиши, бу масаланинг корхона ходимларининг умумий йиғилишида кўриб чиқилганлиги чуқур ўрганилади. Шундан сўнг иқтисодий алоқалар сифатида пайбадалларнинг ўз муддатида тўланиши, шартномада

кўрсатилган моддий ресурсларнинг вақтида етказилиши, олинishi, баҳолар системасининг тўғри қўлланилиши ҳамда ҳўжаликлараро корхона фойдасининг норматив далолатномаларида кўрсатилганидек тақсимланиши жиддий текширилади ва оралиқ далолатномалари тузилади.

Аудиторлик ишларини режалаштиришда ва унинг текширувини тугаллашда молиявий умумлаштирувчи коэффициентларни ҳисоблаб чиқиш энг муҳим ишдир. Улар гуруҳланадиган бўлса, асосийларидан бири корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятларини қайтариш қобилиятини белгиловчи коэффициентлардир:

$$\text{Қисқа муддатли мажбуриятларни қоплаш коэффициенти} = \frac{\text{жорий активлар}}{\text{жорий мажбуриятлар}}$$

$$\text{Қисқа муддатли жорий мажбуриятларни абсолют тугатиш коэффициенти} = \frac{\text{пул маблағлари — тугатиш қимматбаҳо қорозлари}}{\text{жорий мажбуриятлар}}$$

Албатта бу ерда бизнинг фикримизча тайёр, сотилиши бўйича рақобатбардош товарлар ва мулклар ҳам ҳисобга олинса мақсадга мувофиқ бўлади. Аммо Бвюк Британия олимлари Э. А. Аренс ва Ж. К. Лоббеклар ўз дарсликларида бу масалани эътиборга олмаганлар.

Ижтимоий суғурга бўйича ҳисоб-китобларни текшириш. Амалдаги қонунларга мувофиқ ижтимоий таъминот-давлат бюджети ва ж/х аъзолари маблағлари ҳисобига ташкил қилинади. Бу маблағлардан ходимларга вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганда нафақа тайинлаш, қарилик нафақаси тайинлаш, боқувчисини йўқотганларга нафақа бериш учун фойдаланилади.

Ижтимоий таъминот маблағларини текширганда корхоналар томонидан маълум миқдорда пул ажратадилар ва ижтимоий таъминот органларига кўчириб берадилар. Ижтимоий таъминотни текширганда унинг миқдорларини ходимнинг иш стажига қараб тўланишини текширилиб кўрилади. Иккинчидан, вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотган ходимларга нафақа ҳисоблашни қаттиқ назорат қилиш керак. Бунда иш стаж, ёши ва меҳнатга қай сабабга кўра вақтинча яроқсизлигига, Иккинчи Жаҳон урушида қатнашганлигига қараб тўла-

ниши текширилади. Нафақа тайинлашда кунлик сумма минимал иш ҳақи ҳисобидан олинади.

Шу билан бирга ижтимоий суғурта суммалари бўйича ҳисоб-китоблар, яъни нафақаларнинг ўз вақтида берилиши ижтимоий суғурта органлари билан ҳар кварталда ҳисоб-китоб бўйича орани очувчи ҳисобот (Т-4 форма) чуқур ўрганилади. Агар дебитор ва кредитор қарзлар кўп йиллардан бери регуляровка қилиниб ўзаро алоқалар далолатномаси тузилмаган бўлса, у тартибга солинади. Шундай қилиб, ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурта масалалари бўйича алоҳида оралиқ далолатномаси тузилади.

Давлат бюджет органлари билан бўладиган хўжалик операцияларини текшириш. Корхоналар сингари қишлоқ хўжалик корхоналари ҳам мамлакат миқёсида кенгайган такрор ишлаб чиқариши бўйича давлат бюджетининг ҳосил бўлишига маълум миқдорда ўз ҳиссаларини қўшади. Корхоналар ҳамда хўжаликлараро корхоналар давлат бюджетига ўзларида бор имкониятлар, яъни ер (ернинг сифати балл системасида, ҳар бир балл — норматив ҳужжатлар асосида баҳоланади), мавжуд асосий ва оборот фондлари суммасидан, шунингдек, меҳнат ресурслари фойда ҳисобига тўлов тўлайди. Тўлов нормаси қонунда белгиланиб, улар томонидан хўжаликларда тартибга солиниши мумкин. Бундан ташқари, колхозлар ёлланма ишчилар даромадидан ушланадиган солиқлар тўлайди. Тафтиш ўтказилаётганда бу бюджетга тўловларнинг ўз вақтида берилишини текшириш лозим. Давлат суғурта органларига корхоналар ва хўжаликлараро ташкилотлар мулклари, кўп йиллик дарахтлари, чорва моллари ва экинлари суғурта қилинади. Уларнинг баланс қиймати ҳисобидан маълум миқдорда бадал тўланади. Агарда тафтиш жараёнида ҳисоб-китоблар бўйича камчиликлар аниқланса, оралиқ далолатномалари тузилади.

Ҳисобдор шахслар билан бўладиган хўжалик операцияларини текшириш. Тафтиш № 71 бош счётларидаги «Ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китоблар»нинг бухгалтерия регистридаги қолдиқларни текширишдан бошланади. Буида хўжалик операцияларининг қонунийлиги, иқтисодий жиҳатидан мақсадга мувофиқлиги кўриб чиқилади. Шундан сўнг ҳужжатлардаги ҳисоблашлар синчиклаб текширилади, агар нотўғри ҳисобланган бўлса, тўғри ҳисоб-китоб қилинади. Тафтиш давомида ҳисобдор шахсларнинг сафар харажатлари ва

хўжалик чиқимлари учун берилган аванслар юзасидан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиниши, ҳисоботларнинг топширилиши текшириб борилади.

Сафар билан боғлиқ операцияларни текширишда сафар ҳаражатлари тўғрисида кўрсатилган нормативларга риоя қилиниши зарур. Қарорда корхона раҳбарларининг ҳуқуқлари кенгайиши муносабати билан командировка сарфларининг лимитини (бюджет ташкилотлардан бошқаси) белгилаш йўқ қилинди. Қарорга мувофиқ командировка муддати 40 кундан ошмаслиги лозим.

Йўл ҳаражатлари самолётда I класс, вагонларда I—IV группа тариф ставкаси, дарё ва денгиз транспортларида I—II категориялар бўйича тўланади. Турар-жой учун тегишли ҳужжатлар бўлганда кунлик ҳаражатга квитанциялар бўйича пул тўланади.

Оқдарё туманидаги «Даҳбед» жамоа хўжалигида сафар сарфлари бўйича 1/Х-19... йилдан 1/Х-19... йилгача бўлган ертиқча ёки кам ҳисобланишни тафтиш ведомости

Ҳисобдор шахснинг номи ва фамилияси	Вашфаси	Ойлар	Ҳисоботнинг номери	Ҳисобланиши зарур ҳаражатлар, сум										Ҳисобдор имзоси	
				Сутка- ли		Турар жой ҳақи		Йўл ҳара- жатла- ри		Бошқа сарф- лар		Жами			
				ортиқ	кам	ортиқ	кам	ортиқ	кам	ортиқ	кам	ортиқ	кам		

Тафтиш ўтказувчи

Бош бухгалтер

Ҳисоб-китоб бухгалтери

Агарда ишчилар пайвандлаш-қурилиш ишлари учун командировка қилинса, уларнинг ойлик маошидан 50 фоизи тўланади. Корхонада сафар ҳаражатлари гувоҳномаси ҳисобга олинadиган алоҳида журнал юритилади. Журналда сафарга қанча муддатга жўнатилиши, қачон кетиши ва келиши кўрсатилиб борилади. Агарда бу операцияларни тафтиш қилишда камчиликлар ва бошқа молиявий интизомни бузишлар аниқлан-

са, оралиқ далолатнома тузилиб, яқунлари расмийлаштирилади.

Аудиторлик текширувини яқунлаш жараёнида қисқа муддатли корхона тугатиш коэффициентларининг системасини билиб олиб ҳисоблаб чиқиш асосида ҳулосага киритиш муҳим иш ҳисобланади:

$$\text{Дебеторлик қарзларининг ўртача айланиш коэффициенти} = \frac{\text{тоза ҳажмдаги маҳсулотлар реализацияси, сумма}}{\text{ўртача дебеторлик қарзлар, сумма}}$$

$$\text{Дебеторлик қарзларининг ўртача тўлаш кунлари} = \frac{\text{ўртача дебеторлик қарзлар суммаси} \times 360}{\text{тоза ҳажмдаги маҳсулотлар реализация суммаси}}$$

$$\text{Товар-заҳираларининг ўртача айланиш коэффициенти} = \frac{\text{сотилган маҳсулотлар қиймати}}{\text{ўртача товар-заҳиралар суммаси}}$$

Шу ерда бозор муносабатларига ўтилиши муносабати билан бизга маълум бўлмаган айрим кўрсаткичларни ҳисоблаш зарурияти ҳам туғилади, жумладан:

$$\text{Товар-заҳираларининг ўртача харидорларга жўнатиш кунлари} = \frac{\text{ўртача товар-заҳиралар қиймати} \times 360}{\text{сотилган маҳсулотлар қиймати}}$$

$$\text{Товар-заҳираларининг нақд пулга айланишининг ўртача кунлари} = \frac{\text{сотилган товар-заҳиралари учун тўлов кунлари} - \text{товар-заҳираларининг ўртача жўнатиш кунлари}}$$

Фикримизча тажрибали бухгалтерларга бу кўрсаткичлар учун ахборот маълумотларини ҳисоблаб, аниқлаш қийинчилик туғдирмайди.

Етказилган моддий зарарларни тиклаш билан боғлиқ ҳўжалик операцияларини текшириш. Маълумки, корхоналарда мулкнинг ўғирланиши, унга зарар етказилиши каби салбий ҳолатлар учраб туради. Бундай фактлар аниқланганда етказилган зарарларининг тикланиши учун курашниш лозим. Бунда зарар айбдор ҳи-

собидади ундирилади. Бу операцияларни тафтиш қилишда № 84 «Моддий қимматликларнинг кам келиши ва бузилишидан йўқотувлар», счёт № 73 юритиладиган 8-журнал-ордер ва тегишли ведомостларнинг маълумотларидан фойдаланилади.

Агарда табиий офатлар юзасидан мулк ва экинларга зарар етказилса, унда давлат суғурта органи томонидан суғурта суммаси ҳисобидан қайтим тўланади. Уларнинг миқдори экинлар, кўп йиллик дарахтлар ҳосилининг қийматидан 70 фоиз, кўп йиллик дарахтларнинг тўла қиймати, яъни 100 фоиз, чорва моллари бўйича 100 фоиз, иморат ва иншоотлар ҳамда бошқа моддий қимматликлар бўйича 100 фоиз қиймати қайтим сифатида берилади. Бу хўжалик операциялар бўйича ҳам алоҳида оралиқ далолатномалари тўзилади.

Турли дебитор ва кредиторлар билан бўлган хўжалик операцияларини текшириш. Қорхонада молия-хазина интизомини йўлга қўйиш ва уни мустаҳкамлаш чун бошқа дебитор ҳамда кредиторлар билан ҳисоб-китобларини доимий равишда назорат қилиб туриш катта аҳамиятга эгадир. Бундай ҳисоб-китобларга депонентлар, эътирозлар, ходимлар билан турли хизматлар, квартира ҳақи, боғчада тарбияланаётган болалар учун ота-оналардан тушадиган бадаллар, юқори ташкилотлар билан бўладиган ҳисоб-китоблар киради ва улар бухгалтерия учётининг № 63 «Эътирозлар бўйича ҳисоб-китоблар», № 73 «Ходимлар билан бошқа хўжалик операциялари бўйича ҳисоб-китоблар», № 76 «Турли дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар» счётларида олиб бориладиган операцияларни ўз ичига олади. Текшириш манбалари сифатида бухгалтерия регистрларидан кенг фойдаланиш мумкин. Асосий эътибор бу операциялар бўйича ҳисоб-китобларнинг вужудга келиши, характери, бухгалтерия регистрларида акс эттирилишига қаратилади. Тафтиш ўтказишда бу ҳисоб-китобларнинг турларига алоҳида эътибор берилади, депонентлар билан бўладиган ҳисоб-китоблардаги имзолар ведомостлар билан таққосланади, меҳнат ҳақи ҳисобланадиган табелларга солиштирилиб кўрилади. Агарда ота-оналардан тарбияланаётган болалар учун бадал олинса, уларнинг ойлик маошлари, тарбия олаётган болалар сони ва ниҳоят бадалларнинг хазинага кириш қилиниши кўрсатилади. Қорхона ходимларига транспорт хизмати кўрсатилса, унда

йўл варақалари билан текширилади. Операцияларни текширишда дебитор қарзларнинг ўз вақтида хазинага кирим қилинишига эътибор бериш керак. Бу ҳисоб-китоблар бўйича алоҳида оралиқ далолатномаси тузилади.

Қорхонанинг узоқ муддатли кредиторлик қарзларини ва акциялар бўйича дивидендларни тўлаш бўйича гуруҳ коэффициентлари аудиторлар ҳисоблашларини бозор иқтисодиёти шароитида ҳаётнинг ўзи тақозо қилади, жумладан:

Акциядорларга, акция
ҳиссалари бўйича кре-
диторлик қарзларини тў-
лаш нисбат коэффици-
енти
$$= \frac{\text{барча мажбуриятлар}}{\text{акция капитали}}$$

Акциядорлар ҳиссасига
тоза материал активлар
ҳиссаси
$$= \frac{\text{акция капитали} - \text{но-материал активлар}}{\text{акция капитали}}$$

Оддий акциялар бўйича
дивиденд тўловлар
$$= \frac{\text{бу хўжалик операцияла-ридан даромадлар}}{\text{оддий дивидендлар сум-маси}}$$

Оддий ва имтиёзли ак-
цияларга дивиденд тў-
ловлари
$$= \frac{\text{хўжалик операциялари-дан даромадлар}}{\text{имтиёзли ди-виденд сум-маси}}$$

$$\frac{\text{оддий ди-виденд суммаси}}{\text{1-солиқ тарифи}}$$

Ҳозирги кунда мамлакатимизда акциядорлик жа-миятларида бозор муносабатларига ўтиш реформаси-нинг жадал амалга оширилиши ва мулкдорлар синфи-ни вужудга келишини ҳамда янги бўлган қимматбаҳо қоғозлар бозорини ташкил қилишни кўзда тутиб, ди-видендлардан солиқ олинмаслиги норматив ҳужжат-ларда аниқ кўрсатилгандир.

Кредит операцияларини тафтиш ва назорат қилиш. Ўз ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириб, маҳсу-лот етиштиришни кўпайтириб бораётган корхоналар асосий воситаларни реконструкциялаш ва янгидан қу-ришда, сотиб олишда вақтинча давлат Пахта банки-нинг маблағига муҳтож бўлиб қолади. Шунда корхо-

налар асосланган ҳисоб-китоблар билан давлат Пахта банкига қисқа ёки узоқ муддатли ссудалар сўраб му- рожаат қилади. Бунда хўжалик операциялари бухгал- терия учётида № 90 «Давлат банкининг қисқа муддат- ли ссудалари», № 91 «Махсус ссудалар» ва № 92 «Узоқ муддатли ссудалар» каби счётларнинг маълумотлари- дан фойдаланилади. Булар бухгалтерия учётининг № 4 журнал-ордер регистрларида қайд қилиб борилади.

Бу операцияларни текшириш уларни режалашти- ришдан, кредитга бўлган талабни аниқлаш ва ҳисоб- лашдан бошланади. Бу ҳисобларнинг тўзилишида кор- хона оборот маблағларининг заҳиралари тўла ҳисобга олиниши зарур. Сўнгра давлат банки бўлимининг ссу- дасидан мақсадга мувофиқ фойдаланиши, ўз вақтида қайтарилиши текширилади. Тафтишнинг охирида дав- лат банки ссудасидан фойдаланишнинг самарадорлиги аниқланади. Кредит операциялари тафтиш ўтказиш бў- йича оралиқ далолатномаларини тузиш билан тамомла- нади.

ТОВАР-МОДДИЙ БОЙЛИКЛАРНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ ТАРТИБЛАРИ ҲАМДА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси ишлаб чиқа- риш учун зарур товар-моддий бойликлар заҳираларини ташкил қилади ва уни режали равишда тўлдириб бо- ради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳажмининг ўсиб бориши билан ишлаб чиқариш заҳираларининг сақ- ланишини рационал ташкил этиш ва улардан унумли фойдаланишни тўла таъминлаш муҳим аҳамиятга эга- дир. Бу вазифаларнинг ҳал этилишига ҳар бир хўжа- ликда зарур назорат ишларини омилкорлик билан таш- кил қилиш билан эришиш мумкин.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этишнинг яна бир йўли товар-моддий бойликлар тафтишини маълум бир кетма-кетлик тартибида амалга оширишдир. Тўлиқ ҳужжатли тафтишда ишни омбор хўжалигининг таш- кил этилиши, товар-моддий бойликларнинг сақланиши ва уларнинг ҳисобга олинишини ўрганишдан бошлаш, кейин хўжаликка келиб тушувчи ҳамма моддий-товар бойликлар ва тайёр маҳсулотларнинг кўрим қилини- шининг ишлаб чиқариш тармоқлари бўйича тўлиқ ва

ўз вақтида амалга оширилишини текширишдан иборатдир.

Шундан сўнг товар-моддий бойликларнинг хўжалик ҳисобидан алоҳида йўналишлар бўйича тўлиқ, ўз вақтида ва тўғри тежаб-тергаб сарфланиши ўрганилади. Тафтиш ишлари товар-моддий бойликлар заҳираларининг ташкил қилишда мавжуд нормативларга, уларнинг сақланишида алоҳида амалдаги инструкцияларга риоя қилинишини, хўжаликда мавжуд бўлган ортиқча товар-моддий бойликларини аниқлаш ҳамда бухгалтерия учёти, бухгалтерия, статистика ҳисобот маълумотлари билан таққослаш билан тугалланади.

ОМБОР ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШINI ВА ТОВАР-МОДДИЙ БОЙЛИКЛАРНИНГ САҚЛАНИШINI ТЕКШИРИШ

Товар-моддий бойликларнинг сақланишини таъминлашда ва улардан рационал фойдаланишга эришишда омбор хўжалигининг тўғри ташкил этилиши муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун товар-моддий бойликлар тафтишида биринчи навбатда омбор хўжалигининг ташкил этилишига алоҳида эътибор берилади. Бу ишда халқ назорати гуруҳи ва постлари ҳамда бошқа жамоат ташкилотлари назоратчиларга катта ёрдам кўрсатадилар. Улар йиғим-терим компанияси олдида омбор хўжаликларининг тайёргарлигини ферма биноларининг чорва қишловида тайёрлигини ва бошқа объектларини рейдлар уюштириб текширишдан ўтказадилар. Баҳорги экин олдида уруғ ва кўчатлар, минерал ўғитлар, заҳарли химикатларнинг борлиги, уларнинг сақланиши, транспорт воситаларининг, ўлчов асбобларининг тайёрлиги текширилади.

Ҳосил йиғим-терими олдида эса омборларнинг маҳсулотни сақлаш учун қабул қилишга тайёрлиги, хирмонлар, дон қуритиш майдончалари, айвончалар ҳолати, ўлчов асбоблари, тарози, тара ва идиш материалларининг етарли миқдорда мавжудлигини ва йиғим-терим даврида зарур бўлган бошқа объектларни текшириш лозим. Чорва қишлови олдида эса ем-хашак ва бошқа озиқаларнинг етарлилиги, сақланиши ҳамда чорвачилик биноларининг ҳолати текширишдан ўтказилади.

Шу асосда хўжалик бош бухгалтерига алоҳида назорат функциялари юклатилгандир. Юқорида қайд қилиб ўтилган товар-моддий бойликларни қабул қилиш

ва сақлашга тайёргарлик ишлари, моддий-жавобгарлик ишларига керакли шахсларни тайинлаш, улар билан инструктажлар ўтказиш бевосита бош бухгалтер иштирокида амалга оширилади.

Омбор хўжалигини тафтиш қилиш омбор биносини ва ундаги зарур асбоб-ускуналарни ҳақиқий ҳолида кўриб чиқиш билан бошланади.

Бунда назоратчилар омбор биносининг техник ҳолатини (омбор биносининг девор, поллари ҳолатини, деразаларда тўсиқ панжаралари, стеллаж, токча ва бошқа зарур инвентарлар борлигини), керакли ўлчов асбоблари, тарозилар, ҳисоб-жадваллари ҳамда эҳтиёт эшиклар ва омбор атрофи майдончалари мавжудлигини кўриб чиқади.

Товар-моддий бойликларнинг сақланиш ҳолатини текширишда алоҳида тур моддий бойликлар, маҳсулотларни сақлаш учун белгиланган тартибда тахланиши, нормадаги намлик миқдори, температуранинг нормал сақланиб турилиши ўрганилади.

Хўжалик омбори ва бошқа сақлаш жойларида товар-моддий бойликларини қабул қилиш ҳамда уларнинг хўжаликдан чиқарилиш операциялари алоҳида диққат билан ўрганилади. Бунинг учун алоҳида тур маҳсулотларнинг қабул қилиниши, хўжаликдан чиқарилишида қатнашиб, шу операциялар устидан ҳақиқий назорат ўрнатиш зарур. Ана шунда моддий-техника воситаларини қабул қилиш операцияларида қатнашиш билан бу бойликларнинг қабул қилинишида мавжуд норматив ҳужжатлар қоидаларига амал қилиниши, идишларга қандай солинганлигини, вагонларнинг пломбаларини, моддий бойликлар кам келган ҳолларда далолатномаларнинг қандай тузилаётганлигини, маҳсулотларни кирим қилиш учун тузилган ҳужжатларнинг тўғрилигини текшириш мумкин. Маҳсулотлар ва товар-моддий бойликлар ишлаб чиқариш операцияларини текширишда бу хўжалик операциясини амалга ошириш учун асос бор ёки йўқлигини, талаб қилинган ҳамда ҳақиқий чиқарилган маҳсулот миқдорининг ҳужжатларда тўғри ёзилганлигини, шунингдек, бу кирим-чиқим операцияларини омбор учёти регистрларида тўғри қайд қилинишини кўриб чиқиш лозим.

Товар-моддий бойликларнинг сақланиш жойларида дастлабки учётнинг тўғри юритилишига алоҳида эътибор бериш керак, чунки бунда учётнинг яхши йўлга

қўйилмаганлиги натижасида ҳар хил ўғирлик ҳоллари юз бериши мумкин.

Бунинг учун омбор учётига зарур бўлган дафтар ва инвентарь карточкаларнинг етарлича мавжудлиги, уларнинг тўғри очилиши ва юритилишини ҳамда моддий бойликларнинг ойлик ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботнинг ўз вақтида тузилиб бухгалтерияга топширилишини ўрганиб чиқиш лозим. Бундан ташқари, товар-моддий бойликлар инвентаризацияларининг натижаларини солиштириш ҳамда инвентаризация фарқларини ҳисоб-китобда акс этиши қандай амалга оширилишини текшириш керак.

Ниҳоят, № 26 «Давр сарфлари» бош счётига олиб борилган инвентаризация фарқларини жиддий текшириб кўриш зарур. Бу бош счётга олиб борилган камомад суммаларини текширишда, комиссияси табиий камайиш бўйича нормаларнинг тўғри қўлланишини, ишлаб чиқариш ҳаражатлари камомадлар учун ҳақиқатан ҳам конкрет айбдор шахс йўқлигининг аниқ эканлигини ўрганиш керак.

Хўжаликларда инвентаризация ўтказиш тартиб ва қоидаларига амал қилинишини текшириш билан бирликда, тафтиш ходимлари қайта назорат инвентаризация ўтказишни амалда кенг қўлланишлари борки, бу тафтиш натижаларининг объективлигини оширади. Бунда инвентаризация натижалари оралиқ далолатномага мувофиқ тафтиш умумий далолатномага ёки текшириш маълумотномасига қўшилади.

Бугунги мамлакатимизда иқтисодий мураккаб даврда бундан кейин ҳам моддий ресурслар (қувватлар), яъни худо томонидан инъом қилинган, биздан ташқари улар келгуси авлодлар учун зарурлигини эътиборга олган ҳолда технология жараёнларида тежаб-тергаб фойдаланиш, фан-техника тараққиёти ютуқларининг қай даражада ишлаб чиқаришга жорий қилиниши, чиқитсиз технологияга товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар, ишбилармонлар алоҳида эътибор беришлари лозим. Чунки келажақда ватанимиз иқтисодиётининг барқарор бўлиши, мустаҳкамлиги бу муаммони энг тежамкорлик асосида бўлишини тақозо қилади. Албатта, корхона фаолиятини баҳолашда жамият нуқтаи-назаридан шу масалага қараб амалга оширилиши муқаррар зарурият бўлиб қолишини ҳаётнинг ўзи тақозо қилишини унутмаслигимиз зарур. Бунда товар ва хизматларнинг аввало халқаро ҳамда давлат стандартлари

(андозалари) талаблари жиҳатидан баҳоланиши кўзда тутилиши лозим. Чунки эртаги-кечги бунга эътибор биринчи масала бўлиб қолади, бунга сабаб уларнинг чекланганлигидир.

ХУЖАЛИКДА ИШЛАБ ЧИҚАРИЛГАН МАҲСУЛОТЛАРНИНГ КИРИМ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Катта миқдордаги товар-моддий бойликларнинг хўжаликка келиб тушишини назоратдан ўтказишда аввало хўжаликнинг ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг тўлиқ ва ўз вақтида кирим қилинишига эътибор бериш лозим. Бунда жорий учёт ва назоратнинг ўғри йўлга қўйилиши муҳим аҳамиятга эга. Улар ёрдамида маҳсулотлардан қонунсиз равишда фойдаланиш, уларнинг бузилиши, ўғирланиши фактларини ўз вақтида аниқлаб, бундай ҳолларга йўл қўймаслик тўғрисида тегишли шахсларни огоҳлантириш имкониятига эга бўлинади. Бу ҳолларда ҳужжатли назорат билан бир қаторда ҳақиқий назорат усулларида фойдаланиш мумкин (назорат инвентаризацияси, лаборатория анализи ва бошқалар).

Ҳужжатли тафтишда маҳсулотларнинг кирим қилиниши, сақланиши, улардан фойдаланиш операциялари ҳар томонлама ва батафсил текшириб чиқилади.

Дон, пахта, лавлаг, сабзавот экинлари, картошка ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларининг ҳаражатга чиқишини тафтиш қилиш, бундай маҳсулотларни даладан жўнатиш реестри, йўл варақаси, пахта терими тўғрисида маълумот, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари келиб тушиш кундалиги, накладнойлар ва маҳсулотларни қабул қилиш учун мўлжалланган бошқа бошлангич ҳужжатларнинг ҳақиқийлиги, тўғри тузилганлиги, уларда акс эттирилган операцияларнинг аниқлиги кўриб чиқилади.

Келтирилган ҳосилнинг хўжаликка кирим қилинишининг тўлиқ ва ўз вақтида бажарилганлигини аниқлаш учун юқорида қайд қилинган ҳужжатлар, бу маҳсулотларни йиғиштириб олиш учун иш ҳақи ҳисоблаш ҳужжатлари (тракторчининг ҳисоб варақаси, меҳнат ва бажарилган ишларнинг ҳисоб варақаси, тракторларнинг, юк машиналарининг йўл варақаси ва бошқалар) билан солиштириб кўрилади. Бу масалани ўрганишда маҳсулотларнинг йиғим-терим ва кирим қилиниши иш-

ларида қатнашган хўжалик ишчи ва хизматчиларидан сўров хатлари олиш учун ҳам катта самара бериши мумкин. Агарда тафтиш бевосита ўрим-йиғим даврида ўтказилаётган бўлса, маҳсулот чиқишини назорат инвентаризациясидан ўтказиш лозим.

Чорвачилик маҳсулотларининг хўжаликка келиб ту-
шишини тафтиш қилишда сут соғимини ҳисобга олиш
журнали, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг келиб
тушиш кундалиги, жун қирқиш ва қабул қилиш дало-
латномаси, накладнойлар ҳамда чорвачилик маҳсулот-
ларини қабул қилиш бўйича бошқа бошланғич ҳужжат-
лар формаси ва мазмунига кўра текшириб чиқилади.
Мана шу ҳужжатлар бўйича олинган маҳсулотлар миқ-
дори соғилган сигирлар, жуни қирқилган қўйлар бош
сони маълумотлари билан солиштирилиб кўрилади.
Агар ҳужжатларда фарқ аниқланса, унинг сабаблари-
ни топиш лозим. Кўп ҳолларда олинган маҳсулот миқ-
дорини кўпайтириш учун бу маҳсулотлар сарфларини
баъзи йўналишлар бўйича сунъий равишда ошириш
ҳоллари учрайди. Шунинг учун маҳсулот ҳарақати ба-
лансини тузиб, улардан фойдаланиш ҳужжатларини
ҳам текшириш керак. Бунга бузоқларга ичиришга ва
қайта ишлашга сарфланган сут, инкубацияга қўйилган
тухум, жуни ювишдан кейин чиққан чиқит миқдорла-
рини аниқлаш мисол бўлади.

Чорвачилик маҳсулотлари тафтишида ҳужжатли
текшириш билан бирга албатта қайта назорат инвентаризациядан ҳам фойдаланиш керак. Айниқса, сут соғи-
ми, жун қирқими, тухум олиш, асал олиш, балиқ ту-
тишда назорат инвентаризациялар ўтказиш катта са-
мара беради. Шунинг учун тафтиш группаси раҳбари
олдиндан белгиланган бизнес режа асосида битта ёки
бир неча фермани танлаб олиб, инвентаризация ко-
миссияси таркибини тузади. Сўнг хўжалик маъмурияти
билан келишилган ҳолда, у ёки бу чорвачилик маҳсу-
лотларининг қайта назорат инвентаризациясини ўтказ-
ади. Инвентаризация натижалари оралиқ далолатно-
ма билан расмийлаштирилади.

Саноат ва ёрдамчи ишлаб чиқариш тармоқлари,
бошқа ишлаб чиқариш ҳамда хўжаликлар маҳсулотла-
рининг тўлиқ ва ўз вақтида кирим қилинишини тафтиш
қилишда маҳсулотларни кирим қилиш ҳужжатларини
шу тармоқ ишчиларига иш ҳақи ҳисоблаш ҳужжатла-
ри ҳамда маҳсулотларни сотиш ва ишлаб чиқаришга
сарфланиши операцияларини расмийлаштириш ҳужжат-

лари билан солиштириб текшириш усулларидан фойдаланилади.

Саноат ва бошқа ишлаб чиқаришларда маҳсулот чиқишини тафтиш қилишда ҳам битта қайта назорат инвентаризациясини, зарур ҳолларда эса маҳсулотнинг лаборатория анализини ўтказиш лозим.

ЧЕТДАН ОЛИНАДИГАН ТОВАР-МОДДИЙ БОЙЛИКЛАРИНИ ТЕКШИРИШ

Четдан сотиб олинган товар-моддий бойликларининг ҳўжаликка келиб тушиши, уларнинг тўлиқ, шунингдек, ўз вақтида кирим қилиниши устидан доимий назоратни ташкил қилишда штатли ва жамоат назоратчилари томонидан ўтказиладиган олдиндан ва жорий ҳамда кейинги текширишлар муҳим роль ўйнайди.

Олдиндан ўтказиладиган назоратда ҳўжаликнинг моддий бойликларга бўлган эҳтиёжи, ҳисоботи, мол етказиб берувчилар билан тузилган шартномалари, моддий бойликларни олиш учун ишончли қоғозлари берилиш тартиби, моддий бойликларни ҳўжаликка олиб келиш муддатлари ва шартлари ҳамда мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоб формалари текширилади.

Жорий назорат товар-моддий бойликларининг ҳўжаликка келиб тушиши ва уларнинг кирим қилиниши жараёнларида амалга оширилади. Бу назорат товар-транспорт накладнойлари, счёт-фактуралар ва бошқа ҳужжатларни текшириш, сўнг уларни моддий бойликларни кирим қилиш ҳужжатлари билан солиштириш, моддий бойликларни ҳақиқий ҳолида кўриб чиқиш ёки инвентаризация ўтказиш усуллари билан амалга оширилади.

Юқорида кўриб ўтилган операциялар ҳужжатли тафтишда янада тўлиқ, ҳар томонлама кўриб чиқилади. Бунда у ёки бу моддий бойликларни сотиб олишининг асосли эканлигига, уларнинг тўлиқ ва ўз вақтида кирим қилиниши ҳамда бу моддий бойликлардан самарали фойдаланишга алоҳида аҳамият бериш керак. Ҳўжаликда ҳисоб-китоб ишларини текшириш билан ҳўжалик ва мол етказиб берувчи ташкилотлар орасидаги муносабатларни қўшимча равишда назорат қилиб бериш лозим.

Зарур ҳолларда ҳўжалик ва мол етказиб берувчи ташкилотлар ўртасида ўзаро боғлиқ операциялар бў-

йинча ҳужжатларни солиштириб текшириш, мансабдор шахслардан сўроқ ўтказиш ва бошқа назорат усуллариин қўллаш лозим.

Товар-моддий бойликларнинг алоҳида шахслардан сотиб олиш ҳолларига алоҳида эътибор бериш керак. Бундай операциялар барча корхона ва ташкилотларга ман этилган, шунинг учун шу хилдаги учраган ҳар бир операцияни давлат интизомининг бузилиши сифатида қайд қилиб, моддий бойликларнинг кирим қилиниши ва бу бойликлар учун ўтказилган ҳисоб-китоблар диққат билан текшириб чиқилади. Кейин эса бу моддий бойликларнинг ҳўжаликдаги кейинги ҳаракатини, ҳақиқатда ҳам мавжудлигини текшириш керак, чунки улар ҳўжаликка олиб келинмаган ва учётда қалбаки акс эттирилган бўлиши мумкин.

Сотиб олинган алоҳида тур товар-моддий бойликларнинг тўлиқ, ўз вақтида қабул қилинишини аниқлаш учун бу операциялар бўйича тузилган ички ва ташқи ҳужжатлар ҳамда моддий бойликлар ҳаракати бўйича тайёрланган ҳужжатлар солиштирилиб текширилади. Баъзи пайтларда ҳўжаликлар ҳужжатда кўрсатилганидан кам миқдорда келиб тушган моддий бойликларни қабул қилади ва мол етказиб берувчилар жўнатган счёт суммасини тўлиқ тўлайдилар. Бундай ҳолларда камомад сабабларини аниқлаш, агар бунда мол етказиб берувчилар айбдор бўлса, уларга тегишли далолатнома тузиб эътироз билдириш, ортиқча тўланган суммаларни қайтариб олиш чораларини кўриш лозим.

Баъзан моддий бойликларни мансабдор шахслар томонидан ўзлаштириб олинини ҳоллари юз берганда омбор счёти дафтари ёки карточкаси маълумотларини моддий бойликлар ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар билан солиштириш, шунингдек, моддий бойликларни олиб келиш, тушириш, қабул қилиш ишларида қатнашган шахслардан сўраш керак. Барча аниқланган мансабин сунистеъмол қилиш фактларига алоҳида оралиқ далолатнома тузилади.

ТОВАР-МОДДИЙ БОЙЛИКЛАРНИНГ САРФЛАНИШНИИ ТЕКШИРИШ

Қишлоқ ҳўжалиги корхоналаридаги товар-моддий бойликлар ҳаракати устидан назорат ўрнатишда, уларнинг сарфланишини доимий равишда текшириб бориш алоҳида ўрин тутати. Айнан ана шу босқичда қонун

бузилиши ҳоллари кўп учрайди. Шунинг учун бундай фактлар ҳўжаликнинг ва юқори ташкилотлар назорат ходимлари томонидан ўтказиладиган текширишда ўз вақтида аниқланиши ҳамда чора кўрилиши лозим.

Товар-моддий бойликлар сарфланишининг қонунлиги ва бу операцияларнинг тўғри расмийлаштирилишини ўрганишда моддий бойликларнинг ҳар бир тури ва гуруҳини алоҳида йўналишлар бўйича олиб бориш керак.

Ҳўжаликда ходимларга моддий бойликлар олиш учун ишонч қоғози бериш ҳам қатъий белгиланган тартибда амалга оширилиши лозим. Ишонч қоғозларини бериш ва улардан фойдаланишни назорат қилишда ҳўжаликда ишонч қоғозлари бериш журналининг юритилиши, ишонч қоғозларининг махсус тасдиқланган формада эканлиги, бу ишлар бўйича ҳисобот бериш тартибининг сақланиши текширилади. Ишонч қоғозлари ҳўжалик раҳбари ва бош бухгалтер имзоси билан ходимларга товар-моддий бойликларини олиш лозимлиги тўғрисида асос бўлувчи ҳужжат (наряд, счёт) асосида 15 кунгача муддатда берилди. Бунда назоратчилар ҳўжаликда маҳсулотларни сотиш, ишчиларга тарқатиш, уларни сақлаш жараёнларида амалдаги тартиб-қоидаларга риоя қилинишини доимий кузатиб боришлари керак.

Қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари сарфланишининг жорий назоратида ҳужжатли ва ҳақиқий назорат усуллари қўшиб олиб борилганда унинг самарадорлигини ошириш тажрибада тасдиқланган.

Маҳсулотлар сарфланишининг тафтишини маҳсулот турлари бўйича, ҳужжатларни солиштириш ҳамда «Тайёр маҳсулотни қабул қилиш», «Уруғлик ва ем-хашакни сарфлаш» далолатномалари ёзувлари асосида маҳсулотлар ҳаракати балансини текшириш усулларида кенг фойдаланиш йўли билан амалга ошириш тавсия этилади.

Учёт маълумотларидан маҳсулот сотиш бўйича ёзувларни текширишда, аналитик счётлар маълумотларини № 46 «Реализация», № 62 «Харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар», № 45 «Жўнатилган товарлар, бажарилган иш ва хизматлар», № 40 «Тайёр маҳсулот» ва № 10 «Материаллар» бош счётларидаги маълумотлар билан солиштириб кўриш лозим. Бунда ҳўжалик томонидан жўнатилган ва тайёрлов ташкилотлари қабул қилиб олган товар маҳсулотларининг оғир-

лик ҳамда сифат жиҳатлари орасидаги фарқларга алоҳида эътибор бериш керак.

Тафтиш давомида маҳсулотларнинг бошқа каналлар бўйича сотилишини диққат билан ўрганиш керак. Амалдаги қонунга кўра қишлоқ хўжалиги корхоналари давлат буюртмасини бажаргандан сўнг хўжалик аъзоларига ҳамда деҳқон бозорларида сотиш ҳуқуқига эгадирлар. Шунинг учун ҳозирги пайтда картошка, мева, сабзавот, полиз маҳсулотларини деҳқон бозорларида келишилган баҳоларда сотиш амалда кенг қўлланилмоқда. Бу операцияларни текширишда давлатга маҳсулот сотиш буюртмаларининг бажарилишини, сотилган маҳсулотлар сотиш лимитига, нормасига тўғри келиш ёки келмаслигини аниқлаш керак. Бошқа сотиш каналлари орқали сотилди, деб ҳужжат расмийлаштириш билан баъзи бир жавобгар шахслар айбига кўра бўлган камомадлар ёпилиши фактлари бўлмаслиги ёки содир этилган ўғирликни маҳсулотларни транспортировка қилишда камайиши сифатида ҳаражатга чиқариб юборишга йўл қўймаслик учун учёт маълумотларини ҳамда алоҳида ходимларнинг тушунтириш хатларини текшириш лозим.

Олиб борилаётган текшириш ишларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барча йўналишлари бўйича сарфланишининг қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлигини аниқлаш билан бирга, улардан унумсиз фойдаланишни тугатиш ҳисобига товар ресурсларини оширишнинг мумкин бўлган миқдорини аниқлаб топиш ва буни амалда қўлланишини таъминлаш лозим бўлади. Бу масалаларни ҳал этишда хўжаликнинг ўз ишлаб чиқаришидан ҳамда четдан сотиб олинган хашаклардан фойдаланишининг самарадорлигини ошириш муҳим аҳамиятга эга.

Кўп ҳолларда қишлоқ хўжалиги корхоналарида ем-хашак фонди асоссиз равишда озик-овқат учун мўлжалланган дон ва бошқа товар маҳсулотлар ҳисобига ташкил этилади, сақлаш давомида уларнинг бузилишига йўл қўйилади ҳамда чорва моллари улар билан унумсиз равишда озиклантирилади. Шунинг учун назоратчилар ем-хашак сарфлаш ведомостларини текшириб, алоҳида тур емларнинг сарфланиши ҳақиқийлиги ва асослилигини, молларга товар маҳсулотларининг (дон, стандарт картошка, сабзавотлар ва бошқалар) ем сифатида сарфланиши фактларини ўрганишлари керак. У ёки бу ем турининг сарфини расмийлаштирил-

ган ҳужжат санасига алоҳида эътибор берилади (масалан, бузилган товар маҳсулотлари, дағал ва ширали озуқалар камомоди, молларнинг алоҳида тур ва гуруҳларига улар яйловларда боқилаётган даврда сарфланади деб расмийлаштирилган бўлиши мумкин), ем-хашакнинг ҳақиқий сарфи унинг нормаси билан, молларни озиқлантириш даражаси ниҳоят чорва молларининг маҳсулдорлиги билан солиштирилиб кўрилади.

Кўпинча хўжалик корхонасининг раҳбарлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари миқдорини кўпайтириш учун, қалбаки равишда уларнинг ишлаб чиқаришга (асосан молларни озиқлантиришга ем сифатида) сарфини оширадilar. Назоратчилар ҳар бир маҳсулот тури бўйича маҳсулот ҳаракати балансини тузиб, ишлаб чиқариш ҳажмидаги қўшиб ёзиш фактларини аниқлаш имконига эга бўладilar.

Сотиб олинган ем-хашакнинг, биринчи навбатда концентрат озиқлардан фойдаланишнинг реаллигини алоҳида диққат билан текшириш зарур. Бу мақсадда назоратнинг юқорида баён этилган усуллари билан бирликда, ем-озиқларнинг омбор, фермаларда мавжуд миқдорини ҳамда бевосита молларни озиқлантириш жараёнида уларнинг сарфланишини қайта назорат инвентаризация қилиш усулларида фойдаланиши лозим.

Уруғликлар ва кўчат материалларининг сарфланиши № 10 «Материаллар» счёти, № 20 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг «Ўсимликчилик» субсчёти маълумотлари ва бошланғич ҳужжатлар (уруғлик ва кўчат материаллари сарфлаш далолатномаси, ички хўжалик ишларига тайинланган накладнойлар) уруғ сарфланиш нормалари асосида текширилади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хом ашёларининг хўжаликнинг ўзида ёки бошқа жойда қайта ишлаш операциялари № 40 «Тайёр маҳсулот», № 20 «Асосий ишлаб чиқариш» ва № 20 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хўжаликлар» бош счётлари маълумотлари ҳамда хом ашёни чиқариш ва тайёр маҳсулот чиқишини акс эттирувчи бошланғич ҳужжатлар маълумотлари асосида текширилади. Бунда ҳар бир хом ашё ва маҳсулотни қайта ишлаш тури ҳамда партияси бўйича амалдаги нормативлардан ва ҳужжатларни солиштириб текшириш усулларида кенг фойдаланилади.

Назорат-тафтиш ишларида органик ва минерал ўғитлардан қандай фойдаланилаётганини ўрганишга етарлича аҳамият бериш керак. Маълумки, уларнинг

нинг кўп йўқолиши сақлаш жараёнида бузилишидир, шу сабабли назоратчилар асосий эътиборни шунга қаратишлари лозим. Бунинг учун хўжалик оладиган кимёвий дориларнинг ўз вақтида ва тўлиқ олиб келинишини ҳамда уларнинг тупроққа солиниш операцияларини текшириш лозим. Кўпинча инвентаризацияда ўғитларнинг бузилиши натижасида камомадлар чиққанда, уларни ишлаб чиқариш ҳаражәтларига чиқариш ҳоллари учрайди. Бу далилларни минерал, органик, бактериал ўғитлар, заҳарли химикатлар ва гербицидлардан фойдаланиш далолатномаларини кўриб чиқиш, уларни технологик харита ҳамда агрономия учёти маълумотлари билан солиштириш йўли билан аниқлаш мумкин.

Текшириш давомида аниқланган ўғитларнинг нормал сарфланиш ҳажмлари алоҳида ведомостга ёзиб борилади, кейин шу асосда хўжалик ҳисобот маълумотларига тегишли ўзгартиришлар киритилади ва айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш чоралари кўрилади.

Қаттиқ ёнилғилар сарфланишини текширишда уларни тарқатиш нормаси ва ёнилғи турлари бўйича (ўтин, торф, кўмир ва бошқа) сотиш баҳоларига амал қилинишига эътибор берилади. Текширишда хўжалик раҳбарларига, мутахассисларга ва бошқа ишчиларга асоссиз равишда қаттиқ ёнилғининг бепул берилиши ҳоллари аниқланиши мумкин. Бундай ҳолларда назоратчилар бу операциялар ўтказилган сана, берилган ёнилғи тури, миқдори ва баҳоси, ёнилғини олган шахсларнинг фамилияси ҳамда у қайтариши лозим бўлган сумма миқдори акс эттирилган ведомость тузадилар. Ёнилғидан унумсиз фойдаланиш (бошқа ташкилот ва шахсларга сотиш) фактларида баҳоларнинг тўғри эканлиги текширилади.

Нефть маҳсулотлари сарфини текширишда асосий эътибор ёқилғи ва мойлаш материалларининг тежаланлиги учун моддий қизиқтириш ва ортиқча сарфланганлиги учун моддий жавобгарлик масалаларига қаратилади. Бунинг учун алоҳида тур нефть маҳсулотларининг ҳақиқий ва норма бўйича сарфини (машина-трактор парки томонидан бажарилган иш ҳажмининг ҳисобга олган ҳолда) солиштириш, бажарилган ишлар ва сарфланган ёқилғи миқдорини назорат ўлчов қилиш, текшириш ўтказилаётган пайтда мавжуд нефть

маҳсулотларини қайта назорат инвентаризация қилиш усулларидан кенг фойдаланилади.

Ветеринария дори-дармонлари ва биопрепаратлари сарфланишининг ҳаққонийлигини текширишда биринчи навбатда камёб моддий бойликларни (спирт, премикс-лар ва бошқа) назоратдан ўтказиш зарур. Бунинг учун қайта назорат инвентаризациялари, ветеринария экспортизаси ўтказиш ҳамда ҳақиқий сарфларни уларнинг нормалари билан солиштириб кўриш лозим.

Хўжаликда қурилиш ва ремонт материалларининг сарфланишини диққат билан текшириш керак. Бунда ноёб қурилиш ва ремонт материаллари инвентаризация қилинади, зарур ҳолларда эса ҳақиқий фойдаланишни аниқлаш учун уларнинг сарфланиши юзасидан назорат ўтказилади. Қурилиш ва ремонт материаллари сарфланишининг қонунийлиги, мақсадга мувофиқлиги ва реаллигини аниқлаш методикаси, лимит-забор хари-талар, накладнойлар, машиналар ремонт учун дефект ведомости ҳамда қурилиш-ремонт ишларини ўтказиш учун тузилган смета ҳужжатларини, прорабнинг ҳисоботларини текширишга асосланади.

Моддий бойликларнинг ҳақиқий сарф миқдорини сметалар ёки назорат ўлчов материаллари билан солиштириб, назоратчилар учёт маълумотларининг ҳақиқийлигини аниқлашлари лозим. Кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни ҳисобдан чиқаришда улардан фойдаланиш муддатларининг тугаганлигига эътибор берилади. Бу предметларни ҳисобдан чиқариш дало-латномаси албатта уларнинг хизмат муддати ва улар-ни тугатиш даврида олинадиган материалларни кирим қилиш ҳужжатлари билан солиштирилиб кўрилади.

Бошқа товар-моддий бойликлар бўйича ҳам сотиш, уларнинг ишлаб чиқариш мақсадларида сарфланиши-нинг қонунийлиги, мақсадга мувофиқлиги юқорида кўрсатилган тартибда текширилади.

ТОВАР-МОДДИЙ БОЙЛИКЛАР НОРМАТИВ ЗАҲИРАЛАРИНИНГ САҚЛАНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Ишлаб чиқариш жараёнини нормал давом эттириш-га имкон берадиган товар-моддий бойликларни ке-ракли ҳажмда режалаштириш, бу бойликлардан самарали фойдаланишга имконият яратади. Ҳамма қишлоқ хўжалиги корхоналарида моддий бойликларининг тур-лари бўйича норматив размерлари бир хил методика

асосида ишлаб чиқилади. Назорат-тафтиш ишларида нормативларнинг сақланиши, нормативдан ташқари хўжалик учун кераксиз бўлган материаллар мавжудлиги аниқланади.

Бундай текширишлар бутун хўжалик йили давомида узлуксиз олиб борилиши лозим.

Олдиндан амалга ошириладиган назоратда товар-моддий бойликларнинг ҳар бир группаси бўйича режалаштирилаётган йил охирига ҳамда ҳар бир кварталга ишлаб чиқариш заҳиралари нормативларининг тўғри ўрнатилганлиги текширилади. Бунда ўтган йилда товар-моддий бойликларнинг ҳақиқий ишлатилган миқдори ва у ёки бу моддий бойликларнинг ўртача қолдиги аниқланади, режалаштирилаётган даврда сарфланиш миқдори, улардан фойдаланишни яхшилаш чоралари топилади ҳамда амалдаги кўрсатмалар асосида квартал ва йил охирига заҳира нормативлар ўрнатилади. Бундай назорат ишлаб чиқариш заҳираларининг асосли режалаштирилишини ва бу заҳиралардан самаралироқ фойдаланишини таъминлайди.

Товар-моддий бойликлар заҳиралари ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми орасидаги нисбатни донмий равишда кузатиб бориш жорий назоратнинг самарали усулларида бири ҳисобланади. Иқтисодий хўжалик юритиш натижасида асосий ишлаб чиқариш ҳажми ўсиши билан моддий заҳиралар миқдори нисбатан камайиши лозим.

Бу моддий бойликларнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигига тўғри келувчи миқдорини ҳисоблаш билан аниқланади.

Товар-моддий бойликлар бўйича назорат-тафтиш ишлари амалга оширилгандан сўнг, ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича оралиқ фактлари расмийлаштирилади.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ ТАРТИБИ, НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқаришида хўжалик ва молия фаолиятида асосий воситалар моддий-техник база ҳисобланади. Ҳозирги иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган жараёнда, халқ хўжа-

лигида, жумладан қишлоқ хўжалигида ҳам асосий воситаларнинг сақланишини таъминлаш ва улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Асосий воситаларни тафтиш ва назорат қилиш бўйича қуйидаги вазифаларни белгилаш мақсадга мувофиқдир, жумладан: асосий воситаларнинг сақланишини, ишлатишга яроқлилиқ даражасини аниқлаш, улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш асосий воситаларни корхонага даромад қилиниши, олиниши, хўжаликдан чиқишини ва ниҳоят уларнинг ҳаракати бухгалтерия учётида акс эттирилишини текшириш. Шунингдек, корхонанинг асосий воситалар билан таъминланиши, уларнинг ортиқчалиги ёки камлиги фойдаланилмайдиган объектлар ва улардан рационал фойдаланиш каби масалалар текширилади. Бундай назорат ва тафтиш маълум тартиб асосида олиб борилишини талаб қилади.

Бунда аввало, ишлаб чиқариш бўлинмаларида асосий воситаларнинг сақланиши ва улардан фойдаланиш инвентаризация асосида текширилади. Шунингдек, назорат ва тафтишнинг таъсирчанлиги ва самарадорлигини ошириш мақсадида назорат (қайта) инвентаризация ўтказиш тавсия қилинади. Шундан сўнг, асосий воситаларнинг хўжаликка зарурлиги, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эканлиги, уларни қабул қилишда ва чиқаришда амалдаги қоидаларга риоя қилиниши чуқур ўрганилади.

Тафтишда шунингдек, асосий воситалардан унумли фойдаланишнинг аҳволи, амортизация суммаларининг тўғри ҳисобланиши, асосий воситаларнинг жорий капитал ремонт муддатларига, норматив бўйича лимитга риоя қилиниши текширилади. Асосий воситаларнинг назорат ва тафтиш натижалари бухгалтерия учётида, давлат ҳисоботларида акс эттирилишини текшириш билан тугалланади.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ САҚЛАНИШINI ТЕКШИРИШ

Асосий воситалар назорат ва тафтиш қилинар экан асосий эътибор уларнинг бутлигига ва сақланишига қаратилиши лозим. Бундан асосий мақсад, келажакда асосий воситалардан фойдаланишнинг самарадорлигини оширишдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, асосий воситаларни текширишда хўжалик операцияси со-

дир бўлишдан олдин олдинги ҳамда жорий назорат ва хўжалик операциялари амалга ошганда сўнгги назорат формаларидан кенг фойдаланиш зарур.

Айниқса хўжалик операцияси содир бўлмасдан олдин ўтказилган назоратда энг муҳим жавобгарлик функцияси корхона раҳбарлари, мутахассислари зиммасига юклатилади. Бундай назоратни ўтказишда назоратчилар хўжаликка олинадиган асосий воситанинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эканлигини, улардан фойдаланишда қандай ишларни амалга ошириш лозимлиги, кимнинг жавобгарлигига берилиши, ниҳоят, қай тартибда қўриқланиши кўрсатилади.

Асосий воситалар структурасида актив ҳисобланган тракторлар, комбайнлар, қишлоқ хўжалик машиналари, автомобиль ва транспорт воситаларидан фойдаланишда амалдаги қоидаларига риоя қилиниши, хўжасизлик каби салбий ҳодисаларнинг келиб чиқишига йўл қўймаслик масалаларига эътибор берилиши лозим.

Жорий назоратни амалга оширишда ҳам олдиндан ўтказиладиган назорат сингари ички хўжалик назоратини ўтказиш катта аҳамиятга эгадир. Бундай назорат корхона раҳбари, мутахассислари, жамоат ташкилотлари томонидан ўтказилади. Агарда текширишда молия-кредит ташкилотларининг вакиллари қатнашса, назорат ва тафтишнинг таъсирчанлиги янада ошади. Бунда ҳужжатли тафтишнинг методларидан фойдаланиш яхши самара беради.

Асосий воситалар қайта инвентаризациядан ўтказиладиганда бинолар, иншоотлар, узатувчи мосламаларнинг ишлатишга яроқлилиқ даражаси, келгусида яна қанча вақт ишлатиш мумкинлиги кабиларга катта эътибор берилади. Текшириш давомида корхонада ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича жойланиши, тўла қувватдан фойдаланиш, техник жиҳатдан қаровнинг ташкил қилиниши, уларнинг комплект ва техник аҳволи чуқур ўрганилади.

Сўнгга, асосий воситаларнинг корхонада амалдаги инвентаризация ўтказишда инструкцияга мувофиқ вақт ва турлари жиҳатидан амал қилиниши ўрганилади. Агарда камчиликлар аниқланса, тезлик билан унинг олди олинниши лозим.

Шуни қайд қилиш лозимки, назорат асосан техник мутахассислар томонидан кўпроқ ўтказилса, тафтишда эса назорат-тафтиш ходимлари фаол қатнашадилар ва моддий зарар етказиш ҳоллари учраб қолса, уни

Асосий воситаларнинг хўжаликка келиши текширилаганда, уларнинг амалдаги қонун ва қондалар асосида олинишига, қурилишига эътибор берилади. Шунингдек, асосий воситаларни сотиб олишга ва қуришга зарур маблағларнинг молиялаштирилиши кабилар ўрганилади. Бунда аввало хўжаликнинг шу хилдаги зарур асосий воситалар билан таъминланиши, техник унумлилик даражаси жиҳатидан ҳозирги кундаги ишлаб чиқариш талабига жавоб бера олиши текширилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳисобланган бино ва иншоотлар капитал қурилиши ҳисобига барпо қилинади. Бино ва иншоотлар кирим қилинишини текшириш уларнинг лойиҳа-смета ҳужжатларни кўришдан бошланади. Сўнгра бино ва иншоотларнинг капитал қурилиш бизнес режасига киритилиши, молиявий маблағлар билан таъминланиши, қурилишнинг иқтисодий мақсадли бўлиши ва қонунийлиги текширилади. Шунингдек, бино ва иншоотларнинг қурилиш муддатларига, уларни қабул комиссияси томонидан ўз вақтида, сифатли қабул қилиш учун тузилган далолатномаларига, бунда улар кўрсатган камчиликларнинг тузатилган ёки тузатилмаганлигига аҳамият берилади.

Шундан сўнг асосий воситаларнинг корхона балансига ўз вақтида киримга олиниши текширилади. Қабул қилинган асосий воситанинг қабул қилиш далолатномасидаги техник тавсифномаси смета-лойиҳадаги техник характеристикага таққослаб кўрилади. Шунингдек, асосий воситаларнинг қабул қилинишини текширганда уларни қабул қилиш бўйича далолатномада кўрсатилган камчиликларнинг бартараф қилинишига алоҳида эътибор берилади. Ҳар бир асосий воситанинг қабул комиссияси томонидан синаб қабул қилиниши, барча бино ва иншоотларнинг техник қондаларга мувофиқ тўғри монтаж қилиниши, асосий воситалар классификацияси бўйича киримга олиниши, инҳоят инвентарга номер берилиши ва бошланғич баҳосининг тўғри аниқланиши алоҳида-алоҳида текширилади.

Кўрилган, барпо қилинган ва сотиб олинган асосий воситаларнинг кирим қилиниши бўйича ҳужжатлардаги маълумотлар бухгалтерияда юритиладиган № 01-«Асосий воситалар», № 08-«Капитал сарфлар» ва № 60-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоблар» бош счётлар маълумотлари билан таққослашиб текширилади.

Маълумки, асосий воситалар корхоналарга юқори ташкилотлардан бепул берилиши мумкин. Бундай асосий воситалар текширилганда уларнинг бошланиш баҳоси, эскириши, амортизация суммалари, қабул комиссия томонидан воситалар тўғри баҳоланиши ўрганилади. Шунингдек, асосий воситалар корхонага бепул келиши мумкин. Бундай асосий воситаларнинг ҳам тўла киримга олиниши, жавобгар шахсларга бириктирилиши ўрганилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарнинг трактор, автомобиль, қишлоқ хўжалик машиналар билан таъминланиши. Таъминот тизими ташкилотлари томонидан амалга оширилади. Техник воситалар асосан қишлоқ хўжалик корхоналари билан таъминот ташкилотлари ўртасида тузилган шартномалар асосида олинади.

Назоратчилар қишлоқ хўжалик машина ва қуролларининг хўжаликка келишини текширганда олди-сотди муносабатларида шартномаларга муддат ва баҳо жиҳатидан риоя қилинаётганлигини ўрганадилар. Бунда техник воситаларнинг олинишида назоратчилар уларнинг тўла комплект келиши, ўз вақтида асосий воситалар сафига киримга олиниб, жавобгар шахсга бириктирилишига алоҳида эътибор бериши керак. Кўп ҳолларда трактор, автомобиллар, қишлоқ хўжалик машиналари ва қуроллари билан комплект эҳтиёт қисмлар, инвентарлар келади, уларнинг № 10 «Материаллар», № 12 «Кам баҳоли ва тез тўзийдиган буюмлар» бош счётларига даромад қилиниши текширилади.

Агарда хўжаликка асосий восита юқори ташкилотнинг буйруғи билан келадиган бўлса, бундай операциялар тегишли буйруқлар ва иккала хўжалик ўртасидаги асосий воситаларни қабул қилиш далолатномасига мувофиқ амалга оширилади. Бу асосий воситалар ҳам корхонада жавобгар шахсларга бириктирилади. Мамлакатимизда «Қорхона (бирлашма) ҳақида» қонунда кўрсатилганидек, корхоналар ортиқча асосий воситаларини сотиш ҳуқуқига эгадирлар.

Кўп йиллик дарахтлар ҳам асосий воситалар сифатида қабул қилинади. Бунда асосий эътиборни барпо этилган боғ-роғларининг тўла гектарлар асосида бўлиши ҳисобга олиниши лозим. Сўнгра ҳосилга киргунгача ёш дарахтлар ҳаражатлари, айрим боғ ташкил қилинган майдонлар бўйича бўлишлиги қай тартибда ҳисобга олиб борилганлиги текширилади. Шунингдек, боғ майдонлари бўйича бошланғич баланс қийматининг

тўғри аниқланиши чуқур ўрганилади. Ҳар бир барпо қилинган майдонлар камида 10—15 гектар бўлса, яхши натижа беради, худди мулкый асосий воситалар сингари, улар ҳам моддий жавобгар шахсларга бириктирилиши лозим. Эксплуатация ўз вақтида мутахассислар иштирок этган махсус комиссия далолатномаси билан қабул қилиниши керак.

Агарда асосий воситалар киримида камчиликлар аниқланса, жавобгар шахслар бўйича оралиқ далолатнома тузилади.

Назорат даврида корхонанинг ишлаб чиқариш бўлинмалари ўртасида алмашувини кўриш керак. Айрим ҳолларда баъзи корхоналарда асосий воситаларнинг нотўғри, объектив талаб даражасини ҳисобга олмасдан тақсимлаш ҳоллари учраб туради. Агарда асосий воситалар шахсий манфаатларда фойдаланиш ҳоллари учраб қолса, унда етказилган зарар аниқланиб, жавобгар шахсдан тўла ундирилиши лозим.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ХЎЖАЛИКДАН ЧИҚИШИНИ НАЗОРАТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

Қишлоқ хўжалик корхона ва бирлашмаларда асосий воситалар маълум муддат давомида фойдаланилгандан сўнг, уларнинг эскириши натижасида хўжалик ҳисобидан чиқарилади. Агарда хўжаликдан асосий воситаларнинг чиқиши сабаблари ўрганилса, улар қуйидаги ҳолларда амалга оширилади: кўп йиллар ишлатилиши натижасида яроқсиз бўлганда, тўла эскирганда, ишлатишда самара бермай қолганда, сотилганда, бепул бошқа корхоналарга берилганда ёки табиий офат туфайли, моддий жавобгар шахслар масъулиятсизлиги натижасида авария бўлганда, ўғирланганда хўжалик балансидадан чиқарилади.

Асосий воситалар давлат корхона (бирлашма)си тўғрисида жамоа хўжаликларда эса шу хўжаликда қабул қилинган Уставга мувофиқ ҳисобдан чиқарилади. Асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши текширилганда хўжаликда объектив бўйича ёки ҳар бир воситадан самарали фойдаланилганлиги ҳисобга олинishi лозим.

Утказилган назорат ва тафтишдан мақсад асосий воситаларнинг тўла эскиришидан олдин ёки самарали фойдаланилмасдан аввал хўжалик балансидадан чиқариб юборилишининг олдини олишдир. Шунинг учун ҳам назорат дснимий ва йил давомида бир тартибда амалга

оширилиши керак. Амалда қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар йил охирида бир марта балансдан чиқарилмоқда, лекин бу ишга яроқсиз асосий воситаларга амортизация ҳисобланиши натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархининг ошиб кетишига сабаб бўлаётир.

Асосий воситаларнинг хўжалик балансидан чиқишини назорат ёки тафтиш қилганда энг асосий эътибор хўжалик операцияси содир бўлишдан олдин ўтказиладиган назоратга қаратилиши лозим. Текширишда асосий воситаларнинг хўжалик балансидан чиқишини расмийлаштирувчи комиссия бўлиши керак. Бундай ҳайъат корхоналарида раҳбарнинг буйруғига мувофиқ, жамоада эса аъзолар умумий йиғилиши ёки вакиллар йиғилиши қарорига мувофиқ тузилади. Ҳайъат таркибига корхона раҳбарининг ўринбосари, бош бухгалтер ва бошқа тармоқ мутахассислари киритилади.

Асосий воситаларнинг хўжаликдан чиқишини назорат қилганда жорий назорат формасидан кенг фойдаланиш зарур бўлади. Бунда назоратчилар хўжалик балансдан чиқарилаётган асосий воситаларнинг ҳар бирини техник жиҳатдан ҳақиқий ҳолида кўриши лозим. Назоратда асосий эътибор асосий восита қандай ҳолатда ва муддатда хўжалик балансидан чиқарилаётганига қаратилади. Айниқса, пахтачилик хўжаликлариде тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари, пахта териш машиналари кўп ҳолларда етарли миқдорда иш бажармасдан фақат уларнинг хўжаликда бўлган муддатига қараб чиқарилиш ҳоллари учраб туради. Шунинг учун асосий воситалар хўжаликдан чиқарилаётганида уларнинг техник паспортлари, юритилишига, даволатнома тузилиши, тасдиқланишига катта эътибор берилиши лозим.

Агарда асосий восита тўла эскирмасдан ёки ўзи бажарадиган иш ҳажминини бажармасдан чиқарилаётган бўлса, унинг сабаблари чуқур ўрганилади. Хўжаликдан чиқаётган асосий воситага ҳисоблаш амортизация суммаси тўғри ҳисобланганлиги текширилади. Иморат ва иншоотларнинг эса элементларига (пойдевори, девори ва ёпилиши) эътибор берилади. Агарда кўп йиллик дарахтлар 70 фоизгача сийраклашиб ҳосил бермай қолганда уларни жорий тафтиш қилиш ва хўжалик балансидан чиқариш мумкин.

Ҳужжатли тафтишда хўжаликдан чиқаётган асосий воситанинг ҳамма ҳужжатлари кўрилади, бунда комис-

сия тузилганлиги тўғрисидаги буйруқ ёки қарордан бошлаб, тафтиш қилинаётган даврда балансдан чиқарилаётган ҳар бир асосий воситанинг техник ҳолати, фойдаланиш бўйича кўрсаткичлари, хўжаликдан чиқариш далолатномаси формасига риоя қилиниши, далолатнома реквизитлари текширилади. Асосий восита хўжаликка келганидан чиққанига қадар қандай фойдаланилганлигига эътибор берилади. Иморат ва иншоотлар хўжаликдан чиқарилганда, уларни бузишдан олинган инвентарь ва материалларнинг тўла кирим қилинганлиги текширилади.

Агарда асосий восита хўжаликдан табиий офат натижасида чиқарилса, унинг учун суғурта қайтими олинганлиги ёки олинмаганлиги, текширилади. Асосий пода ва ишчи ҳайвонлари хўжаликдан чиқарилганда уларнинг боқувга қўйилиши ёки тўғридан-тўғри сотилишига эътибор берилади. Бордию улар сўйилган бўлса, гўшт ва гўшт маҳсулотларининг тўла даромадга олиниши текширилади. Асосий воситалар сотилган бўлса, унда унинг корхона учун зарур эмаслиги, ортиқчалиги, сотишда комиссия томонидан баҳонинг тўғри белгиланиши, унга амортизация суммасининг қай даражада ҳисобланганлиги назорат қилинади.

Асосий воситаларнинг хўжаликдан чиқиши ўрғанилганда уларнинг хўжаликда бўлиши ва ишлатилишидан корхонага қандай фойда ёки зарар келганлиги текширилади.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ТЕКШИРИШ

Маълумки, корхоналар ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалардан меҳнат қуроллари сифатида фойдаланиладилар. Асосий воситаларнинг ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қиллиниши амортизация ажратмалари суммаси миқдорида амалга оширилади. Асосий воситаларнинг бошланғич қимматига нисбатан ҳисобланадиган амортизация сумма нормалари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ягона нормалар асосида ҳисобланади ва бир томондан асосий воситалар ишлатиладиган тармоқларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таънарихига киритилса, иккинчи томондан жисмоний ва маънавий эклишини тиклаш, асосий воситаларни реконструкция қилиш, тўлдириш учун корхона амортизация фонди ташкил қилинади. Назоратчилар асосий воситаларга ҳисобланган амортизацияни шу нуқтаи назардан текширадилар.

Амортизация ажратмалари қишлоқ хўжалик корхоналарида ҳар ой амортизация ҳисоблаш ведомости, ҳисобланган амортизация суммаларини тақсимлаш ведомостига мувофиқ бухгалтерия учётида акс эттирилиши маблағларидан унумли мақсадларга мувофиқ ҳамда қонуний жиҳатидан фойдаланилиши текширилади.

Амортизация суммаларини ҳисоблашда асосий эътиборни, улардан унумли фойдаланишга қаратиш лозим бўлади. Бунда хўжаликдаги асосий воситаларнинг ой бошидаги қолдиғи, ой давомида келиши, кетиши ва қолдиғига эътибор берилади.

Амортизация суммалари асосий воситаларнинг турларига қараб ҳисобланиб борилиши эътиборга олинган ҳолда бино ва иншоотлар бўйича баланс қийматидан ҳисобланса, унда трактор, қишлоқ хўжалик машиналари, автомобиллар бўйича норма асосида ҳисобланадиган амортизация суммаси режада кўрсатилган иш ҳажмига тақсимланади, сўнг ҳар бир иш бирлигига ҳисобланиб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига киритилиб борилади. Назоратчилар ҳар бир хўжалик бўйича иш бирлигига эталон гектар (сеялкалар бўйича — экилган майдонга, косилка ва грабеллер, комбайнларга эса йиғиб олинган майдонга) тўғри белгиланганлигини ўрганадилар.

Бу турдаги асосий воситалардан фойдаланишнинг унумли ёки унумсиз бўлганлиги ҳар бир эталон трактор, автомобиль ва комбайнлар бўйича йиллик бажарилган иш миқдори аввало, режа, сўнгга эса базис ёки лдинги йилларга таққосланади. Назоратчилар трактор, автомобиль, комбайнлар бўйича улардан фойдаланишнинг бошқа кўрсаткичлари (смена коэффиценти, юк билан босилган йўл, норма-смена, бажарилган ишларнинг таннархи)ни ўрганиш асосида назоратни амалга оширадилар.

Назоратчилар амортизация ажратмаларини текшираётганда асосий воситалар учун ҳисобланаётган эскириш суммаларининг тўғри ҳисобланаётганлигини алоҳида ўрганадилар. Назорат жараёнида асосий эътибор трактор, автомобиль, комбайн ва қишлоқ хўжалик машиналари бўйича режадаги амортизация суммасини, ҳақиқатдан бажарилган иш ҳажминини ҳисобга олган ҳолда ҳисобланишига қаратилади.

Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг текширишда асосий воситаларнинг хўжаликка келиши ва кетиши ҳисобга олинади. Қабул қилинган асосий воси-

талар учун амортизация ўша ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан, хўжаликдан чиққан асосий воситалар бўйича эса баланسدан чиқарилгандан кейинги ой биринчи кунидан, бошлаб тўхтатилади. Агарда амортизация кам ҳисобланган бўлса, қўшимча ҳисобланади, агарда ошиқча ҳисобланган бўлса унда «қизил ёзув» билан коррективровка қилинади. Бунда ҳар бир асосий воситалар учун амортизация ҳисоблаш ведомости тузилади.

Ҳисобланган амортизация суммаларнинг № 86 «Амортизация фонди» бош счёт субсчётларида акс эттирилиши назорат қилинади.

Тафтиш охирида амортизация фонди маблағларининг оборот, маблағлари турадиган агросаноат банкидаги ҳисоб счётда вақтида қайд қилиб турилиши текширилади. Амортизация ажратмаларини назорат қилишда олдиндан ўтказиладиган, жорий ва кейинги назорат формаларини уйғунлаштириб тафтиш ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР РЕМОНТИ УЧУН ҚИЛИНГАН САРФЛАРНИ ТЕКШИРИШ

Аудиторлар асосий воситалардан фойдаланишни текширишда, улардан ишлатилиши натижаларига қараб, экстенсив юкланишини ва интенсив юкланиш коэффициентиларини билиб ҳисоблаб чиқсалар ва бунинг учун қуйидаги формулалардан фойдаланса, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

$$K_{\text{экстенсив юклама коэффициенти}} = \frac{T_{\text{ф}} - \text{асосий воситанинг белгиланган муддатда ишлаган вақти}}{T_{\text{к}} - \text{асосий воситанинг календарь ёки режим фонд вақти}}$$

$$K_{\text{интенсив юклама коэффициенти}} = \frac{P_{\text{ф}} - \text{ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки бажарилган иш ҳажми}}{P_{\text{н}} - \text{имкониятга кўра маҳсулот ишлаб чиқариши ёки бажариши мумкин бўлган иш ҳажми}}$$

Бундай коэффициентлар энг илгор технология асбоб-ускуналари, трактор ва қишлоқ хўжалик машиналари учун алоҳида-алоҳида ҳисоблаб чиқилиб хулосага киритилиши лозим.

Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётганда асосий воситалар ўзининг физик ҳолатини сақлаб қолгани ҳолда аста эскириб боради ёки деталлари (қисмлари) ишга яроқсизланиб, бутунлай ишлатиб бўлмайди. Бундай ҳолатларда асосий воситалар техник қаровдан ўтказилади, жорий ёки капитал ремонт қилинади ва яроқли ҳолга келтирилади.

Қорхоналар эса бундай ишларни бажариш учун маълум ҳаражат қиладилар. Олдинги икки иш, яъни техник қаров ва жорий ремонт учун сарфлар асосий фаолият маблағлари ҳисобидан амалга оширилади, бу сарфлар асосий воситалар хизмат қиладиган тармоқ ишлаб чиқариш бўлинмалари технологик харита, линия-ҳаражатларида кўрсатилиб, чиқарилаётган маҳсулот танинрихига киритилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалардан самарали фойдаланишнинг бирдан-бир тўғри йўли трактор паркиннинг ремонт устахонасини, автомобиль паркиннинг ички хўжалик ҳисобига кўчирилишидир. Ички хўжалик ҳисобига кўчирилган ишлаб чиқариш бўлинмасининг бажарган иши шартнома ёки баҳо асосида белгиланиши лозим.

Бунда албатта ижара пудрати ёки жамоа пудрат каби меҳнатни ташкил қилиш шаклларида яхши натижа кутиш мумкин.

Асосий воситаларнинг капитал ремонтни юқорида айтилганидек, амортизация фонди ҳисобига амалда оширилади. Капитал ремонт сарфлари ҳар бир асосий восита бўйича алоҳида-алоҳида ҳисобга олиниб, амортизация фондидан қопланади. Тегишли счётлар маълумотларини бухгалтериянинг жорий ва йиллик ҳисоботларидаги маълумотларига таққослаш билан тафтиш тугалланади.

Асосий воситалар ремонтини назорат қилишда олдиндан ўтказиладиган, жорий ва кейинги назорат формаларидан кенг фойдаланиш мумкин. Агарда асосий воситалар ремонтини тафтиш қилишда айрим камчилик ёки мулкни талон-тарож қилиш фактлари аниқланса, оралиқ далолатномалари тузилиб, ҳар бир моддий жавобгар шахслар кўрсатилади.

Тафтишнинг умумий далолатномасида эса бундай далиллар умумлаштирилиб ёзилади.

МАВЖУД ЧОРВА МОЛЛАРИНИНГ БОШ СОНИНИ ВА ҲАРАКАТИНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ ТАРТИБИ ҲАМДА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш вазифасини амалга оширишда чорвачилик тармоғи салмоқли ўрин тутadi. Шунинг учун бу муҳим тармоқнинг ривожланишига алоҳида эътибор берилиши лозим. Чорва молларининг сонини ва улардан олинadиган маҳсулотларни тафтиш ва назорат қилишнинг асосий вазифалари: чорва моллари бош сонининг тўла сақланишини, молларни боқиш ва озиклантириш шароитини, пода обороти ҳамда зотининг яхшиланишини, молларнинг хўжаликка даромад қилинишини ҳамда уларнинг катта гуруҳларга кўчирилишида, банк қилинишида ва хўжаликдан чиқарилишида амалдаги тартибга риоя этилишини ҳамда чорвачиликда зоотехник ва бухгалтерия ўқётининг тўғри йўлга қўйилишини текширишдир. Бу вазифаларни амалга ошириш учун назорат-тафтиш ишларини қуйидаги кетма-кетликда олиб бориш тавсия этилади. Аввало хўжаликда чорвачилик тармоғининг ташкил этилиши, чорва молларининг моддий жавобгар шахслар қарамоғига бириктириш тартибини, уларни сақлаш, озиклантириш шароитини ўрганиб чиқиш лозим. Кейин инвентаризация казиш билан моллар бош сонининг тўла сақлани текширилади. Бу ишлар тугатилгач хўжаликка келётган молларнинг тўлиқ ва ўз вақтида даромад қилиниши, пода обороти режасининг бажарилиши текширилади. Бунда молларни мажбуран сўйиш ва уларнинг харом ўлиши ҳолларига алоҳида эътибор бериш лозим. Чорва молларининг хўжаликда жойланиши, уларни сақлаш ва озиклантириш шароитларини текшириш. Хўжаликда чорва молларининг тафтишини ўтказишда аввало, уларнинг хўжалик ҳудуди бўйлаб жойланиши ва моддий жавобгар шахсларга бириктирилиш тартиби билан таниниш, кейин эса уларни сақлаш ҳамда озиклантириш шароитларини ўрганиш лозим. Олдиндан ўтказиладиган назоратда хўжаликнинг жорий ва бизнес режаларида чорвачиликни ривожлантиришга қандай аҳамият берилаётганлиги, молларнинг алоҳида ёш ва жинс гуруҳлари бўйича қайси фермаларда жойлаштириш, меҳнатни ташкил этишининг, сақланишининг қандай шакл ва тизимларини қўллаш режалаштирилади.

ганлиги, чорвачилик бинолари, уларнинг машина ва ускуналар билан таъминлаш бўйича қандай тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилаётганлиги текшириб кўрилади.

Хўжаликда чорвачиликни ривожлантиришнинг резервларини аниқлаш учун ўрганилган бир неча йилларнинг кўрсаткичларини илғор хўжаликлар натижалари билан солиштириб кўриш билан чорвачиликда прогрессив технология ҳамда молларни сақлаш ва озиклантиришнинг илғор усулларини қўллаш имкониятлари қидириб топилиши зарур. Чорва моллари инвентаризациясининг режали равишда ўтказилиб туришини текшириш учун учёт ва назорат ходимларининг зарур бухгалтерия ҳамда зоотехник учёти ҳужжатлари билан таъминланганлиги ўрганилади.

Жорий назорат давомида чорва молларининг хўжалик ҳудуди бўйича қандай жойлаштириш, чорвачилик бинолари капитал қурилиши режаларининг бажарилиши, ишлаб чиқариш жараёнларининг механизацияланиш даражаси, чорвачилик биноларида зооветеринария талабларига қай даражада амал қилиниши текширилади.

Бунинг учун жорий учёт маълумотларини текшириш билан бирга, моллар бош сони, ем-хашак ва озик қолдиқлари инвентаризация қилинади, молларни ҳақиқий озиклантириш даражаси рацион билан текширилади. Бузоқларнинг ва четдан сотиб олинган молларнинг тўлиқ ва вақтида даромад қилинишини, уларнинг алоҳида моддий жавобгар шахс қарамоғига бириктирилишини жорий назорат қилиб бориш чорва молларининг тўлиқ сақланишини таъминлашда катта самара беради.

Ҳужжатли тафтишда чорвачилик тармоқларининг жойлашини, ихтисослашуви ва концентрацияланиши, режа кўрсаткичларининг асослилиги, унинг бажарилиш даражаси, чорва молларининг хўжалик территорияси бўйича ҳақиқий жойланиши, молларни сақлаш шароити ва озиклантириш даражаси ўрганилади. Текширишда хўжаликнинг ишлаб чиқариш моллиқ режаси ва йиллик ҳисоботи маълумотларидан, чорва моллари ҳаракатини ҳисобга олиш дафтари, инвентаризация рўйхати, ем-хашак сарфлаш ведомости, чорва моллари ва паррандалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот ҳужжатларидан ва зоотехник учёти регистрлари маълумотларидан кенг фойдаланилади.

Чорва молларининг сақлаш ҳолатини тўлароқ аниқлаш учун тафтиш давомида қайта назорат инвентаризациялар ўтказиш тавсия этилади. Инвентаризацияда ортиқча чиққан чорва моллари хўжалик ҳисобига кирим қилинади, камомад эса айбдор шахслар зиммасига ёзилиб, ундириб олинади.

Инвентаризация натижаларига оралиқ далолатнома тузилиб, кейин бу маълумотлар тафтиш умумий далолатномасига қўшилади.

Чорва молларининг хўжаликка даромад қилинишини текшириш. Чорва молларининг бош сонини ва ҳаракатини тафтиш қилишда текшириладиган давр мобайнида хўжаликка қўшилган барча молларининг тўлиқ ва ўз вақтида даромад қилинишини диққат билан кузатиш лозим. Хўжаликка чорва молларининг қўшилиши йўллари, бу хўжаликнинг ўз чорва молларидан насл олиш, аҳолидан ва бошқа хўжаликлардан сотиб олиш ҳамда молларининг кўпайишини доимий равишда олдиндан бориш зарур. Чорва молларининг олдиндан ўтказиладиган назорати хўжаликда зоотехника ва бухгалтерия уётини тўғри йўлга қўйиш билан амалга оширилади.

Жорий назоратда хўжалик чорва молларидан олинган наслларини ва сотиб олинган молларни тўсатдан инвентаризация қилиш усулидан кўпроқ фойдаланиш зарур. Бу инвентаризация натижалари уёт маълумотлари билан солиштириб кўрилиб, хўжаликка қўшиладиган чорва молларининг кирим қилинишининг тўлиқлиги аниқланади. Чорва молларининг кўпайиш даврида: сотиб олинган моллар хўжаликка қўшилган пайтда бундай инвентаризациялар ўтказиш катта самара беради. Жорий назорат давомида текширишининг инвентаризация ўтказиш усулини ҳужжатлар асосида қўшиб олиб бориш назоратнинг объективлигини оширади, хўжаликда чорва молларининг сақланиши тўғрисида етарлича тўлиқ маълумот олиш имконини беради.

Хўжаликда чорва молларининг кўпайиши ва уларнинг тўғри даромад қилинишини ҳужжатли тафтиш қилишда биринчи навбатда молларининг қочирини вақти ёзиладиган журналдан уларнинг туғиш пайти аниқланади. Сўнгра бузоқларни кирим қилиш далолатномаси, ҳайвонлар ва паррандалар ҳаракатини ҳисобга олиш дафтери маълумотлари билан бу маълумотлар солиштириб кўрилиб, туғилган бузоқларнинг тўғри кирим қилиниши аниқланади.

Туғилган бузоқларнинг тўлиқ ва ўз вақтида кирим қилинмаслик фактларини, ем-хашак сарфлаш ведомости маълумотларини молларнинг бош сони маълумотлари билан солиштириб кўриб аниқлаш мумкин. Текширишда шунингдек, учётда бузоқларнинг тирик вазининг тўғри кўрсатилишига ҳам аҳамият бериш мумкин. Амалда моллар тирик вазининг ўсишига юқори иш ҳақи олиш учун янги туғилган бузоқларнинг вазини камайтириб кўрсатиш ҳоллари учрайди. Бундай суиистеъмол ҳоллари ёш молларнинг туғилгандаги учётда кўрсатилган вазини норматив вазнига солиштириш йўли билан аниқланади. Янги туғилган ҳайвон болаларининг норматив вазилари: бузоқ — 20—30 кг, чўча боласи 0,8—1,2 кг, қўзи ва улоқ — 2—4 кг, жўжа — 35 гр, ўрдак ва товуқ — 50 гр, гоз жўжаси — 100 гр. Тафтиш давомида кирим қилинмаган ҳайвон болалари аниқланган фактларга алоҳида ведомость тузиш лозим.

Аҳолидан қатъий шартнома асосида сотиб олинган молларнинг тўлиқ ва ўз вақтида даромад қилинишини аниқлаш учун сотиб олиш далолатномаси ҳар томонлама ўрганиб чиқилиб, бу ҳужжат кўрсаткичлари ем-хашак ведомости, моллар вазини ўлчаш ведомости, ҳайвонлар ва паррандалар ҳаракати ҳақида ҳисобот ва бу ҳаракатларни ҳисобга олиш дафтари маълумотлари билан солиштириб текширилади. Бунга сотиб олинган моллар бош сонининг қанчалигини аниқлаш билан бирга, уларнинг тирик вазининг тўғри кўрсатилишини ҳам текшириш керак, бунинг учун бир даврда тузилган қатъий шартнома далолатномалари ҳайвонларнинг вазини ўлчаш ведомости билан солиштириб кўриш лозим. Зарур ҳолларда эса қайта назорат инвентаризация (молларнинг инвентарь номерлари бўйича) ўтказилади. Бошқа ҳўжаликлардан сотиб олинган молларнинг тўлиқ кирим қилинишини текшириш ҳам худди шу тартибда амалга оширилади.

Ёш чорва молларининг катта гуруҳларга ўтказилишини текшириш. Чорва молларининг ҳаракатини тафтиш ва назорат қилишда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сотиш шартнома ва буюртмаларининг бажарилишини, ҳайвонлар бош сонининг ўсишини ҳамда уларнинг наслини яхшилашни таъминловчи иқтисодий, ташкилий ва ишлаб чиқариш технологик тадбирлар тизимининг ишлаб чиқилганлигини текшириш лозим. Хўжаликда подадаги сигирларни қочиринишда зоотехника талабларига амал қилинишига алоҳида аҳа-

ият бериш зарур. Бунинг учун бир неча йиллик маълумотлар: ҳайвонларнинг ўртача насл бериши, уларнинг ўртача сақланиш фойизи, қочиришга қўйилишининг ўртача муддатлари асослилиги аниқланади. Олдиндан ўтказиладиган назоратда чорва молларидан ялпи насл олиш даври бошланиши олдидан хўжалик фермалари, отарларининг бу мавсумга шайлиги текширилади (сутка давомида навбатчилик ташкил қилиниши, туғиш бўлимларини тайёрлаш ва бошқалар). Жорий назорат давомида ҳайвонларнинг катта гуруҳларга ўтказилишини, бу операцияларни амалга ошириш муддатларини доимий равишда текшириб бериш катта самара беради. Бунда назоратчилар ёш чорва молларининг ўз вақтида кирим қилинишларини, подани тўлдирувчи ёш молларнинг асосий подага кўчирилишини ва қари ҳайвонларни асосий подадан «берк» қилиш операцияларини текшириб боришлари лозим. Алоҳида шахслар томонидан асосий поданинг маҳсулдорлигини ошириб кўрсатиш учун насл берган ёш ҳайвонни асосий подага кўчирмаслиги ёки маҳсулдор мол қалбаки равишда боқувдаги моллар гуруҳига «ўтказилиши» мумкин. Шунинг учун асосий подани тўлдириш учун мўлжалланган ёш молларнинг бош сонини, маҳсулдор ҳайвонларнинг асосий подадан берк қилинишини текшириш керак.

Ҳайвонларнинг катта гуруҳларга кўчирилишининг ҳужжатли тафтиши № 09-«Ўстиришдаги ёш ва боқувдаги чорва моллари» бош счёти, № 01-«Асосий воситалар» бош счётининг маълумотлари, ҳайвонларни гуруҳдан бошқа гуруҳга ўтказиш далолатномаси ҳамда ишлаб чиқариш, режа, бухгалтерия ва статистик маълумот, зоотехник учёти регистрлари маълумотлари асосида амалга оширилади. Бухгалтерия счётларидаги ёзувларни бир гуруҳдан бошқа гуруҳга ўтказиш далолатномасининг маълумотларини текшириш билан бу операцияларнинг реаллиги ва мақсадга мувофиқлиги аниқланади. Ҳайвонларнинг катта гуруҳларга ўтказилишини текширишни уларнинг инвентарь номерлари бўйича, кичик ёш гуруҳидан бошлаб, то уларни асосий подага ёки боқувдаги подагача бўлган ҳаракатини ўрганиш асосида амалга ошириш лозим. Бунда туғилган пайтда кирим қилинмаган ҳайвон боласи кейинчалик фермада ҳайвонлар ва паррандалар ҳаракати ҳисоботига қўшилиши ҳоллари учраши мумкин. Бундай ҳолларда бу молларни хўжаликка даромад қилиш, ўлган ҳайвон-

ларга далолатномаларнинг расмийлаштиришини ва айбдор шахсларни аниқлаш зарур.

Баъзи ҳолларда, масалан, алоҳида мол гуруҳларидан олинган маҳсулот миқдорини ошириб кўрсатиш учун, ҳайвонларни гуруҳдан бошқа гуруҳларга қалбаки равишда кўчириш фактлари учрайди. Бундай фактлар учраганда ҳайвонлар ва паррандаларни бир гуруҳдан бошқа гуруҳга кўчириш далолатномаси, бухгалтерия ва зоотехник учёт маълумотлари билан солиштирилиб бу операциялар қўшимча равишда ўрганилади.

Хужжатли тафтишда аниқланган қонун бузилиши фактлари учун, ҳайвонларни бир гуруҳдан бошқа гуруҳга кўчириш далолатномасининг номери, санаси, унда акс эттирилган моллар бош сони, молларни бошқа гуруҳларга кўчиришдаги қўшиб ёзишлар кўрсатиш билан алоҳида ведомость тузилади.

ҲАЙВОНЛАРНИНГ ХЎЖАЛИКДАН ЧИҚИШИНИ НАЗОРАТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

Ҳайвонларнинг хўжаликдан чиқиш операцияларининг асосий йўналишлари: сотиш, хўжаликда сўйиш, алмаштириш, мажбуран сўйилиши, харом ўлиши ва чорва молларининг ўғирланиши бўлиб, текширишда ана шуларга эътибор бериш лозим. Шунингдек, текширишда ҳайвонларнинг бош сони, тирик вазни, семизлик даражаси зотлилиги ва баланс қийматига уларнинг ишлаб чиқариш ҳамда ёш ва жинс гуруҳлари, инвентарь номерларига жиддий аҳамият берилади.

Ҳайвонларнинг сотилиши бўйича олдиндан ўтказиладиган назоратда сотишнинг алоҳида йўналишларига тузилган кўрсаткичларнинг реаллиги аниқланади, тайёрлов ташкилотлари билан мол сотиш учун тузилган шартномалар, ундан ортиқча сотиш ҳисоб-китобларнинг асосли эканлиги ўрганилади. Жорий назорат бевосита моллар ва паррандалар сотиш давомида амалга оширилади. Хўжаликнинг гўшт учун мол сотиш шартномасининг бажарилиши, сотиш операцияларининг ҳақиқийлиги устидан назорат ўрнатилади. Бунинг учун молларнинг бош сонини уларни сотиш учун жўнатиш олдидан ҳамда йил давомида бевосита тайёрлов ташкилотларига топшириладиган пайтда текшириб кўриш лозим.

Бу операциялар амалга оширилганидан кейин ҳужжатлар асосида ўтказиладиган назорат ва тафтиш товар-транспорт накладнойларини, тайёрлов ташкилот-

ари томонидан берилган квитанцияларини ўрганиш
да бу ҳужжатларни ҳайвонлар ва паррандаларнинг
фермадаги ҳисоботи, уларнинг ҳаракатини ҳисобга
олиш журнали, № 9-журнал-ордер ва № 9-ведомости,
статистик ва бухгалтерия ҳисоботлари маълумотлари
билан солиштириб текшириш усуллари асосида ўткази-
лади. Тафтиш давомида сотилган молларнинг тирик
вазни ва семизлиги даражасини ҳужжатларда бир-би-
га мос келишига эътибор бериш лозим. Чунки, бунда
семиз молларни кам вазнлиси билан алмаштирилиши,
тайёрлов таъкилотларида моллар вазнининг нотўғри
ўлчаниши фактлари бўлиши мумкин. Ҳайвонларнинг
ҳўжаликдан чиқишини бошқа каналлар бўйича ҳам
тизимли назорат қилиб бориш зарур.

Асосий текшириш манбалари сифатида ҳайвонлар
ва паррандаларнинг ҳўжаликдан чиқиш далолатнома-
си, бухгалтерия ва зоотехник учёти регистрлари, ҳўжа-
ликнинг ишлаб чиқариш, молларни сўйишда ўртача
гўшт чиқиши тўғрисида қўлланма маълумотларидан
фойдаланилади. Жорий текшириш давомида алоҳида
молларни назорат сўйиш методини қўллаш мумкин.
Ҳайвонларни сўйишдан олинган маҳсулотларнинг ки-
лим қилинишининг тўлиқлигини аниқлаш учун юқори-
даги ҳужжатлар ва қўлланма маълумотлари асосида
махсус ведомостлар тузилади. Бу ведомостларда ҳар
бир сўйилган мол бўйича тирик вазни, семизлик дара-
жаси, ҳақиқий олинган гўшт ва бошқа маҳсулотлар
миқдори ва нормаси кўрсатилади.

Асосий подани тўлдириш учун мўлжалланган в
зотли ёш молларнинг сўйилиш фактлари учраганда, (
операцияларни диққат билан қўшимча равишда ўрг
ниб чиқиш зарур, чунки уларда ҳўжасизлик била
алмаштирилиши каби фактлар яширинган бўлиши
мумкин.

Молларнинг мажбуран сўйилиши далолатномала-
рини ҳам диққат билан текшириб кўриш лозим. Бу
ҳолларда мажбуран сўйилган молларга махсус ведо-
мост тавсия этилади. Ведомостда сўйилган моллар
тури ва гуруҳи, сўйилиш муддати, инвентарь номери,
бош сони, тирик вазни, семизлиги, мажбуран сўйилиш
сабаби (ветеринарнинг диагнози), молнинг балани қий-
мати ҳамда моддий жавобгар шахс кўрсатилади. Маж-
буран сўйиш операцияларининг реаллигини аниқлаш
учун ҳайвон ва паррандаларнинг ҳўжаликдан чиқари-
лиш далолатномасининг ҳақиқийлигини, тўғри тузил-

гаилигини, далолатноманинг масъул шахслар томонидан тасдиқланганлиги текширилади.

Мажбуран сўйилган моллардан олинадиган маҳсулотларнинг амалдаги нормаларига рию қилинишини қуйидаги жадвал асосида аниқлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу жадвалнинг тўлдирилиши назоратчиларга чорва молларнинг сўйилишидан гўшт ва гўшт маҳсулотларининг олинishi тўғрисида анализ учун тўлиқ маълумотларни беради.

Нарпай туманидаги «Зарафшон» жамоа хўжалигида
19...—19... йиллар давомида сўйилган моллардан
маҳсулот олиш бўйича солиштириш ведомости

№№	Хайвонларнинг турлари, семизлиги ва иш-лаб чиқариш бўлими-си	Бош сон	Норма бўйича гўшт ташириши	Тирик оғирлиги	Тирик вазнига нисбата фонд ҳисобида	Ҳақиқатда	Нормата нисбатан				Имзоси
							кам		ошиқ		
							миқдори	сумма	миқдори	сумма	
1.	1 ферма Юқори се- мизликдаги қорамоллар										
2.	1 ферма Ўртача се- мизликдаги қорамоллар ва ҳоказлар										

Ревизор-бухгалтер

Бош-бухгалтер

Бош зоотехник

Моддий жанобгар шахс

Баъзи ҳолларда молларнинг сўйилишини, уларнинг ҳаром ўлиши тариқасида ҳужжатлаштириш ва чиққан маҳсулотлардан қонунсиз равишда фойдаланиш фактлари учрайди. Бу фактларни сўйилган моллар териси, гўшти ва бошқа маҳсулотларини тўсатдан инвентаризация қилиш, тузилган чорва молларига берилган инвентарь номери билан жорий йилда тугилган ёш моллар номерларини солиштириб текшириш, ҳаром ўлган молларга қўйилган диагнозли ветеринария жиҳатидан

текшириш усуллариини қўллаш билан аниқлаш мумкин. Тафтишда ҳаром ўлган молларнинг яширилганлиги аниқланганда улар сўйиш далолатномаси билан расмийлаштирилади.

Қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг табиий офат ва йиртқич ҳайвонлар ҳужумидан нобуд бўлиши фактлари учраганда, бу ҳолларда махсус комиссиянинг тузган далолатномасига эътибор берилади. Далолатнома тузувчи комиссия таркибида бетараф вакил бўлиши лозим. Бунда назоратчилар юқорида кўрсатилган далолатномани диққат билан ўрганиб чиқадилар, зарур ҳолларда далолатнома тузишда қатнашган бетараф ташкилий вакилни сўроқ қилиш, маҳаллий, гидрометеорология хизмати маълумотларидан фойдаланиш мумкин. Ҳалокатга учраган ҳайвон терисидан ва бошқа маҳсулотлардан хўжаликда мумкин қадар фойдаланганлиги, нобуд бўлган ҳайвон учун хўжаликка сугурта қайтимларининг тўланишига алоҳида эътибор берилиши зарур.

Хўжаликда содир бўлган ўғирлик ёки йўқотилиши сабабли юзага келган омиллар камомати назоратчилар томонидан диққат билан ўрганиб чиқилиши лозим. Биринчи навбатда камоматларга тузилган далолатноманинг ҳақиқийлиги ҳамда реаллиги аниқланади. Бунинг учун далолатнома тузилган кун, комиссияси таркиби, далолатномадаги имзоларнинг ҳақиқийлиги, бошланғич учёт маълумотларининг ҳайвонлар ва паррандалар ҳаракати тўғрисидаги маълумотлари билан мос келиши текшириб кўрилади. Зарур ҳолларда бу ишга алоқадор шахслардан сўроқ ўтказиш, улардан ёзма равишда кўрсатма олиш мумкин. Хўжаликда нобуд бўлган ёки ўғирланган молларнинг қийматини айбдор шахслардан ундириб олиш тадбирининг сақланиши алоҳида ўрганиб чиқилади.

Агарда бу камомат суммаларини хўжалик ҳисобига олиб бориш ҳоллари аниқланса, камомат суммасини айбдор шахслар ҳисобига олиб бориш ва ундириб олиш чоралари кўрилиши лозим.

Чорва молларининг пода обороти ҳамда сигирлардан бузоқ олинишини текшириш. Пода оборот бўйича режа кўрсаткичларининг бажарилишини тафтиш қилиш ҳар бир тур ва жинс гуруҳлари бўйича чорва моллари ҳаракатининг режа ва ҳақиқий кўрсаткичларини солиштириш йўли билан амалга оширилади. Бунда чорва молларининг зотлилик таркиби ва пода структурасини

тўлдириш кўрсаткичлари молларнинг гўшт маҳсулдорлиги кўрсаткичларини иқтисодий анализ қилиб ўрганилади. Пода оборотининг режа ва ҳақиқий кўрсаткичларини бу тартибда ўрганиш поданинг тўлдирилишини яхшилаш ва моллар маҳсулдорлигини ошириш резервларини топиш имкониятини беради. Текшириш давомида аниқланган бу резервлар хўжаликда чорвачилик ишларини яхшилаш учун таклиф сифатида расмийлаштирилиб тафтиш умумий далолатномасига қўшилади.

Тафтиш сифатида назоратчилар бухгалтерия ва статистик ҳисоблар маълумотларининг ҳақиқийлигини текшириб кўришлари лозим. Бунинг учун чорва молларининг жорий ҳисобда маълумотларини бухгалтерия, статистик ҳисобот маълумотлари билан солиштириб кўриш тавсия этилади. Агарда кўрсаткичлар орасида фарқ аниқланса, бухгалтерия ўқети регистрлари ва бошланғич ҳужжатлар, туғилган ҳайвон болаларини кўриш қилиш далолатномаси, молларни бир гуруҳдан бошқа гуруҳга ўтказиш далолатномаси, товар-транспорт накладнойлари, № 9-журнал-ордер ва № 9-ведомости, молларни қочириш журнали ва бошқа ҳужжатлар текширишга жалб қилинади.

Чорва моллари бўйича инвентаризация натижалари бухгалтерия ўқети маълумотларига таққосланиб, солиштирама ведомостлар билан кам ёки ошдиқ эканлиги аниқланади ва оралиқ далолатномалари ёзилади. Тафтиш охирида оралиқ далолатномалари ҳамда маълумотлардан умумий далолатнома учун фойдаланилади.

КОРХОНАЛАРДА МЕҲНАТ САРФИ ҲАМДА УНГА ҲАҚ ТЎЛАНИШНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

ТЕКШИРИШ ТАРТИБИ ВА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ АСОСИЯ ВАЗИФАЛАРИ

Меҳнат ресурслари муҳим ишлаб чиқарувчи куч бўлиб, такрор ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишда катта ўрин тутди. Ишлаб чиқариш бўйича бизнес режа ва технология топшириқларининг бажарилиши, маълум даражада меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасига боғлиқдир. Корхона (бирлашма) тўғрисидаги қонунга мувофиқ ҳар бир корхона ва ташкилотларда меҳнатни ташкил қилиш, унга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш меҳнатга ҳақ тўлаш устидан назорат олиб бориш меҳнат жамоалари томонидан амалга оширилиши лозим,

Меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўлашни тафтиш қилишнинг асосий вазифалари меҳнат сарфи тўғрисидаги амалдаги қонун ва қондаларга риоя қилинишини, меҳнатни илмий ташкил этиш ҳамда унга ҳақ тўлашнинг тизимлари асосида меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлигини янада ошириш резервларини аниқлаб топишдир. Бу вазифаларни бажариш учун аввало хўжаликда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш режаларининг асослилиги, иш ҳақи (меҳнат ҳақи) фондининг илмий асосда тўғри ташкил этилиши, амалдаги қонун ва қондалар асосида ишлаб чиқилган ҳамда белгиланган тартибда тасдиқланган меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Низом ва ички тартиб-қондаларининг мавжудлиги текширилади. Кейин ишларни нормалаштириш, ходим ва ишчиларга тариф белгилаш, меҳнатни ташкил қилиш қай ҳолатда эканлиги ўрганилади, штат котизомига, тариф ставкаларига, маош ҳамда баҳоларга риоя қилиниши, бажарилган ишлар ҳажмининг реаллиги текширилади.

Шундан кейин меҳнат ҳақи фондининг ҳақиқий сарфланиши, унинг бажарилган ҳажмига мос келиши, меҳнат унумдорлигини ўстириш бўйича топшириқнинг бажарилиши ҳамда ишчи ва хизматчилар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг тўғри юритилиши тафтиш қилинади. Бунда ишчи ва хизматчиларнинг мукофотланиши амалдаги қонун ва Низомга мувофиқ эканлиги алоҳида ўрганиб чиқилиши зарур.

Тафтиш ишлари меҳнат тўғрисидаги ҳисобот маълумотларининг учёт маълумотларига тўғри келишини текшириш билан якунланади.

МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ҲАМДА ИШ ҲАҚИ ФОНДИ РЕЖАЛАШТИРИЛИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСГА ЭГА ЭКАНЛИГИНИ ТЕКШИРИШ

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва иш ҳақи (меҳнат ҳақи) фондини режалаштиришнинг илмий асосга эга эканлигини текшириш, режа кўрсаткичларининг ва меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг янги резервларини аниқлашга қаратилган. Бундай текшириш хўжалик ишлаб чиқариш, молия режаларининг тузилиши мобайнида ва бу режаларнинг бажарилишини жорий ҳамда ҳужжатли назорат давомида олиб бориш мумкин. Бунда иш вақти фондидан тўлиқ фойдаланиш, яъни, ишлаб чиқаришнинг механизацияланиш даражаси, меҳнатни ташкил қилишнинг прогрессив формалари

нинг қўлланилишига эътибор берган ҳолда, хўжаликда меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг бир неча йиллик кўрсаткичлари анализ қилиниб кўрилади.

Бу анализ маълумотлари, илғор хўжаликлар кўрсаткичлари натижасида меҳнат сарфи ва ишчи (колхозчи)ларнинг режада белгиланган сони кўрсаткичларининг асослилигини аниқлаш мумкин. Хўжаликда бажарилиши лозим бўлган ишлар ҳажмининг тўғри режалаштирилишини алоҳида текшириш зарур. Бунда ресурслардан рационал фойдаланишга, ишлаб чиқариш ва меҳнат интизомини мустаҳкамлашга имкон берадиган бригада, оила, ижара пудрати каби меҳнатни ташкил қилишнинг илғор шакллариининг қўлланилишига эътибор берилиши лозим.

Бу текширишлар натижасида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга доир аниқланган резервлар умумлаштирилиб, хўжалиkning меҳнат жамоасининг кенгайиши диққатига ҳавола этилади.

Иш ҳақи (меҳнат ҳақи) фондининг тўғри режалаштирилганлигини аниқлаш, ишлаб чиқариш программаси, ишчилар сони, маҳсулот ишлаб чиқариш, ҳажми ва меҳнатга ҳақ тўлаш ҳақидаги Низом қоидалари асосида ҳамда белгиланган нормативлардан тўғри фойдаланилганлиги текшириш йўли билан амалга оширилади.

Меҳнатни илмий асосда ташкил қилиш формаларининг жорий қилиниши ва фан-техника прогрессининг ўрмушга татбиқ этилиши меҳнатга ҳақ тўлаш тизинини такомиллаштиришни талаб қилади. Шунинг учун илғор жамоалар ва иқтисодчиларнинг кўпчилиги ялпи даромаддан ҳақ тўлашни тавсия қилмоқдалар. Шумуносабат билан қишлоқ хўжалик корхоналарида, уларнинг ишлаб чиқариш бўлиималарида ялпи даромаддан меҳнат ҳақи тўлаш тўғрисида «Меҳнатга ҳақ тўлаш Низоми»га ўзгартишлар киритмоқдалар. Шунинг эътиборга олиб назоратчилар корхонада меҳнатга ҳақ тўлашни, ички хўжалик Низомини, ушбу нуқтаи назардан текширишлари керак, яъни 183-бетдаги жадвалдан фойдаланишни тавсия қиламиз.

Ушбу жадвал асосида қишлоқ хўжалик корхоналарида ялпи даромад ва унинг таркибида меҳнат ҳақи фондининг салмоғини ҳамда ходимларни моддий қизиқтиришнинг аҳволи тўғрисида тўла фикр юритиш имкониятини беради. Бундай шароитда меҳнат ҳақининг

Ўсиш суръати юқори бўлишига эътибор берилиши лозим.

Белгиланган ҳақ тўлаш фонди маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, талаб қилинадиган меҳнат нормаси ҳамда мос тариф ставкалари асосида, меҳнат ҳақи қондаларига кўра ўзгармас нормаларда тўланадиган қўшим-

Нарпай туманидаги «Зарафшон» жамоа хўжалигида ялли даромаддан меҳнатга ҳақ тўлаш

	Режа				Ҳақиқатда			Меҳнат ҳақи	
	ялли маҳсулот қиймати, минг сўм	пул—материал сарфи, минг сўм	ялли даромад, минг сўм	19. — 19. йил ялли даромадда меҳнат ҳақи салмағи, о о	ялли маҳсулот, минг сўм	пул—материал сарфи, минг сўм	ялли даромад, минг сўм	режа, минг сўм	ҳақиқатда, минг сўм
Ишлаб чиқариш бўлинмалари экинлар ёки чорва молларининг турлари									

Тафтишчи-бухгалтер
Бош бухгалтер
Бош иқтисодчи
Ҳисоб-китоб бухгалтери

ча ҳақларини ҳамда ижтимоий суғурта ажратмаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади (Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархини режалаштириш, учётини юритиш ва аниқлаш бўйича аҳволни ўрганиш лозим).

Иш ҳақи фондининг ишлаб чиқариш тармоқлари ва хўжалик бўлинмалари бўйича тўғри тақсимланишини алоҳида текшириш зарур. Тафтиш давомида хўжаликда иш ҳақиға нисбатан ишчиларининг социал. страхованиеси бўйича ажратмалар нормаларининг тўғри қўлланилишини текшириш лозим. Назоратчиларга хўжаликда белгиланган тартиб тасдиқланган меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Низом ва ички меҳнат интизоми қондаларининг мавжудлигини текшириш тавсия этиладики, бу ҳужжатлар меҳнат ресурсларини ва иш ҳақи фондини

тўғри режалаштириш ҳамда улардан рационал фойдаланишда катта аҳамиятга эгадир. Меҳнатга ҳақ тўлаш Низоми асосида ишчи ва хизматчилар группалари учун иш ҳақининг ишбай, вақтбай ёки аккорд системаси қўлланишининг асослилиги, иш бажариш нормаси ва нагрузка, ишчи-хизматчиларни мукофотлаш қондалари, хўжаликдаги мавжуд штатлар текширилади.

Текшириш давомида аниқланган хато ва камчиликлар тафтиш умумий далолатнома ёки текшириш маълумотномасининг мос бўлимларида қайд этилади.

МЕХНАТНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ, УНИ НОРМАЛАШТИРИШ ҲАМДА МЕХНАТ МУҲОФАЗАСИ БЎЙИЧА АМАЛДАГИ ҚОНДАЛАРГА РИОЯ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда, уни илмий асосда тўғри ташкил қилиш ва нормалаштириш, меҳнат муҳофазаси қондаларига амал қилиниши катта аҳамиятга эга.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ҳамма тармоқларида меҳнатнинг прогрессив форма ва методларининг қўлланиши устидан узлуксиз равишда назорат олиб борилиши лозим. Бунда назоратчилар амалдаги рекомедациялар ва шу зонадаги илғор хўжаликлар тажрибалари асосида текшириляётган хўжаликда меҳнатни ташкил қилишининг, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг структураси ва системасининг у ёки бу формалари қўлланишининг мақсадга мувофиқлигини текширадилар. Текширишда хўжалик ҳисобидаги бригада ва звенолар тузиш уларни жамоа пудратига ўтказиш, ажара пудратини бошқаришнинг цех структурасини, иқтисодий информацияларни қайта ишлашнинг механизациялашган системасини ва диспетчерлик хизматини жорий этиш каби меҳнатни ташкил қилиш, уни бошқаришнинг илғор шакл ҳамда методларини қўллаш учун мавжуд имкониятларни ўрганишга алоҳида эътибор берилиши лозим.

Зарур ҳолларда алоҳида иш турлари бўйича ва аввало баҳорги экиш, экишларни парвариш қилиш, ҳосил йиғим-терим давларида хўжаликда иш вақтидан фойдаланиш даражаси ўрганилиши мумкин. Бунинг учун меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўлаш учёти ҳужжатларини (меҳнат ва бажарилган ишларнинг учётга олиш варақалари, тракторчи-машинистнинг учёт варақаси, тракторчининг йўл варақаси, юк машинасининг йўл варақаси ва бошқалар) текшириш, ишга чиқилишини ва

иш кунининг давомлилигини назорат хронометражини ўтказиш усулларида фойдаланилади. Текширишда прогул, ишга кечикиб келиш, ишдан эрта кетиш, алоҳида ишчилар гуруҳларининг меҳнат таътилларининг асоссиз равишда узайтирилиши ҳоллари учраганда бунинг сабабларини ва ҳўжалик томонидан бу камчиликларни тугатиш учун қандай чоралар ва тадбирлар кўрилганлигини аниқлаш зарур.

Тафтиш давомида назоратчиларга ҳўжаликда ишчиларнинг ишга қабул қилиш ва бўшатиш операцияларининг тўғри расмийлаштирилиши, табель учёти ва меҳнат дафтарчаларининг тўғри юритилишини ҳам ўрганиш тавсия этилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизимида назоратчилар ҳўжаликда зонал намунавий нормалар асосида ишлаб чиқилган асосли, реал бир нормада бажариладиган иш ҳажмларининг қўлланишини текширадилар. Зарур ҳолларда ўтган йилларда бу кўрсаткичларнинг ҳақиқий бажарилиши бухгалтерия учёти маълумотларидан (меҳнат ва бажарилган ишларнинг учёт варақаси, тракторчи-машинистнинг учёт варақаси, нарядла ва бошқалар) олиб ўрганилиши мумкин. Жорий текширишлар давомида назорат ўлчовлар ўтказилиб иш бажариш нормаларининг бажарилиш даражаси аниқланади. Ҳужжатли тафтишда эса меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўлаш ҳужжатлари ўрганиб чиқилади, улар шў операцияларга боғлиқ бўлган бошқа ҳужжатлар билан солиштирилиб текширилади. Тафтиш натижасида бажарилган ишларнинг ҳажмини ошириб ёзиш, нореал иш бажариш нормалари ва шулар асосида нотўғри ҳисобланган иш ҳақи суммалари назоратчилар меҳнат интизомини бузиш сифатида қайд қилиниб, бу хатоларни тугатиш тўғрисида ҳўжалик бошқарувининг таклифи киритилади.

Ҳўжаликда ишчиларни ва алоҳида иш турларини тарифларга ажратишнинг тўғри ҳамда асосли равишда амалга оширилишини текшириш мос ҳужжатлар маълумотлари асосида (аттестация комиссияси йиғилишининг қарори, иш нормалари тўйлами, шахсий карточка тўлов ведомостлари ва бошқалар) ҳамда зарур шахслардан сўраш натижасида ва улардан тушунтириш хатлари олиш йўли билан ўтказилади. Бу текшириш учун меҳнатни ташкиллаштириш ва нормаллаштириш бюроси, ҳўжалик касаба уюшмаси қошидаги иш ҳақи ва меҳнат бригада кенгашининг протоколлари муҳим маълумот манбаи бўлиб ҳисобланади.

Хўжаликда меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлигининг ҳолатини текшириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳозир ҳам техника хавфсизлигига риоя қилмаслиги оқибатида ишлаб чиқаришда шикастланиш ҳоллари мавжуд. Шунинг учун текшириш ишларида хўжаликларда меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги бўйича зарур тадбирлар тизимининг ишлаб чиқишига алоҳида эътибор берилиши зарур. Бу тизимга меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича махсус штатли ва жамоатчилик асосида гуруҳлар ташкил қилиш; бепул махсус кийим бериладиган ишчилар категориялари ва гуруҳлари таркибини тасдиқлаш, ишчилар билан техника хавфсизлиги бўйича инструктажлар ўтказиш; транспорт воситалари ва механизмларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун уларга зарур мосламалар ўрнатиш; техника хавфсизлиги бурчакларини ташкил қилиш; ишчиларни ишлаб чиқариш санаторияси ва даволаш профилактикаси кўрикларидан ўтказиш ва бошқа тадбирлар кирadi. Ишчиларнинг хавфсиз иш шароитини таъминлашга қаратилган бу тадбирларнинг бажарилиши бўйича ишлаб чиқариш жараёнида иш бошланишидан олдин, иш давомида ва иш тугагандан кейин ҳам узлуксиз равишда назорат олиб борилиши лозим.

Бунда, хўжаликда меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлигининг ҳақиқий ҳолатини, уни ташкил қилиш тартиби билан солиштириб кўриш текширишнинг асосий усули ҳисобланади. Бу текширишлар натижасида аниқланган амалдаги меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги қоидаларининг бузилиш далиллари ҳар бир тури бўйича умумлаштирилади ва зарур ҳолларда тафтиш умумий далолатномасига илова сифатида расмийлаштирилади.

МЕҲНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ НИЗОМИ ҚОИДАЛАРИГА РИОЯ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўланишини текширишда меҳнатга ҳақ тўлаш Низоми қоидалари асосида штат интизомига риоя қилиш, тариф ставкалари, иш ҳақи, расценка ва мукофотлаш тизимларининг тўғри қўлланишига алоҳида эътибор берилиши лозим. Бунинг натижасида меҳнат сарфининг реаллиги ва унга ҳақ тўланишининг тўғрилиги, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самараси ҳамда меҳнат интизомига риоя қилиш ҳолати ўрганилади.

Бунда олдиндан ўтказиладиган назорат муҳим роль ўйнайдики, бу назорат асосида меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўлашдаги ортиқча штат мавжудлиги ёки бошқа турли қонун бузилиш ҳоллари аниқланиб, улар ўз вақтида тузатилади. Бунинг учун крхоналар ишчилар сонини қисқартириш билан ишлаб чиқариш ҳажминини оширишга эришиш тўғрисидаги талабга асосланган ҳолда алоҳида категория ва гуруҳлар бўйича ишчилар сонини текшириш зарур. Ишчи ва хизматчилар сони ишлаб чиқариш ҳажми асосида аниқланади.

Жорий назоратда бажарилган ишларнинг реаллиги, тариф ставкалари, расценкалар, штат иш ҳақлари ва мукофот тўловларининг тўғрилиги, ҳақиқий штат бирликларининг тасдиқланган бирликларга тўғри келиши ва улардан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланилиши текширилади. Бу текширишларни амалга оширишда меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўлаш бўйича бошланғич ҳужжатларни ўрганиш, уларни бир-бири билан солиштириш ва технологик хариталар, тайёр маҳсулотлар учёти, уларни транспортировка қилиш операциялари учун тузилган бошланғич ҳужжатлар билан солиштириб текшириш усуллари қўлланилади.

Текшириш ишлари материалларни таҳлил қилиш, меҳнатга ҳақ тўлашдаги барча камчилик ва қонун бузилишлари фактларини қўйидаги йўналишлар бўйича умумлаштириш имконини беради:

бажарилган ишлар ҳажмининг нотўғри кўрсатилиши (бошланғич ҳужжатларда кўрсатилган иш ҳажмларини технологик харита, тайёр маҳсулотни кирим қилиш ҳужжатлари билан солиштириб ҳамда ҳақиқий бажарилган ишлар ҳажмининг назорат ўлчов қилиш усулида аниқланади);

меҳнатни ҳисобга олиш ҳужжатларида кўрсатилган ишнинг миқдори ҳақиқатда бажарилган нореал ишлар бўлиши мумкин, бу ишлар технологик харита, бошқа ҳужжатлар, зарур шахслардан сўраш ҳамда бажарилган ишларни текшириш билан аниқланади; бир марта ҳисобга олинган иш ҳажмининг ҳужжатларда қайта акс эттирилиши (бир даврда тузилган меҳнат ҳисоби ҳужжатларини солиштириш ва бажарилган ишларини натур ҳолида текшириш);

ишлаб чиқариш нормаси, тариф ставкалари, иш ҳақи ва расценкаларининг нотўғри қўлланиши (бу кўрсаткичларни ишлаб чиқариш нормалари, тўпламлари ва

тарифларга ажратиш учун қўлланмалар билан солиштириб кўриш);

меҳнат ҳисоби ҳужжатларининг нотўғри таксировка қилиниши (назорат таксировка асосида);

қўшимча ҳақларнинг нотўғри қўлланилиши (иш ҳақи ҳисоби бўйича бошланғич ҳужжатларни меҳнатга ҳақ тўлаш Низоми қондалари асосида текшириб чиқиш);

бошланғич ҳужжатлар суммаларининг нотўғри жамланиши (назорат ҳисоблаш билан);

меҳнат ҳисоби бўйича ҳужжатларга бу ишларни бажаришда қатнашмаган шахсларнинг қўшилиши (бу ҳужжатларни бригада, звено, ишчилари рўйхати билан солиштириш ҳамда зарур шахслардан сўраш ва имзоларни текшириш);

меҳнат ҳисоби ҳужжатларига штат рўйхатида кўрсатилмаган штат қўшиш (бу ҳужжатларни штат рўйхати маълумотлари билан солиштириш);

бирор ходим томонидан ҳақиқатда бажарилган ишнинг штат бўйича вазифасига тўғри келмаслиги (бу ходим томонидан ҳақиқий бажарилган иш характери ни ўрганиш);

бошқа ташкилот таркиби рўйхатида турувчи (бошқа ташкилотда ишловчи) ходимларининг шу ташкилотга ишга қабул қилиниши (меҳнатни ҳисобга олиш ҳужжатларини кадрлар бўйича маълумотлар билан солиштириш);

қўшимча вазифада ишлаш тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилиши (қўшимча вазифада ишловчиларнинг ҳақиқий расмийлаштирилиши шу тўғридаги қонунга солиштириб кўриш билан аниқланади);

жорий назорат давомида ҳўжалик бўлинмаларидан қабул қилинаётган бошланғич ҳужжатлар ва ҳисоб-тўлов ведомостлари ялпи текширишдан ўтказилса, меҳнатга ҳақ тўлашдаги камчилик ва қонун бузилиши ҳоллари аниқланиб, ўз вақтида тузатилишига эришиш мумкин.

Ҳужжатли тафтишда ҳўжаликда штат интизомига ва меҳнатга ҳақ тўлаш Низоми қондаларига амал қилиниши тўлиқ текшириб чиқилиши лозим.

Ҳозирги пайтда корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлаш давлат комитети, меҳнат ва ижтимоий масалалар бўйича Ўзбекистон Республикаси Қасаба уюшмаси қўмитаси томонидан, Меҳнат вазирлиги ва бошқа давлат

ишлоқ хўжалик корхоналарида меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Низом асосида олиб борилмоқда.

Хўжаликнинг бошқариш аппарати ходимларининг иш ҳақи ва қўшимча ҳақларнинг берилишини текшириш катта аҳамиятга эга.

Ҳисоб-тўлов ведомостларини, иш вақтининг ҳисобга олиш табелини, ходимларни ишга тайинлаш тўғрисидаги буйруқларни текшириш билан штат интизомининг қиёсқилини аниқланади. Бунда қўшимча тузилган ведомостлар, шубҳа туғдирувчи имзоларга алоҳида эътибор берилиши керакки, бунда штат интизомининг бузилиши ва бошқа суниистеъмол фактлари яширинган бўлиши мумкин.

Тариф ставкалари ва ҳисобланган иш ҳақи суммаларининг тўғрилиги бошланғич ҳужжатларни текшириш билан аниқланади. Текшириш танлама усулда ўтказилади. Хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳамма тармоқлари ва ишлаб чиқариш бўлинмалари ҳамда муҳим иш турлари бўйича тафтиш қилинаётган даврнинг ҳамма ойлари бўйича танлама текшириш ўтказилиши лозим. Агарда танланма текшириш давомида қонун бузилиши ва бошқа фактлар учраса, бошланғич ҳужжатлар тўлиқ текширишдан ўтказилади.

Меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўлаш бўйича ишлатилган бошланғич ҳужжатларни текшириш уларда акс эттирилган ишларнинг реаллигини, иш ҳажмларининг бажарилиш муддати ва бажарувчи шахсларнинг тўғри ўрсатилиши, иш бажариш нормаси, расценкаларнинг ўлланлигини ва ҳисобланган иш ҳақи (қўшимча ва асосий) ҳақлар билан) суммасининг тўғрилигини аниқлашга қаратилгандир. Бу ҳужжатлар маълумотларини текшириш билан бирликда улар, бошқа ҳужжатлар меҳнатга ҳақ тўлаш Низоми, иш бажариш нормалари бўлими, тайёр маҳсулотларни қабул қилиш ҳужжатлари ва бошқалар) билан ўзаро солиштирилади. Шубҳали операциялар аниқланганда зарур шахслардан ўраш, бажарилган ишларни назорат (ўлчов) қилиш билан бу операциялар қўшимча равишда ўрганилади.

Мукофот тўловларининг тўғрилигини текширишда бу мукофотларни бериш аввало, хўжаликнинг иш ҳақи тўғрисидаги Низомига ва мукофотлаш қоидалари номунавий Низомига киритилганлигини текшириш лозим. Режа топшириқларининг бажарилганлиги ва хўжалик мусобақаси натижалари учун моддий рағбатлантириш фондларидан бериладиган мукофотлаш опера-

цияларини назорат қилишда бу фондлар ва тўловлар ҳақидаги намунавий Низом қоидалари асосида мукофотлаш шартлари ҳамда мукофот суммаларининг ҳажмларини белгилашнинг тўғрилиги текширилади. Буида корхонада мусобақани ташкил қилиш ва мукофотлаш Низомининг шартларига таққосланади.

Мукофотлаш тўғрисидаги Низомни ишлаб чиқишда бу Низом лойиҳасини муҳокама қилиш ва тасдиқлаш тартибининг сақланишини алоҳида текшириш зарур. Бунинг учун ишлаб чиқариш кенгашлари, хўжалик маъмурияти, касаба уюшмаси қошидаги иш ҳақи бўйича комиссия кенгашлари материаллари ўрганиб чиқилади.

Мукофотлаш тўғрисидаги амалдаги қонуннинг бузилиш фактлари аниқланганда, назоратчилар меҳнат ҳақи тўғрисидаги Низомга тегишли тузатишлар киритиши мумкин. Шунингдек, айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисида таклиф бера оладилар.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ишчиларининг иш ҳақи тўғрисидаги намунавий Низомга асосан хўжаликнинг ўзида ишлаб чиқилган мукофотлаш кўрсаткичлари бўйича бериладиган мукофот суммалари беш ойлик иш ҳақидан, қўриқ туман хўжаликларида эса олти ойлик иш ҳақидан ошмаслиги (маҳсулот учун тўланадиган ҳақ ва қўшимча ҳақлар билан бирга), бир ишчига йил давомида бериладиган жами мукофот суммаси эса (алоҳида маҳсулот турлари учун мукофот ва қўшимча ҳақлар билан) маҳсулот учун расценкалар бўйича ҳисобланган йиллик иш ҳақи суммасидан ошиб етмаслиги зарур.

Ҳақиқий тўланган мукофот суммаларини текширишда бу мукофотлаш учун буйруқ ёки колхоз жамоа хўжалиги бошқарувининг қарори борлиги, бу мукофотлаш хўжаликнинг иш ҳақи тўғрисидаги Низомни асосида амалга оширилганлиги аниқланади. Кейин эса мукофотлашнинг белгиланган тартиб ва қоидаларининг сақланиши ўрганиб чиқилади. Бунинг учун бухгалтерия ўқётган маълумотлари, ички хўжалик бўлиналари раҳбарларининг билдиргилари, иқтисодий таҳлил бюроси кенгашининг материаллари текшириб кўрилиши лозим.

Тафтиш натижасида аниқланган бажарилган ишлар ҳажмига қўшиб ёзиш, расценкалар, тариф ставкаларининг нотўғри қўлланиши, асоссиз берилган мукофот ва бошқа тартибда нотўғри ҳисобланган иш ҳақи (меҳнат ҳақи) суммаларига мос бошланғич ҳужжатларни ва

аниқланган қўшиб ёзишлар ҳажми кўрсатилган ҳолда махсус ведомостлар тузилади.

Технологик хариталар бўйича аниқланган иш ҳақи фонди миқдорига риоя қилишни текшириш. Ишлаб чиқариш дастурини бажариш учун ҳар бир хўжалик ишлаб чиқариш режасида маълум ишлаб чиқариш ҳажми асосида иш ҳақи фондини режалаштиради. Ишлаб чиқариш дастурини бажариш давомида мана шу режалаштирилган иш ҳақи фонди миқдорига риоя қилинишини таъминлаш, унинг сарфланиши устидан жорий ва ҳужжатли назорат олиб бориш билан амалга оширилади.

Жорий назорат давомида хўжаликда меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Низом қондаларига амал қилинишини тизимли равишда текшириб туриш лозимки, бунда иш ҳақи учун ортиқча тўловлар содир бўлишига йўл қўймаслик керак. Бунинг учун йил давомида иш ҳақи фондидан фойдаланилиши текшириб борилиши, аввалги ойларда йўл қўйилган ортиқча сарфлар йилнинг кейинги давларида тежалган маблағлар ҳисобига қопланиб борилиши лозим.

Йил давомида иш ҳақининг ортиқча сарфланишига меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Низом қондаларининг шарт шартининг бузилиши ҳамда ишлаб чиқариш режасида белгиланмаган ишларнинг бажарилиши сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда иш ҳақи фондини ортиқча сарфланиши сабабларини оператив равишда аниқлаш ҳамда хато ва камчиликларни ишлаб чиқариш дастурини бажариш давомида тузатиб бориш зарур. Бу ишга назоратнинг барча штатли ва жамоатчилик органлари, бухгалтерия ходимлари кенг жалб қилиниши керак.

Иш ҳақи фондига риоя қилинишини ҳужжатлар асосида текшириш, ҳақиқий ишлатилган иш ҳақи суммасининг фонdda белгиланган миқдорига тўғри келишини аниқлашга қаратилган. Бунинг учун аввало фондга алоҳида тўловлар киритилишининг тўғрилигини текшириш билан (иш ҳақи фонди таркибини ҳисоблаш қондалари асосида) иш ҳақи фондини ҳақиқий ҳажминини аниқлаб олиш зарур.

Махсус маълумотлар ҳисобидан меҳнат сарфи учун тўланган у ёки бу тўловларнинг иш ҳақи фондига олиб борилишини алоҳида кўриб чиқиш зарурки, бунинг учун № 70-«Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоб-

лар» бош счѣт ѳзувлар диққат билан текшириб чиқилади.

Иш ҳақининг фонддагига нисбатан ортиқча сарфланиши ѳки иқтисод суммасининг реал миқдорини аниқлаш учун, фонд таркибига нотўғри қўшилган суммалар ажратиб ташланиши лозим. Шу билан бирликда назоратчилар ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигининг меҳнатга ҳақ тўлашга нисбатан тезроқ ўсиш қонунига асосланган ҳолда, хўжаликда меҳнат унумдорлигининг ўсиши даражаси билан ўртача иш ҳақи ўсиши ўртасидаги нисбатни ўрганиб чиқишлари керак.

КОРХОНАДА МЕҲНАТ ҲАҚИ ҲИСОБОТЛАРИ ВА ИШ ҲАҚИ ҲИСОБ-КИТОБЛАРИНИНГ НАТИЖАЛАРИНИ ТАҚҚОСЛАШ

Ишчи ва хизматчилар билан амалга ошириладиган ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини текшириш меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўланишини назорат ва тафтиш қилишнинг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш операциялари республика меҳнат ҳақидаги қонунчилик асослари ҳамда бу асосда қабул қилинган қонунлар кодекси, корхоналар (бирлашмалар) тўғрисидаги қонун, корхона устави, хўжаликнинг меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисидаги Низоми ва хўжалик қасаба уюшмаси қўмитаси билан корхона маъмурияти тузган жамоа шартномаси ҳужжатлари асосида иб борилади.

Меҳнатга ҳақ тўланишида амалдаги қонунларга риоя қилинишини таъминлашга, бу ҳисоб-китоблар устидан ҳамма босқичларда, уларнинг пайдо бўлишидан то тугалланишига қадар тизимли равишда назорат олиб бориш билан эришилади. Бунинг учун аввало амалдаги қонун ва Низом қоидаларига асосан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларга тааллуқли бўлган барча норматив ҳужжатлар ишлаб чиқилиши лозим (жамоа шартномаси, хўжалик ички тартиб-қоидалари, меҳнатга ҳақ тўлаш тўғрисида Низом, штатлар рўйхати, иш бажариш нормаси, ишлаб чиқариш бўлинмаларининг жамоа ва онла пудратига ишлаш шартли кўрсаткичлари, ички хўжалик бўйича мукофотлаш шартлари, тарификация ва аттестация ўтказиш тизими).

Хўжаликда алоҳида шахсларнинг ишга қабул қилиниши, уларнинг маълум вазифаларга тайинланиши, бошқа ишга кўчирилиши ва ишдан бўшатилишида амалдаги қоидаларга риоя қилиниши, ишбай ва вақт-

ҳақ тўланадиган ишларнинг аниқ чегараланиши, ишларнинг иш шариоити ва режими билан ўз вақтида таништирилиши (иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларнинг тўғри амалга оширилиши учун) зарур шарт ҳисобланади. Бу масалаларга иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоб муносабатлари юзага келмасдан туриб эътибор берилиши зарур. Бунинг учун олдиндан, бу нормалар ҳужжатларнинг ҳўжаликда мавжудлиги, уларнинг тартиб ишлаб чиқилганлиги, ишчиларни ишга қабул қилиш, бошқа ишга қабул қилиш, бошқа ишга ўтказиш ва ишдан бўшатишда амалдаги қоидаларга риоя қилиниши, меҳнатни ташкиллаштириш ва нормалаштириш, унинг учёт юритилишини текшириш лозим.

Иш ҳақи ҳисоб-китобларининг тўғри юритилишини таъминлашда айниқса, жорий назоратнинг таъсири муҳимдир. Бу назоратнинг ўтказилиш даври ҳисоб-китоб операцияларининг содир бўлиш пайтига тўғри келгани учун ҳам у аниқланган камчиликларни оператив равишда тузатиш имконини беради. Жорий назоратда меҳнат ҳисоби бўйича юритиладиган бошланғич ҳужжатлар маълумотларини бу ҳужжатларда акс эттирилган ишларнинг реал бажарилганлигини ва иш ҳажмида тўғри кўрсатилганлигини аниқлаш мумкин. Ҳўжаликда ҳужжатлар оборотининг тўғри ташкил этилиши ишчи ва хизматчилар билан ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида амалга оширилиши жорий назоратнинг сама радорлигини оширишга имкон беради.

Ҳужжатли тафтишда асосан № 70 «Меҳнат ҳа бўйича ҳисоб-китоблар» бош счёти маълумотларид фойдаланилади. Биринчи навбатда ишчилар шахс. счётлари ва № 70 бош счёти бўйича балансда тафтиш ўтказиш давригача бўлган қолдиқ суммаларининг мос келишини текшириш лозим. Бу ҳисоб-тўлов ведомостлардаги ҳар бир ишчи фамилиясини белгилаб чиқиб- (ведомостдаги мавжуд фамилиялар олдин ҳўжалик ишчилари рўяхати билан солиштириб кўрилиши зарур) ведомостнинг ҳар бир varaги бўйича жами суммаларни чиқариш билан аниқланади. Текширишда фарқ аниқланса, унинг сабабларини топиш керак. Кейин ишчиларнинг шахсий счётлари ёзувларини ўрганиш ва бу маълумотларни тўлов ведомостлари билан солиштириб кўриш йўли билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарздорлик суммаларининг ҳаракати текширилади.

Ҳужжатли назорат давомида меҳнат ҳақи суммала-

раз-
жен-

ия и
кий

тик
и»,

о-
л

т

1

рининг тўғри ҳисобланишини, уларнинг ўз вақтида тўланишини ҳамда ҳисобот даври охирига бўлган қарз суммаларининг реаллиги аниқланиши лозим. Иш ҳақи суммаларининг тўғри ҳисобланиши бошланғич ҳужжатлар, штат рўйхати, хўжалик ишчилари таркиби бўйича буйруқларни диққат билан ўрганиб чиқиш асосида аниқланади. Бунда ведомостдаги фамилияларнинг реаллигига алоҳида эътибор бериш керак. Бунинг учун ведомостларни ишчилар рўйхати билан солиштириб текшириш тавсия этилади. Бир давр учун тузилган бир неча ведомостда битта ишчи фамилиясининг қайта учрамаслигига алоҳида аҳамият бериш зарур. Пудрат усулида ишловчи жамоаларнинг иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларининг тўғрилиги, ҳақиқий ҳисобланган иш ҳақи суммалари, бу жамоалар фаолиятининг якуний натижаларига кўра тўланиши лозим бўлган суммага солиштириб кўриш билан аниқланади.

Ишчиларга ҳисобланган иш ҳақи тўланишининг реаллиги ва ўз вақтида амалга оширилишига алоҳида аҳамият бериш зарур. Бунинг учун № 70 бош счётининг дебет томонидаги ёзувлар ва тўлов ведомостлари диққат билан текшириб чиқилади. Бунда ведомостларда кўрсатилган шахсларнинг ва улар имзоларининг реаллиги, ҳужжатнинг ҳақиқийлиги ва тўғри тузилиши текшириб кўрилади. № 76 бош счётининг «Депонентлар билан ҳисоб-китоблар» субсчётида юритилаётган ҳар бир депонент суммаларини текшириб кўриш зарур. Бунда талаб қилинмаган иш ҳақи суммаларининг депонент счётларига ўтказилишини тўғри амалга ошириш, депонентларнинг реаллиги ва депонент суммаларининг ҳаракати ўрганилади. Бу текширишни ўтказиш учун депонентлар билан ҳисоб-китоблар дафтари ва депонентга ўтказилган иш ҳақи суммаларини бериш учун тузилган хазина чиқим ордерлари маълумотларидан фойдаланилади. Практикада кўпинча қалбаки равишда иш ва ҳисоблаш билан нореал депонентларни юзага келиши ва депонентлар учун қалбаки имзолар чекиши бу суммаларни ўзлаштириш фактлари учрайди. Меҳнат сарфи ва унга ҳақ тўланишини текшириш ҳнат бўйича бухгалтерия ва статистик ҳисоботларининг тўғри тузилиши, ҳисобот маълумотларининг амалдаги инструкция ва кўрсатмаларига ҳамда жорий бухгалтерия учёти маълумотларига мос келишини текшириш билан тугалланади. Бу ҳужжатлар орасида аниқ-

ланган фарқларга махсус ведомость тузилиб, тафтиш умумий далолатномасига илова қилинади.

КОРХОНАЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИНИ ТЕКШИРИШ ВА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Корхонада асосий ва оборот маблағларининг хўжалик операциялари ичида ишлаб чиқариш жараёни асосий ўринни эгаллайди. Чунки бу жараёнда маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, бошқача айтганда, янги қиймат яратилади. Ишлаб чиқариш фаолияти қишлоқ хўжалик корхоналарида қишлоқ хўжалик, саноат ва ёрдамчи ишлаб чиқаришларни, иш бажарувчи ҳамда хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш бўлиналари ишлаб чиқариш жараёнларини, яъни тайёр маҳсулотни ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш жараёнини назорат ва тафтиш қилишда назоратчилар олдида маҳсулот ишлаб чиқариш режаларининг асосли эканлигини, корхонада ва ишлаб чиқариш бўлиналарида мавжуд ресурслардан ишлаб чиқариш программасини бажаришда фойдаланишни таҳлил қилиш, келгусида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтириш бўйича резервларни топиш вазифалари туради.

Назорат ва тафтишни амалга оширишда агротехника, зооветеринария, техник-инженерлик тадбирларининг ўз вақтида амалга оширилиши, уларнинг экинлар ҳосилдорлигини ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш, корхонада барча ишлаб чиқариш қувватидан тўла фойдаланишга қаратилганлиги чуқур ўрганилади. Шу билан бирга текшириш давомида технологик жараёнга қандай риоя қилинаётганлигини, ҳар бир гектар ердан, ҳар бир бош молдан ва бошқа ишлаб чиқариш қувватларидан қандай қилиб фойдаланилгани текширилади. Қишлоқ хўжалик корхоналарида назорат ва тафтишни қуйидаги тартибда амалга ошириш тавсия қилинади.

Аввало асосий ишлаб чиқариш ҳисобланган тармоқлар, ўсимликчилик, чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш режаларининг асосли эканлигини, режаларнинг реаллигини, режаларни тузишда ҳисобга олинмаган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтириш резервларини текшириш лозим. Шундан сўнг мавжуд ер

майдонларини текшириш лозим. Шундан сўнг мавжуд ер майдонларидан, чорва молларидан фойдаланишнинг аҳволи, йўл қўйилаётган ҳар хил йўқотувлар ва улардан қутулиш чораларини кўриш текширилади. Сўнггра ўсимликчилик ва чорвачилик ишлаб чиқариш дастури-нинг бажарилишини таъминлашда агротехника, зооветеринария қоида ва талабларига риоя қилинаётганлиги назорат қилинади. Текшириш ва тафтиш жараёнида экиш режаларининг бажарилиши, уларнинг ҳосилдорлиги, чорва моллари зотининг яхшиланиши, маҳсулдорлигининг ошиши, маҳсулот чиқиш ва таннархи ўрганилади. Шундан сўнг саноат ишлаб чиқариши корхоналарининг барпо қилиниши, корхонани тузишда мавжуд қонунларга риоя қилиниши, иқтисодий жиҳатдан уларнинг мақсадга мувофиқлиги, айрим ҳолда ҳар бир маҳсулот ишлаб чиқариш дастурининг бажарилиши текширилади. Ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолияти ҳам худди шундай тартибда ўрганилади.

Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишида смета режимига риоя қилиш масалалари алоҳида кўрилади. Корхонада ички хўжалик ҳисоби ва мусобақани ташкил қилиш, шартнома мажбуриятларининг бажарилиши текширилади. Текшириш жараёнида иқтисодий анализ-методларидан фойдаланиш бу ишга иқтисодий тармоқ мутахассисларини жалб қилиш муҳим аҳамиятга эгадир.

АСОСИЙ ТАРМОҚЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА УЛАРИНИГ ИШЛАРИНИ УРГАНИШ

Бу тармоқларни режалаштириш негизда асосий тармоқларнинг, жумладан, ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш учун ер унумдорлигини, чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш ётади. Ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларининг кўпайишида қўшимча ер майдонларининг ишга солиниши, чорва молларининг обороти, шунингдек, экин майдонлари ва чорва молларининг оборот структураси, ҳосилдорлик, маҳсулдорлик кўрсаткичларининг аниқланиши муҳим роль ўйнайди. Ўсимликчилик соҳасидаги режалаштириш текширилганда аввало хўжалик бўйича экин майдони структурасининг корхона ишлаб чиқариш дастурига мос келиши кўрилади. Шу билан бирга экинлар ҳосилдорлиги режанинг тўғри белгила-

ниши текширилади. Экинлар ҳосилдорлик режасини белгилашда аграр иқтисодчиларнинг тавсиясига кўра ўтган беш йилнинг ўртача ҳосилдорлиги олиниб, жорий йилда техника прогресси, илғор тажриба ва деҳқончиликнинг прогрессив методлари жорий қилиниши, органик ҳам минерал ўғитлар ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари билан таъминланиши ҳисобга олинган ҳолда белгиланади.

Шундан кейин деҳқончилик ишлаб чиқариш жараёни чуқур иқтисодий таҳлил методи асоси билан тафтиш қилинади. Бунда аввало мавжуд ресурслардан, яъни асосан ердан ва сувдан фойдаланиш масалаларига эътибор берилади. Тафтиш ишлаб чиқариш дастури-нинг бажарилишини таҳлил қилишдан бошланади. Сўнгра ҳосилдорлик режаларининг бажарилиши ўрганилади. Ҳосилдорлик режаларининг бажарилишида ав-вало хўжаликда қишлоқ хўжалик экинлари бўйича агро-техник операцияларнинг иш режаси ва унинг бажарилиши таҳлил қилинади.

Тафтиш учун ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш бў-линмаларининг ишлаб чиқариш топшириқлари, бухгалтерия учётида № 20/1 бош счётининг «Ўсимликчилик» субсчёти бўйича очилган аналитик счётлар юритилди-ган журнал-ордер, № 10/3, йиллик ва жорий ҳисобот, оператив-техника учёти маълумотлари, шунингдек, кор-хона агрономларининг иш режалари ва иқтисодий таҳ-лил бюросининг хулосалари қабила ҳисобланади.

Ўсимликчилик ишлаб чиқариш жараёнини назо-рат ва тафтиш қилиш ҳар бир экин, ихтисослашган ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича амалга ошири-лади.

Текширишда бу масалалардан кейин ишчи кучи, асосий воситалардан, масалан, янги ўзлаштирилган ерлар бўлса, лойиҳа қувватидан фойдаланишнинг аҳ-воли ўрганилади. Бунда ишлаб чиқариш ҳаражатла-рини моддалар бўйича ўрганиш муҳимдир. Қилинган сарфлар технологик иш жараёнлари билан қўшиб ўр-ганилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Шундай қилиб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг тўла таниархи ўрганилади. Бундай таҳлилни ишлаб чиқариш бўлин-малари ва экин тармоқлари бўйича ўрганиш яхши на-тижа беради. Маҳсулот таниархининг арзон бўлиши ҳосилдорликнинг салмоғига, экин нави ва сортига, ҳо-сил пишиб етилгандан сўнг ўз вақтида тўла кирим қи-линишига боғлиқ. Шунинг учун тафтиш учун асосий

манба бўлувчи ҳаражат ҳужжатлари билан маҳсулотни кирим қилиш ҳужжатлари, ишлаб чиқариш бўлими масидаги дастлабки учёт регистрларининг тўғри юритилишини текшириш лозим. Ишлаб чиқариш жараёнини тафтиш қилишда меҳнат унумдорлигининг ўсишини таҳлил қилиш керак. Бунинг учун ишларнинг механизациялаштириш даражаси ўрганилади. Ҳар бир ишнинг механизациялаш даражасини ўрганиш биринчидан жуда кўп ишга солинмай ётган резервларни очиб берса, иккинчидан, ишлаб чиқариш жараёнида энг фаол, ҳал қилувчи ишчи кучидан фойдаланишни ўрганишни тақозо қилади. Бу масалаларни меҳнатни илмий ташкил қилиш, ҳар бир жамоанинг, унга бирлашган аъзосининг меҳнат қобилиятини ишга солиниш даражаси билан боғлаб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Тафтиш ва назорат натижалари умумлаштирилиб, тафтишнинг оралиқ ва умумий далолатномаларида кўрсатилади.

Ўсимликчилик ишлаб чиқариш жараёнини тафтиш қилишда қуйидаги шакл тавсия қилинади.

Оқдарё туманидаги «Деҳбед» жамоа хўжалиги пахта ҳосилдорлигига таъсир қилувчи операцияларнинг таъсирини аниқлаш расчёти

Агротехник табиirlар	Агротехник муддатларида ўтказилган			Агротехник муддатлари кечиктирилган майда			Муддатда ўтказилмаганлиги учун ҳосилдорлик	
	майдон, га	ҳосилдорлик, ц/га	ялпи ҳосил, т	майдон, га	ҳосилдорлик, ц/га	ялпи ҳосил, т	қам, т	суммаси
1. Шудгорлаш								
2. Пахтани экиш								
3. Пахтани яганалаш								
4. I-сугориш ва ҳоказолар								

Тафтишчи-бухгалтер

Бош бухгалтер

Иқтисодчи

Агроном

Ишлаб чиқариш бўлими бошлиғи

Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ва унинг бажарилишини таҳлил қилишда ўсимликчилик-

даги сингари методлардан фойдаланилади ва албатта чорвачилик хусусиятлари тўла ҳисобга олинади.

Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш режасининг реал ва асосли эканлиги текширилганда чорва молларининг бош сони, пода обороти режалари, зооветеринария қондалари, хўжаликдаги ем-хашак базасининг мустақкамланиши ҳисобга олинади. Сўнгра режалаштиришда маҳсулдорлик режага қай даражада эътибор берилганлиги ўрганилади. Аввало камидан камидан ўтган уч йил давомида молларнинг маҳсулдорлиги, келиши эса пода оборотидаги маҳсулдор ҳайвонларнинг кўпайиши, уларнинг келиш манбалари текширилади. Олинган материаллар режадаги маҳсулдорлик, маҳсулот ишлаб чиқариш дастурида кўрсатилган маълумотларга таққосланади. Бу ишлар бажарилгандан сўнгра тафтишнинг йўналиши ишлаб чиқариш жараёнини текширишга ўтказилади. Бунда асосий эътибор чорвачилик ишларининг механизациялаш даражасининг ҳолатига қаратилади.

Оқдарё туманидаги «Дехбед» жамоа хўжалиги қорамолчиликда асосий пода молларини сақлаш учун ишларнинг механизацияланиш даражаси, унинг меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот таннархига таъсири тўғрисида

Ишларнинг номи	Ўлчов бирлиги	Жами бажариладиган ишлар миқдори	Механизмлар ёрдамида бажариладиган ишлар		Ўртача ишлайдиган ҳодим ҳақига маҳсулот ишлаб чиқарилади	Бир центнер маҳсулотнинг таннархи	
			миқдори	процент		режа	с.т.
1. Озуқани етказиб бериш	бош						
2. Сув билан таъминлаш	бош						
3. Сут солиб олиш	бош						
4. Молхоналарни тозалаш ва ҳоқазолар							

Бухгалтер-тафтишчи

Бош бухгалтер

Чорва бухгалтери

Зоотехник

Ишлаб чиқариш бўлима бошлиғи

Мана шу тартибда оддий усулда ишлайдиган фермаларни механизациялашган фермалар фаолияти билан таққослаш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг интеграцияси қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳар хил исрофгарчилигини йўқотиш ва ишнинг масъулиятини ҳисобга олиб, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш мақсадида тузилади. Барпо этилган саноат корхоналари фаолияти, корхона ихтисослашган қишлоқ хўжалик ишлаб-чиқариш билан уйғунлашуви нуқтани назаридан чуқур ўрганилади. Саноат корхоналари фаолияти тафтиш қилинганда фондлар сифими, фондларнинг қайтиши жуда чуқур режа ва базис даврига солиштирилиб иқтисодий анализлар асосида кўрилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига сарфланаётган хом ашё ёқилғи, электр энергияси ҳамда илмий асосланган нормаларга таққосланиб кўрилади. Айниқса, саноат корхоналарида тайёр маҳсулот чиқими, масалан, қайта ишлаш натижасида пахта толасининг чиқими текширилади. Биринчи сорт хом ашё пахтадан нормага асосан 95 фоиз биринчи сорт пахта толаси, 5 фоизга иккинчи сорт тола чиқишига йўл қўйилиши мумкин, агарда иккинчи сорт тола 5 фоиздан ошиб кетса, бу хом ашё сортлашда ёки саноат ишлаб чиқариш технологияси бузилганлигидан далолат беради.

Тафтиш натижасида ишлаб чиқариш ва товар маҳсулотини етказиб бериш ҳамда саноат корхонасининг ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш иқтисодий анализ қилиниб, режа ва базис даврининг маълумотларига таққослаб кўрилади. Натижа бўйича маҳсулот таннархи товар маҳсулотнинг бир сўмига ҳаражат, ниҳоят ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг сотилиши, ундан олинаётган молиявий натижалар, рентабеллик даражаси чуқур ўрганилади.

Назоратчилар томонидан ёрдамчи ишлаб чиқариш ва бошқа хўжаликлар фаолияти чуқур тафтиш қилинади. Чунки ёрдамчи корхоналарнинг фаолияти асосий ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигига катта таъсир кўрсатади.

Ремонт устахонаси фаолиятида капитал ва жорий ремонтлар сонини текширилгач, бу ремонтларнинг таннархи давлат томонидан белгиланган баҳога нисбатан ўрганилади. Шу каби устахона фаолиятида трактор ва қишлоқ хўжалик машиналар техника қаровига риоя

қилиниши, уларга кетаётган ҳаражатлар текширилади. Автотранспорт фаолияти тафтиш қилинганда, хўжаликдаги мавжуд машина-ускуналар сони ишлаган машина кунларига таққосланади. Умумий босиб ўтилган йўл билан, юк билан босилган йўл солиштирилади, 10 т/км таннархининг режа ва ҳақиқийси таққосланади. Ташилган юк миқдори билан мавжуд қувват бўйича ташиладиган юклар солиштирилади.

Трактор парки бўйича эса трактор қувватидан фойдаланиш текширилади, аввал ҳар бир шартли тракторга бажарилган эталон гектар ва уларнинг таннархи таҳлил қилинади. Сўнгра ёқилган ва мойлаш материалларидан тежамли фойдаланишнинг аҳволи, энг муҳими трактор паркининг қишлоқ хўжалик ишларининг агротехника муддатларида бажарилишига қўшаётган ҳиссаси чуқур ўрганилади.

Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар ва хизмат кўрсатувчи корхоналар фаолиятини тафтиш қилишда № 23 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш корхоналар ҳаражати» ва № 29 «Хизмат қилувчи ишлаб чиқаришлар ва хўжаликлар» бош сўётларининг маълумотларидан манба сифатида фойдаланилади.

Умумишлаб чиқариш ва давр ҳаражатлари тафтишида асосий эътибор йилдан-йилга бу чиқимларнинг камайиб бориш йўналишига қаратилган бўлиши зим. Тафтиш пайтида смета бўйича чиқимлар, ҳақи чиқимларга таққосланади. Тафтиш бу ҳаражатлар камайтириш юзасидан фойдаланилмаётган резервл кўрсатиш, таҳлил қилиш билан яқунланади.

КОРХОНАДА ИЧКИ ХЎЖАЛИК ҲИСОБИ НИЗОМИГА РИОЯ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонасида ишлаб чиқариш бўлинимасининг иш фаолиятини иқтисодий жиҳатдан баҳолаш ва ички хўжалик ҳисобини жорий қилиш учун технологик харита ҳамда ички хўжалик ҳисоби Низоми ишлаб чиқилади. Низомга мувофиқ корхона маъмурияти билан ишлаб чиқариш бўлинимаси ўртасидаги иқтисодий муносабатлар юридик жиҳатдан тартибга солинади. Низомда ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори, уни ишлаб чиқариш учун зарур ҳаражатлар лимити белгиланади, олинаётган маҳсулотлар қиймати кўрсатилади. Агарда лимитда кўрсатилган суммадан ортиқ маблағ сарфласа, ушланадиган сумма

процент ҳисобида ёки тўла ушланиши кўрсатилади.

Назоратчилар ички хўжалик ҳисобини тафтиш қилганларида аввало технологик хаританинг ишлаб чиқариш бўлинмаса жой шароитига нисбатан тўғри тузилганлигининг асосли эканлигини текширади. Шунингдек, ишлаб чиқариш бўлинмасининг технологик жараёнга ва ҳаражатлар лимитига қай тартибда риоя қилинаётганлиги ўрганилади.

Текширишда жамоа, ижара пудратининг кенг жорий қилиниши, унинг иқтисодий натижалари ҳам кўздан кечирилади. Шундан кейин ҳар бир ишлаб чиқариш бўлинмасининг иқтисодий натижалари бўйича, уларга қўшимча меҳнат ҳақи ҳисоблаш, уларнинг корхона ҳақидаги қонунида кўрсатилганидек, норматив далолатномаларга таққосланиб текширилади. Ишлаб чиқариш бўлинмаларининг иқтисодий кўрсаткичлари илғор хўжаликнинг умумий натижаларига таққосланиб, фойдаланилмаётган резервлар очиб ташланади.

Ишлаб чиқариш бўлинмалари иш фаолиятини тафтиш қилиш манбалари сифатида № 20 «Асосий ишлаб чиқаришлар сарфи» бош счётида ҳар бир экин ва ишлаб чиқариш бўлинмаси учун очилган аналитик счётларнинг бошланғич учёт маълумотларидан, шунингдек, технологик харита кўрсаткичларидан фойдаланилади. Натижалар тафтиш далолатномасида ва текшириш маълумотномасида умумлаштирилиб кўрсатилади. За-
рур ҳолларда айрим ишлаб чиқариш бўлинмаларига оралиқ далолатномалари тузилади, бу далолатномаларнинг қисқача мазмуни умумий тафтиш далолатномасида кўрсатилади.

МАҲСУЛОТЛАРНИ, ХИЗМАТ ВА БАЖАРИЛГАН ИШЛАРНИ РЕАЛИЗАЦИЯ ҚИЛИШНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

МАҲСУЛОТ СОТИШНИ ТЕКШИРИШ ТАРТИБИ ВА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Давлатга маҳсулот сотиш буюртмасининг бажарилишини текшириш, сотишнинг молиявий натижасини ва товар маҳсулоти ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш резервларини топиш, қишлоқ хўжалик корхоналарининг четга бажарган иш ва хизматлари ҳамда маҳсулот сотилишини текшириш назорат ва тафтиш қилишнинг асосий вазифаларидир.

Юқоридаги вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун четга бажарилган иш ва хизматни, маҳсулот реализациясининг асосли режалаштирилганини аниқлаш керак. Кейин қишлоқ хўжалик корхонасининг тайёрлов ва бошқа ташкилотлар билан тузган шартномаларининг ўз вақтида тузилганлиги ва тўғрилиги текширилади. Сўнгра тайёр маҳсулотни давлат буюртмасига сотиш, деҳқон бозорида сотиш ўрганилади. Маҳсулотлар сифати ва миқдори, сотиш вақтидаги йўқотишлар, бу ишнинг айбдорлари ҳамда сотилган маҳсулотга баҳо ва тарифларни тўғри қўллаш аниқланади. Текшириш якутида маҳсулот реализация қилиш ва четга бажарилган иш ҳамда хизматларининг ҳисобот маълумотлари бухгалтерия маълумотлари билан солиштирилади. Бунда шундай ҳолдаги барча операцияларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш зарур.

Маҳсулот сотиш шартномаларининг асосли эканлигини текшириш. Маҳсулотларни сотиш, четга ва хизмат кўрсатишни режалаштиришда аввало, қишлоқ хўжалик маҳсулотини сотиш бўйича давлат буюртмасини режалаштириш муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун маҳсулот сотишни тафтиш қилишда давлатга сотиладиган маҳсулотларни режалаштиришнинг асосли бўлишига эътибор бериш керак. Назоратчилар ўтган даврларда ишлаб чиқарилган дон, картошка, сабзавот, мева, техника ҳамда полиз экинлари сут, гўшт, тухум, жун ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларининг товарбонлигини ошириш резервларини топиш, айниқса, қайта ишлашга юборилган, аҳолига сотилган, молларга озиқа сифатида берилган ва бошқа ички хўжалик эҳтиёжи учун фойдаланилган маҳсулотларнинг миқдorigа эътибор беришлари керак.

Кейин ўсимликчилик ва чорвачиликнинг ишлаб чиқариш режаларидан фойдаланиш, ҳар бир қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг товар ресурсларини ва давлатга сотилганининг миқдорини аниқлайдилар.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бошқа корхона ва ташкилотга сотиш режаси алоҳида текширилади. Четдан олинган ёки хўжаликнинг ўзидан тайёрланган саноат маҳсулотлари реализацияси ҳам алоҳида ўрганилади. Бу ерда хўжаликда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари давлат ташкилотларига (тайёрлов, таъминот, савдо, саноат ва бошқалар) олдиндан тузилган шартномалар асосида сотилиши керак. Назоратчилар ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотларнинг миқдорини ишлаб чиқариш режасида кўрсатилган маълумотлар билан солиштиради, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сотилган миқдорини йил охирида текширадилар. Агар саноат маҳсулотларининг дўконлар ва буфетларда, деҳқон бозорида сотиш шакли мавжуд бўлса, унинг қонунийлиги ўрганилади.

Маълумки, ҳар бир хўжалик йилининг маълум бир даврида бошқа ташкилотларга ва аҳолига юк автотранспорти ёки ишчи ҳайвонларининг хизматини сотади. Бундан ташқари, бошқа ташкилот ва хўжаликларга ремонт-қурилиш, монтаж, ортиш-тушириш ишларини ҳам бажариб беради. Бажарилган иш ва хизматлар, сотилган маҳсулотларнинг таннархи, сотиш баҳоси ва молиявий натижаси билан бирга ҳар бир сотилган маҳсулот ва бажарилган иш реализацияси орқали ҳам текширилади.

Саноат ишлаб чиқариш маҳсулотларига сотиш баҳоси иккала томоннинг келишуви билан қўйилади, лекин бунда маҳсулот баҳоси чакана баҳодан ошиб кетмаслиги керак. Лозим бўлса маҳсулотни чиқариш, сотиш ва режадаги рентабеллиги аниқлавиб, қўйилган сотиш баҳосининг ҳақиқийлиги тўғрисида хулоса чиқаради. Бу ерда шунга эътибор бериш керакки, мазкур операциялар хўжаликка бошқа хўжаликлар ҳисобидан зарар ҳам, фойда ҳам келтирмасин. Шунинг учун шартномаларда четга бажарилган иш хизматларининг режа баҳоси халқ хўжалигида қўлланиладиган ҳаражатлар нормаси ва рентабелликка тўғри келиши керак. Ҳозирги вақтда кўпчилик қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ўртача сотиш баҳоси тармоқнинг ўртача ҳаражатларни қоплаш билан бирга маълум даражада фойда олишни ҳам таъминлайди, шунинг учун барча

қишлоқ хўжалик корхоналарининг нормал ишлаши учун шароит яратилган. Назоратчилар ишлаб чиқариш молия режадаги сотилишнинг молиявий натижалари уларнинг товар маҳсулоти миқдорига, таркибига, тан-пархига боғлиқлиги ва ўртача сотиш баҳоларини ўрганиб чиқадилар. Ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини оширишга ижобий таъсир қилувчи резервларни аниқлаб, уларни хўжалик фаолиятида қўллаш учун кераклик таклифлар киритадилар.

Маҳсулот сотиш бўйича шартномаларга асосланган ўзаро иқтисодий алоқаларни текшириш. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг маҳсулот сотиш фаолиятини тартибга солиш, тайёр маҳсулотни сотиш ва бошқа ташкилотларга хизмат кўрсатиш учун асосий ҳужжат контрактацияси шартнома ҳисобланади. Хўжаликлар товар маҳсулотининг бир қисмини шартномасиз ҳам сотадилар. Шунинг учун хўжаликларнинг маҳсулот сотиш ва четга бажарилган иш ҳамда хизматлар режасини хўжалик шароитига асосли эканлиги, тузилган шартномаларнинг қонунийлиги ва тўғрилигини текшириш керак. Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини давлатга сотиш учун тузиладиган шартномаларнинг янги шакллари мавжуд.

Назоратчилар шартноманинг борлиги ва тўғри тузилганлигини, тайёрлов ташкилотлари билан тузилган шартномаси асосида маҳсулотнинг қанчаси сотилиши, шартномаларнинг муддатларини, ҳар бир маҳсулот тури бўйича сифати, вақтинча етказиб бериш усулини, тури бўйича сифати, вақтинча етказиб бериш усулини, бунингдек, ҳисоб-китоб шартларини ва шартнома бажарилганда қўлланиладиган санкцияларни текширади. Агар тайёрлов ташкилоти шартнома тузишдан бош тортса ёки хўжалик режалаштирган маҳсулот миқдорини қабул қилмаса, хўжалиkning бу тортишувни қандай чора кўрилмаган бўлса, унда бу тортишув ҳеч қандай чора кўрилмаган бўлса, унда бу тортишув тафтиш вақтида ҳал қилинади. Шартнома контрактациясидаги маҳсулотларни алоҳида шароитда етказиб беришда ҳисоб-китобларнинг асослилиги ва қонунийлиги алоҳида ўрганилади. Шартнома контрактацияси тузиш вақтида конструкциялардан четга чиқиш ҳоллари аниқланса, юқори ташкилотларга тузатиш учун ўз вақтида хабар берилади.

Саноат маҳсулотларини сотиш бўйича тузилган шартномалар ҳам ҳар томонлама текширилади. Бунда шартномалар ҳар бир қонда бўйича ёки белгиланган

шакл ва қўлда тузилганлигига алоҳида аҳамият берилади. Назоратчилар ҳар бир сотилган саноат маҳсулоти учун шартнома мавжудлигини ва унинг режада борлигини текшириб кўрадилар. Текширишда шартнома қайси шаклда тузилганлиги, унда ҳамма керакли бўлимлар мавжудлиги, томонларнинг мавжудлиги, томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбурияти акс эттирилганлиги (томонларнинг тўлиқ номи, адреси, шартнома предмети, сифат миқдори, муддати, маҳсулот етказиш усули, ҳисоб-китоб шarti ва бошқалар), шартномада керакли имзо ва корхона муҳри борлиги, қўйилган шартларга амал қилиш муддати, шартномада кўрсатилган баҳоларнинг тўғрилиги, ҳисоб-китоб шarti ҳамда қўлла-ниладиган санкциялар тўлиқ ўрганилади. Четга бажариладиган иш ва хизматлар учун тузилган шартнома ҳам худди шу тартибда текширилади. Агар ишчи кучи ва моддий-техника воситалари ишлатилса, уларнинг тўлатиш тартиби ҳамда ҳисоб-китоб усули аниқ кўрсатилади. Шартномада тарифлар, баҳолар, расценка ва санкциялар қўллашнинг асосийлигига эътибор берилади. Четга иш ва хизмат бажаришнинг шартномасиз амалга оширилганлиги аниқланса, тафтиш вақтида керакли шартномаларни тузиш учун чоралар қўрилиши керак.

МАҲСУЛОТ СОТИШ ДАВЛАТ БУЮРТМАСИ ВА ШАРТНОМАЛАР БАЖАРИЛИШINI ТЕКШИРИШ

Маҳсулот сотиш, четга иш ва хизмат қилиш давлат буюртмаси ва шартномаларнинг бажарилишини назорат қилиш тизимида давлатга маҳсулот сотиш давлат буюртмасининг бажарилиши алоҳида ўрин тутати. Бунда назоратни тайёрлов ташкилотига юборилган биринчи партиядан бошлаб, йилнинг охирида тугатиш керак. Бундай вақтда дастлабки назорат хўжаликнинг маҳсулотни тайёрлов пунктига жўнатиш учун тайёрлигидан бошланади.

Назоратчилар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлов пунктига олиб бориш учун транспорт воситаларининг созлиги ва тайёрлиги, ҳайдовчилар билан таъминланганлиги ва уларнинг иш режимида жиддий эътибор беришлари керак.

Бунда товар-транспорт накладной, дон ва бошқа маҳсулотлар ҳаракатининг ведомости, йўл ва ҳисоб варақалари, моддий неъматларининг ҳаракати тўғри-

даги ҳисоботлар ҳамда бошқа ҳужжатларни текши-
риш билан бирга ҳақиқий назоратнинг усуллари-
дан фойдаланиш мумкин. Жумладан, тайёрлов пунк-
тига жўнатилаётган ҳар бир партия маҳсулотнинг
миқдорини ва сифатини тўғри аниқлаш учун назорат
қилиш ҳамда лаборатория анализидан фойдаланила-
ди. Бундан ташқари хўжалик маълумотлари билан
тайёрлов ташкилотининг маҳсулотини қабул қилиш
ўзгаришдаги маълумотлар солиштирилиб, агар фарқ
юлса, зарур чоралар кўрилади.

Бундай текшириш ишларида № 11-журнал-ордер ва
№ 46 «Сотиш» ва № 62 «Харидорлар ва буюртмачи-
лар билан ҳисоб-китоблар» бош счётлари учун ишла-
тиладиган машинограммалар асосий манба ҳисоблана-
ди. Шу билан бирга сотилган маҳсулотнинг натура
ва ҳисобга ўтган вазнини, унинг тула таниархи ҳам-
да сотиш баҳоларининг ҳақиқийлигини аниқлаш
учун товар-транспорт накладнойлари, автомобиллари-
нинг йўл варақаси, қабул қилиш квитанциялари ва
бошқа дастлабки ҳужжатлар текширилади. Бунда ҳар
бир сотилган маҳсулотнинг турига қўлланилган скидка
ва қўшимчаларга асосий эътибор қаратилади. Ҳисобга
ўтган вазнини аниқлашда маҳсулот сифатига қараб
скидка ёки қўшимча миқдор берилишининг ҳисоби теқ-
ширилади.

Баъзан маҳсулотларни тайёрлов ташкилотларига
сотиш вақтида нотўғри ҳисобдан чиқаришлар бўлиб
туради. Шунинг учун назоратчилар ҳар бир сотилган
маҳсулотни ҳам «Тайёр маҳсулотлар» ва «Боқувдаги
ва ўстирувга қўйилган моллар» счётидан ҳамда «Со-
тиш» бош счётларининг маълумотларини бир-бирига
солиштириб текширишлари керак. Агар фарқ аниқлан-
са, унинг сабаблари ўрганилади.

Агар назорат ёки тафтиш маҳсулотни сотиш вақ-
тида ўтказилса, бунда назорат тортиш, қайта ҳисоб-
лаш ва маҳсулот сифати билан бирга жўнатиладиган
ташкилотларига маҳсулот текширилади. Бундай вақтда бир
партиядаги ҳужжатлар бир-бирига солиштириб кўрила-
ди. Масалан, хўжаликнинг товар-транспорт накладной
билан тайёрлов ташкилотининг қабул квитанцияси қа-
раб чиқилади. Бунда кўзбўямачилик фактлари аниқ-
ланса, суд-тергов органларига тафтиш материаллари
берилади. Давлатга сотилган маҳсулотнинг таниархи

ҳамда сотиш баҳолари алоҳида текширилади, яъни маҳсулотнинг тўла таннархи ишлаб чиқариш таннархи билан солиштирилади.

Кўпчилик ҳолларда ишлаб чиқариш ҳаражатлари ҳамда сотиш вақтида бузилган ва етишмаган маҳсулотлар қиймати тўла таннархга қўшиб юборилади. Бундай ҳоллар аниқланганда товар маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ҳисоблаб сотишдан молиявий натижани аниқлашда қўйиб юборилган суммаси алоҳида ведомостда жамлаб тафтишнинг умумий далолатномасига ёки текшириш маълумотномаларига қўшиб қўйилади.

Назоратчилар сотилган маҳсулотнинг натура ва ҳисобга ўтган вазнини ҳамда сифат кўрсаткичларини аниқлаб сотиш баҳоларининг аниқ қўйилганлигини, маҳсулот сотишдан тушган сумманинг тўғрилигини текширадилар. Кейин эса сотиш баҳоларининг прејскурантлари ва уларга қўйилган устама нархлар, норматив ҳужжатлар ҳисоб-китобида қандай тартибга риоя қилинаётганлиги текширилади. Текширишлар ва тафтиш материалларида тайёрлов ташкилотлари қишлоқ хўжалик корхоналаридан қабул қилинган пахта, дон, картошка ва бошқа маҳсулотларнинг намлигини, ифлослигини, зарарланганлигини ёки чорва молларининг семизлигини пасайтириб ҳамда баҳо қўшимчаларини нотўғри қўллаб кўзбўямачиликка йўл қўйишлари мумкин. Текшириш вақтида бундай фактлар аниқланса, алоҳида ведомостда ҳар бир маҳсулот ва ҳар бир тайёрлов ташкилоти бўйича тўланмаган сумма ёзилади. Шу маълумотлар асосида кейин олинмаган суммаларни қайтиб олиш учун даъво талабномаси тузилади. Давлатга сотилган маҳсулотнинг ҳақиқий ҳисобга ўтган вазнининг тўла таннархи, сотишдан тушган пул даромадлари ва молиявий натижалар ишлаб чиқариш молиявий режа кўрсаткичлари билан солиштириб кўрилади. Шу асосида сотилган маҳсулотнинг миқдорига, структурасига, тўла таннархига, сотиш баҳосига ва режанинг бажарилишига таъсир қилувчи омиллар кўрсатилади. Айниқса, давлатга маҳсулот сотишнинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари бажарилиши яхши текширилади. Бунинг учун ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори, унинг хўжалик эҳтиёжи учун ишлатилган қисми, бошқа савдо тармоқлар орқали сотилиши, йиғим-терим ва сақлаш вақтидаги етишмаслик ёки йўқотишлар сабаби ҳақиқий маълумотлар орқали тек-

ирилади. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг маҳсулотини ўз тармоғи ва бошқа тайёрлов ташкилоти бўлмаган корхоналарга сотилганлигининг ҳақиқий миқдори, сифати, таннарх ва сотиш баҳосини назорат қилиш керак. Бунинг учун № 46 «Сотиш» бош счёти бўйича ҳисоб регистрациялари ҳамда инвентаризациясидан, лаборатория анализидан маълумотлар олинади.

Тайёрлов ташкилоти бўлмаган ташкилотларда маҳсулот сотилганда баҳо иккала томоннинг келишувига асосан қўйилади. Бунда баҳо давлат сотиш баҳоларига яқин бўлиши керак. Хўжаликнинг ўз ишчиларига ва умумий овқатланиш корхонасига маҳсулот сотиш режасининг бажарилишини назорат қилиш, ўрнатилган норма ва лимитлар бўйича ва уларни сотиш баҳоси асосида олиб борилади. Бунда № 46 бош счётдаги аналитик счётлар умумий овқатланишга ҳамда ишчиларга сотилган маҳсулотнинг ҳақиқий маълумотлари режа (норматив) кўрсаткичлари билан таққосланади. Маҳсулотлар юқоридаги операциялар бўйича сотиш баҳоси далаат сотиш баҳоси ва ҳақиқий бухгалтерия маълумотларидаги баҳоси билан солиштирилади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бозорга сотилган қисmini текшириш учун маҳсулот миқдори, баҳонинг тўғри қўйилганлиги ҳамда тушган пулнинг хазинага тўлиқ даромад қилиниши ўрганилади. Бунда № 46 «Сотиш» бош счётининг маълумотлари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш бўйича ҳисобот, деҳқон бозори маъмуриятининг маҳсулот сотилгани учун баҳоси тўғрисидаги маълумоти, колхоз бозоридан № 50 хазина бош счётига даромад қилинган сумма ҳисобдор шахслардан сўралиб текширилади. Ушбу операцияларнинг жорий текшириш учун ҳисобланган суммаларни, сонинг жорий текшириш миқдорини инвентаризация қилиш (тортиб кўриш) методларидан кенг фойдаланилади.

Корхона ишчиларига иш ҳақи ҳисобидан берилган маҳсулотлар иш ҳақи тўғрисидаги Низом ва режа кўрсаткичлари билан солиштирилади. Бунда иш ҳақини натура шаклида бериш ведомостининг тўғри расмийлаштирилганлиги, олувчиларнинг имзолари борлиги, жами суммаларининг тўғри ҳисобланганлиги текширилади. Саноат-маҳсулотлари сотиш режаси ҳам бирма-бир текширилади. Бунда маҳсулот сотиш шартномаси, ишлаб чиқариш, молия режа бошланғич ҳужжатлар № 46 «Сотиш» бош счётининг маълумотлари режанинг ба-

жариш миқдори, маҳсулот сифати, таннархи, сотиш баҳоси ва молиявий натижалар текширилади. Айниқса, ҳар бир саноат маҳсулотининг сотилган миқдори, сифати ва сотиш баҳоси бирма-бир ўрганилади. Бунинг учун маҳсулотни ҳисобот вақтида жами ишлаб чиқарилгани, унинг ҳаракати ва № 20 «Асосий ишлаб чиқариш» бош счёти билан № 40-«Тайёр маҳсулотлар», № 46-«Сотиш бош счётларининг маълумотлари» бир-бирига солиштирилади. Шунингдек, хўжалик маълумотлари билан маҳсулот сотиб олган ташкилот маълумотлари таққосланади. Жорий текширишда, сотилаётган бир партия маҳсулотларни назоратга тортиш, унинг сифатини аниқлаш ишлари амалга оширилиб, маҳсулотни сотишда ишлатиладиган ҳисоб-китоб ҳужжатларининг тўғри расмийлаштирилганлигига аҳамият берилади.

ЧЕТГА ИШ БАЖАРИШ ВА ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИ ТЕКШИРИШ

Четга иш бажариш ва хизмат кўрсатиш ишларини текшириш учун назорат яхши йўлга қўйилган бўлиши керак. Текширишда № 46 «Сотиш» бош счётининг субсчёти, «Ёрдамчи ва бошқа ишлаб чиқариш ташкилотлар маҳсулотининг (иш ва хизматининг) сотилиши» маълумотлари асосида иш ва хизматларга тариф ҳамда расценкаларни ишлаб чиқариш, молия режаси билан ёки бу ишларнинг прејскурантлари билан солиштирилади.

Текшириш вақтида шунини ҳам ҳисобга олиш керакки, ўрнатилган тариф ва расценкалар асосида тайёрлов ташкилоти қайтарадиган маҳсулотларнинг етказиб бериш ҳаражати ҳам шунга киради. Бундай вақтда юк оборотининг миқдори тайёрлов ташкилоти ҳақ тўлаш учун қабул қилган ва бажарилган ишлар, уларга ҳақ тўлашнинг тўғрилиги ҳамда тўлаган суммасининг хўжалик счётига келиб тушиши ҳам текширилади. Бошқа иш ва хизматлар учун белгиланган режанинг бажариш фонзи, миқдорининг ҳақиқатга яқинлиги, тушган тушимлар ва уларни хазинага ёки ҳисоб-китоб счётига тўлиқ ва ўз вақтида даромадга олиш ўрганилади. Четга бажарилган иш ва хизматлар ҳақиқий миқдорининг асосий хўжалик фаолиятига таъсири ҳам ўрганилади.

Қейинги йилларда ишчиларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотини жамоа хўжаликлари орқали сотиш

оммалашиб бормоқда. Чунки бу меҳнат ресурсларидан тўлиқ фойдаланишни ҳамда маҳсулот тайёрлашни тартибга солади. Бу операцияларни назорат қилиш вақтида маҳсулотларни сотиш ва даромадга олиш тартибига эътибор берилиб № 40-«Тайёр маҳсулотлар», № 11-«Ўстиришдаги ёш ва боқувдаги моллар» ҳамда № 46-«Сотиш бош счётининг керакли учёт ёзувлари текширилади. Бунда ишчилардан қабул қилган ва тайёрлов ташкилотларига сотилган маҳсулот миқдорининг аниқлиги, сотиш баҳосининг тўғрилиги ва ҳисоб-китоб ишларининг ўз вақтида амалга оширилганлиги текширилади.

Айниқса, корхонанинг аудиторлик текшируви жараёнида аудитлар оператив ишчи кўрсаткичларини билиши ва ҳисоблаб, улардан хулоса ёзишда фойдаланиш керак, жумладан:

$$\begin{aligned}
 \text{Эффективность (самарадорлик)} &= \frac{\text{Сотилган маҳсулот ва иш, хизматлар ҳажми}}{\text{оборотдаги корхонанинг материал активлари}} \\
 \text{Корхонанинг маҳсулот сотиш рентабеллик даражаси} &= \frac{\text{Хўжалик операцияларидан даромадлар}}{\text{оборотдаги корхона материал активлари}} \\
 \text{Корхона барча мулкларининг рентабеллик даражаси} &= \frac{\text{Дивидендлар тўлаганга қадар даромадлар — солиқлар}}{\text{барча мулклар қиймати}} \\
 \text{Барча акция капиталининг даромадлик даражаси} &= \frac{\text{солиққа тортишгача даромадлар}}{\frac{\text{имтиёзли акциялар дивиденди}}{\text{1-сонлик тариф ставкаси}}} \\
 \text{Кредитлардан фойдаланиш коэффициенти} &= \frac{\text{корхона барча манбалар мулк рентабеллик хажми даражаси}}{\text{Умумий акция капитали}} \times \frac{\text{манбаларни кайтариш харажатлари}}{\text{Умумий акция капитали}}
 \end{aligned}$$

Ўртача акциялар-
нинг учёт баҳоси

$$= \frac{\text{Умумий акция капитали}}{\text{Умумий акциялар сони}}$$

Катта тажрибага эга бўлган олий маълумотли, ма-
лакали бухгалтерларга бу коэффицентларни ҳисоблаш
ҳеч бир қийинчилик туғдирмайди.

Назорат ва тафтиш натижалари тафтиш умумий
далолатномасининг ёки текшириш маълумотномасининг
тегишли бўлимларида кўрсатилади. Шу билан бу ма-
сала бўйича тафтиш ишлари тугалланади.

КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯ НАТИЖАЛАРИНИ, ЖАМҒАРМАЛАР ҲАМДА РЕЗЕРВЛАРНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

ТЕКШИРИШ ТАРТИБИ ҲАМДА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Қишлоқ хўжалик корхоналари тўла хўжалик ҳисо-
би шароитида ўзларининг ишлаб чиқариш молия фао-
лиятини нормал равишда амалга ошириш учун маълум
даражада ўз маблағларига эга бўлишлари керак. Кор-
хонада иқтисодий фондларнинг ташкил бўлиши ва у
маблағлардан унумли фойдаланишни назорат қилиш
зарур бўлади. Назоратчилар корхона ижтимоий ишлаб
чиқариш самарадорлигини ошириш борасида биринчи
галда фондлар ва резервларнинг ташкил қилинишининг
қонунийлиги ва иқтисодий мақсадли бўлишини текши-
радилар. Корхонада фойда олиннишининг ишлаб чиқа-
риш турлари бўйича ва йўналишларига қараб вужудга
келиш омиллари чуқур анализ қилинади, фойданинг
тақсим қилиниши, агарда айрим тармоқлардан — за-
рар олинган бўлса, унинг сабаблари ўрганилади. Шун-
дан сўнг фойданинг тақсимланиши натижасида жамoa
хўжаликларида фойдалардаги, Устав фондидаги ўзга-
ришларнинг қонунийлиги, тўғри расмийлаштирилиши
текширилади. Шунингдек, амортизация, иқтисодий раф-
батлантириш, махсус фондларнинг ташкил қилиниши,
уларга тааллуқли операцияларнинг қонуний расмий-
лаштирилиши, фонд маблағларидан унумли фойдала-
ниш ўрганиб чиқилади. Бунда ҳар бир фонд бўйича
алоҳида-алоҳида текшириш ўтказилади.

Корхонада аудиторлик текширувини ўтказиш жара-
ёнида балансдаги фойдани таҳлил қилиш муҳим вази-
фадир.

Жумладан,

Балансдан фойданинг таҳлили

Курсаткичларнинг номлари	Баэис ҳисобот даври	Ҳн обот даври	җетлаини	
			сумма	фонз %
1. Маҳсулот сотишдан даромад				
2. Сотилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳаражатлари				
3. Сотишдан фойда				
4. Бошқа реализациялардан фойда				
5. Реализациядан, бошқа операциялардан даромадлар				
Шу жумладан, қўшма корхоналарда қатнашишдан				
6. Реализациядан бошқа операциялар бўйича чиқим ва зарарлар				
7. Балансдаги фойда				

Ушбу жадвал қилиниб, хулосага қўшилади. Текшириш якунида корхоналарда келгуси давр сарфлари учун резервлар ташкил қилиниши, давлат бюджетидан олинadиган маблағлардан самарали фойдаланиш ва текширилаётган корхонанинг ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш юзасидан тегишли хулосалар берилади.

КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИНИ ТЕКШИРИШ

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш, хўжалик-молия фаолиятининг охириги натижаси улар томонидан олинadиган молиявий натижа ҳисобланган фойда ёки зарарда аниқ кўрсатилади.

Корхонада фойда олиш учун маҳсулотларнинг бир неча тур вариантлари ўрганилиб чиқилади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг сотиш режалари, олдинги йилларда сотилиш динамикаси ўрганилади, белгиланган режанинг реаллиги аниқланади. Шунингдек, фойда тақсимланишида корхонага зарур жамғарма, унинг социал-иқтисодий ривожланиши ҳисобга олинishi эътиборга олинган ҳолда текширилади. Шундан сўнг назо-

ратчилар томонидан фойданинг камайишига кўрсатувчи омиллар ҳисобланган унумсиз ҳараж штраф, пеня, ҳар хил йўқотишлар чуқур таҳлил нади. Фойдани кўпайтириш учун баҳо механизми мақсадга мувофиқ фойдаланиш: масалан, эртаги сулот етказиш юқори семизликдаги молларни маҳсулотлар бир қисмини келишилган баҳоларда тиш кабилардан фойдани режалаштириш масалас танилади. Фойданинг ташкил бўлиши ва тақсимлан ни тафтиш қилишда манба сифатида № 80 «Фойд зарарлар» бош счёти юргизиладиган 15-журнал-о ва машинаграмма, № 46 «Сотиш» бош счёти, № журнал-ордер, маълумотларидан фойдаланилади. зоратчилар фойдани тафтиш қилишда давлат бюд тига ажратмаларни ўрганиб чиқади.

Назоратчилар молиявий натижаларни тафтиш лишда корхонада ижтимоий ишлаб чиқариш сама дорлигини оширишни чуқур ўрганишлари лозим. нинг учун корхона бўйича тўла таянчга ва фондла та нисбатан молиявий аҳволдан бирини тўлов қоб лиятига боғлаш масаласи туради. Корхонанинг тўл қобилияти қуйидаги форма асосида аниқланиши му мкин.

$$K_{nc} = \frac{C_d - G_n - D_z - O_n - Y_n}{Z_n - K_z - Y_n}$$

Бунда K_{nc} — тўлаш қобилияти бўйича коэффициент;

C_d — корхона счёти ва хазинасида мавжуд маб лағларнинг жами;

G_n — сотиш учун тайёр маҳсулот қиймати ва харидорларга жўнатилган товарлар қий матининг жами;

D_z — корхонанинг асосий фаолияти бўйича де биттор қарз суммаларнинг жами;

O_n — нормативдан ортиқ оборот маблағлар суммаси;

Y_n — капитал сарфларга оборот маблағларнинг ошиқ ўтказилиши;

Z_n — корхонанинг ходимларига, ишчи ва хиз матчиларга иш ҳақи бўйича кредиторлик қарзлар суммаси;

K_z — асосий фаолият бўйича кредиторлик қарз лари ссудаларнинг жами суммаси;

Y_n — асосий фондларга ўтказилмай қолган сумма.

Корхона ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини аниқлашда кўпгина иқтисодчилар томонидан группа иқтисодий кўрсаткичлар тавсия қилинади. Иқтисодий илмий-текшириш натижаларига кўра пул бирлигида самарадорлик коэффициентини аниқлаш ва бу бошқа тавсия қилинаётган кўрсаткичлардан аниқроқ натижалар бўлаётганлигини кўрсатади. Уни аниқлаш тартиби ва коэффициенти

$$K_3 = P_k \cdot K_{пе},$$

бунда: K_3 — самарадорлик коэффициенти;

P_k — рентабеллик коэффициенти олинган фойдани тўла таннархга нисбатан ҳисобланиши;

$K_{пе}$ — корхонанинг тўлов қобилияти коэффициенти.

Бундай йўл билан иқтисодий самарадорлигини аниқлаш биринчидан, корхона ҳисоб-китоб ва иқтисодий ҳодимларини хўжалик аҳволи билан яхшироқ танишиш имкониятини берса, иккинчидан, самарадорлигини аниқроқ кўрсатади. Колхозчиларда ялпи ва соф даромаднинг тақсимланиши учун умумий йиғилиш қарори ва фондларга бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда текширилади. Хўжаликлараро корхоналарда эса фойданинг тақсимланиши қатнашувчи пайчи хўжалик вакилларининг йиғилиш қарори асосида амалга оширилади. Бунда биринчи қатнашувчи қилинган банк муассасалари бўйича ҳисоб-китоблар қилингандан кейин қарорга мувофиқ фойданинг тақсимланиши чуқур таҳлил қилинади. Унга боғлиқ хўжалик операцияларнинг акс эттирилиши тафтиш қилинади. Корхонанинг тўлов қобилияти бўйича коэффициенти асосий фаолият бўйича рентабеллик коэффициенти бўлинмаси 1 га тенг ва ундан ошмиқ бўлса, корхонада ривожланиш учун яхши шароит бор ҳисобланади ҳамда далолатномаларда аниқ кўрсатилади.

УСТАВ (БЎЛИНМАС) ФОНДИ МАБЛАҒЛАРИНИ ТЕКШИРИШ

Асосий ва оборот маблағларнинг қиймат бирлигидаги манбан ж/хўжаликларда бўлинмас фонд, корхоналарда Устав фонди ҳисобланади. Ҳамма корхоналар сингари, жамоа хўжаликлар ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари шу маблағларга таяниб ўз ишлаб чиқариш муо-

мала жараёнларини юритадилар. Устав (бўлинмас) фондини тафтиш қилишда бу фондининг кўпайиши ва камайишига боғлиқ операциялар алоҳида-алоҳида ўрганилади.

Устав (бўлинмас) фонди асосий маблағларининг кўпайиши бўйича «Асосий воситалар»нинг кирим қилиш операцияси текширилади, бунда сотиб олинган ва қурилиш тугалланган объектлар бўйича № 68-«Капитал сарфлар» бош счётининг маълумотлари, № 01-«Асосий воситалар» бош счётидаги маълумотлар билан таққосланиб текширилади. Борди-ю ишлатишда бўлган асосий воситалар хўжаликка кирим қилган бўлса, уларни қабул қилиш далолатнома маълумотлари, № 02-«Асосий воситаларнинг тугалланиши ва эскириши» маълумотлари билан солиштирилади. Сўнгра асосий воситаларнинг хўжаликдан чиқишини кўрсатувчи хўжалик операциялари бўйича алоҳида ўрганилади, № 70-«Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар», № 23-«Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар» счётларидаги маълумотлар эътиборга олинади. Асосий воситалар бўйича эскириш ва амортизацияни ҳисоблаш ҳам назардан четда қолмаслиги лозим. Тафтишнинг охирида йиллик ҳисоботдаги фонд маблағларининг ҳаракатини кўрсатувчи жадвал кўрсаткичлари бухгалтерия регистрацисларининг маълумотлари билан солиштирилиб далолатноманинг тегисли жойида кўрсатилади.

Амортизация (капитал қўйилма) фондини текшириш. Асосий воситаларнинг корхона ишлаб чиқаришида истеъмол қилиниши амортизация суммаси сифатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннарихига киритилиши, шу асосида амортизация фондининг ташкил бўлиши, уларни тиклаш, реконструкция қилиш, янгиларни сотиб олиш ва қуриш учун асосий манба ҳисобланади. Амортизация фондининг ташкил қилиниши 2 йўл билан вужудга келади. Амортизация фондини текширганда энг аввало, амортизация ҳисоблаш нормаларининг тўғри қўлланилиши ва ойма-ой нормалар асосида амортизация суммаларининг ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннарихига киритилиши текширилади. Унда амортизация фондининг ҳар иккала қисми тўла тиклашга ва капитал ремонтга ажратилиши алоҳида ўрганилади. Бу масалани корхона маъмурияти кўриб ҳал қилади. Бунда амортизация ҳисоблаш ва ҳисобланган амортизация суммаларининг тақсимланиши бўйича ведомостлар текширилади. Амортизация фонди

маблағларининг кўпайиши бўйича фойдали тақсимдаш қарорларининг аниқ бажарилиши асосий воситаларни тугатишдан келадиган ҳар бир даромад операциялари ҳужжатлар асосида ўрганилади.

Амортизация фонди маблағларнинг сарфланишини текширганда уларни камайтиришга доир хўжалик операциялари, жумладан, асосий воситаларни эксплуатацияда қабул қилиш далолатномалари, ремонтдан сўнг қабул қилиш далолатномалари, асосий подага ёш молларни кўчириш далолатномалари, ҳосилга кирган кўп йиллик ҳаражатларни эксплуатацияга қабул қилиш далолатномалари ўрганилади. Сотиб олинган асосий воситаларни моддий жавобгар шахсларга бирктириш далолатномалари ва бош счёти маълумотлари билан ҳам солиштирилади.

Асосий воситаларнинг капитал ремонт № 23-«Ремонт ишлаб чиқариш ҳаражатлари» (фақат капитал ремонт ҳаражати тааллуқли), № 03-«Капитал сарфлар» бош счётлари бўйича, бухгалтерия маълумотлари асосида чуқур текширилади. Амортизация фонди билан бошқа фондлар синчиклаб текширилади.

Амортизация фондини тафтиш қилиш ва текшириш бухгалтерия регистрлари (ҳужжатлар асосида акс эттирувчи жадвалнинг маълумотлари билан таққослаш натижасида қилинган хулоса) оралиқ далолатномасида ёки текшириш маълумотномасида кўрсатилиши билан тугалланади.

РЕЗЕРВ, ИҚТИСОДИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШ ВА МАХСУС ФОНДЛАРНИ ТЕКШИРИШ

Қишлоқ, хўжалик корхоналарида иқтисодий рағбатлантириш махсус фондлар, корхона ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ва ишчи, хизматчи ҳамда ходимларнинг турмуш даражасини ошириш мақсадида фойдадан ажратилиб ташкил қилинади. Бундай фондларга қишлоқ хўжалик корхона ва бирлашмаларидаги ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди, моддий рағбатлантириш фонди, хўжаликнинг социал ривожлантириш фонди, резерв фондлари ташкил қилиниши мумкин бўлган юқори натижаларга эришгани учун ажратилган маблағлар киради.

Хўжаликларaro корхоналарда фан, техника ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди, ходимларни моддий рағбатлантириш фонди, корхонани социал ри-

вожлантириш фонди резерв фондлар ҳисобланади. Жамоа ҳўжаликларда капитал қўйилмалар фонди, аъзоларни моддий рағбатлантириш фонди, ж/хўжалигининг социал ривожлантириш фонди ва резерв фонди кабилар ташкил қилинади. Бу фондларни ташкил қилиш манбаи корхоналардаги даромад ҳисобланади. Ҳар бир фонднинг ташкил қилиниши ва унинг маблағларидан фойдаланиш Низомлари асос бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир фондни тафтиш қилишда ёки текширишда уларнинг ҳар бири Низомдаги шартларга, маблағларни ажратиш ва сарфлаш ҳужжатларидаги миқдорларни бир-бирига таққослаш асосида ўтказилади.

Корхоналарда бу фондларнинг ташкил қилиш манбалари ва қандай мақсадларга сарфлаш сметалари тузилади, назоратчилар корхоналар ҳуқуқларининг кенгайиши муносабати билан сметаларнинг илмий асосли эканлигини ўрганадилар. Шундан сўнг уларнинг ташкил қилиниши ва сарфланиши моддалари бўйича солиштириб текширилади.

Текширишда зарур шахслардан сўраш ва тушунтириш хати олиш, инвентаризация ўтказиш усулларида фойдаланилади.

Бунда ҳар бир фонд алоҳида-алоҳида тафтиш қилиниб, охирида йиллик ҳисоботлардаги маълумотлар регистрларда қайд қилинган рақамлар билан таққосланади, хулосалар чиқарилади, ҳисоб-китобни яхшилаш бўйича айрим таклиф ва мулоҳазалар киритилади, натижа тафтиш далолатномасининг тегишли бўлимида ёки текшириш маълумотномасида кўрсатилади.

Келгуси даврда қилинадиган тўлов ва чиқимлар резервларини текшириш. Қишлоқ ҳўжалик корхоналарида бир хил методика асосида қуйидаги мақсадлар, ишчи ва хизматчиларга отпусқа ҳақлари ҳисоблаш учун, бир корхонада узоқ йиллар хизмат қилганлиги учун асосий воситалар капитал ремонт учун резервлар ташкил қилинади. Агарда корхонада бошқа резервлар ташкил қилиш зарур бўлса, Агросаноат давлат комитетининг рухсатини олиш зарур.

Нazorатчилар бу резервларни текширганда асосий эътиборни резерв ажратиш нормаси (процент)нинг тўғри ҳисоблаб топилганлигига қаратишлари шарт. Сўнгга бу резерв маблағлардан тўғри фойдаланишни ҳар бир операция бўйича арифметик, юридик ва логик жиҳатидан текшириш керак. Шундан кейин эса резерв суммалар сарфи резерв ташкил қилиш сумма-

ларида кам бўлган зарур бухгалтерия корректив-калари орқали тўғриланиши лозим. Чунки бундай ҳол корхонанинг молиявий натижаларига салбий таъсир қилиши мумкин. Ревизия ўтказиш учун № 89-«Келгу-си давр тўловлари ва чиқимлари учун резервлар» бош счёти юритиладиган регистрлар, № 12-журнал-ордер ва № 12-а ведомости ҳамда бошлангич ҳужжатлар бухгалтерия маълумотлари асосий манба ҳисоблана-ди. Тафтиш якуни бухгалтерия регистрлари маълу-мотлари билан йиллик ҳисобот маълумотларини тақ-қослаш асосида қилинган хулоса ва тақлифларни таф-тиш далолатномаси ёки текшириш маълумотномасида баён қилиш билан тугалланади.

Мақсадли молиялаштириш ва мақсадли киримлар-ни текшириш. Бунда қишлоқ хўжалик корхоналарида хўжаликда қилинадиган айрим ҳаражатларга мақсад-ли молиялаштириш ёки мақсадли киримлар ҳисобидар фойдаланиш имконияти амалдаги тартиб қондаларг мувофиқ текшириб борилади. Масалан, қишлоқ хўжа-лик зараркундаларига ёки ветеринария-санитария-тадбирларига, кўпроқ ер эрозиясига қарши кураш ҳа-ражатларини қоплаш учун давлат бюджети ёки юқори ташилотлардан маблағ ажратилади. Бундай маблағ-ларнинг тайинланиши ва сарфланишини тафтиш ёки на-зорат қилишда № 96-«Мақсадли киримлар ва мақсад-ли молиялаштиришлар» бош счёти регистрлари, № 12-журнал-ордер ва № 12-а ведомости ҳамда дастлабки ҳужжатлар асосий манба ҳисобланади. Уларнинг қо-нунийлиги ва иқтисодий мақсадга эга эканлиги ҳар бир операция бўйича текширилади. Охирида бухгал-терия ўчёти маълумотлари билан йиллик ҳисобот маъ-лумотлари солиштирилади, далолатнома ва маълумот-номага қилинган хулоса ва фикр-мулоҳазалар кўрса-тилади.

КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАРНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМАЛАРНИ ТЕКШИРИШ ТАРТИБИ ВА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Капитал қўйилмалар қишлоқ хўжалик корхонала-ри молиявий ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий қисми бўлиб, ишлатилаётган воситаларни тўла тик-лаш, тўлдириш ҳамда кенгайтирилган такрор-ишлаб

чиқаришни амалга оширишга хизмат қилади. Капитал қўйилмаларни текширишда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш керак, капитал қўйилмаларни режалаштиришнинг илмий асосийлигини текшириш, режа бажариш даражасини аниқлаш, режа бажарилмаган бўлса, унинг сабаб ва омиллари топиш, ҳисоб-китоб молия ва лойиҳа-смета интизомига риоя қилишни текшириш, тугаган қурилишни қабул қилиш тартиби билан танишиш, капитал қўйилмага маблағлардан мақсадга мувофиқ фойдаланаётганлигини текшириш. Бу вазифаларни ҳал қилишда капитал қўйилмалар режасининг ҳақиқийлиги, лойиҳа-смета ҳужжатлари, титул рўйхати, таъминот ва пудрат ташкилоти билан тузилган шартнома ҳамда молиялаштириш манбалари текширилади.

Капитал қўйилмаларни режалаштиришни текшириш. Назоратчилар ҳўжаликда капитал қўйилмаларни режалаштиришнинг тўғрилигини текшириш вақтида қўйилма бу режага тааллуқли бўлган ҳужжатлар, капитал қўйилма режа (ҳар бир қуриладиган объектлар ва жами ишлар ҳажми бўйича), лойиҳа-смета ҳужжатларини (алоҳида объектлар ва қурилишнинг бутун ҳажми бўйича лойиҳа молиявий ҳисоб-китоблар) ҳамда шартномаларни текшириб кўрадилар. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, юқоридаги ҳужжатлар жорий йил бошланишигача тузилган бўлиши керак.

Қўпчилик ҳолларда режадаги керакли ҳужжатларни тайёрлашда хатоларга йўл қўйилади ва бу хатолар капитал қўйилмаларни амалга оширишга, шу мақсадга мўлжалланган маблағлардан самарали фойдаланишга ёмон таъсир қилади. Шунинг учун юқоридаги ҳужжатлардан капитал қўйилмаларни молиялаштириш ва бошқа режали таъминотларнинг ҳаражатдаги тартибига риоя қилиш текширилади, жумладан, капитал қўйилмаларнинг режалаштирилган миқдорини молиялаштириш манбаига тўғри келиши, қурилишга мўлжалланган объектлар бўйича шартнома ва лойиҳа-смета ҳужжатларининг борлиги, уларнинг сифати, қишлоқ ҳўжалик машиналари, трактор ва автомашиналари ҳамда бошқа уесуналарни олиб келиш бўйича таъминот ташкилотлари билан тузилган шартноманинг мавжудлиги ва ўз вақтида тайёрланганлиги, таъминот ҳамда пудратчи ташкилотлар билан шартноманинг ўз вақтида тузилганлиги, ишга тушириладиган

объектларни титул рўйхатига келтирилганлиги, шунингдек, тасдиқланганлиги текширилади.

Назоратчилар ҳужжатларни амалдаги қонунга ҳилоф равишда расмийлаштирилганлигини, ҳўжаликнинг ишлаб чиқариш бизнес-режасига капитал қўйилмаларнинг миқдори нотўғри кўрсатилганлигини аниқласалар, дарҳол бу камчиликларни тугатиш чораларини кўрадилар. Шундан сўнг жорий йилда фойдаланишга топшириладиган қурилиш объектларининг режа, кўрсаткичлари билан ҳақиқатда бажарилган ишлар миқдори таққосланади.

Назоратнинг асосий манбан сифатида ишлаб чиқариш, молия режадан, ўтган даврларнинг ҳисобот маълумотлари ва ҳўжаликнинг келгусидаги ташкилий-ҳўжалик тузилиши режасидан фойдаланилади. Шу маълумотлар асосида ҳўжаликнинг асосий воситалар ҳар бир тури бўйича таъминланганлиги ва лойиҳа бўйича асосий воситаларга эҳтиёжи аниқланади. Бундан ташқари иқтисодий анализ методи билан асосий воситаларнинг структураси, фонд билан таъминланганлиги ва фонд қайтими, бино, ишшоот, машина, ускуна ва бошқа объектлардан фойдаланиш, янгиланиш ва ҳисобдан чиқиш коэффициенти, ҳар бир асосий воситанинг режа кўрсаткичи ҳамда улардан самара фойдаланиши аниқланади. Зарур ҳолларда бу ер машина ва ускуналарнинг техник характеристикалардан қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариш тармоқларини фонд сифими ва бошқа кўрсаткичларида фойдаланилади. Ҳўжаликнинг кейинги йилларидаги капитал қўйилмалар режанинг бажарилиш структураси ва миқдори анализ қилинади. Бу анализлар жорий йилга режалаштирилган капитал қўйилмаларни объектив баҳолашга ёрдам беради. Капитал қурилиш режаларининг тўғрилигини текширишда маблағлар объектлар бўйича тақсимланганлигига эътибор бериш керак. Капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини оширишнинг асосий йўналиши, маблағларнинг тарқаб кетишига йўл қўймаслик ва қурилиши бошланган объектларни тезроқ ишга туширишдир.

Назоратчилар янги қурилиш режасини кўрсатганда унинг йил охирида тугалланган ишлаб чиқаришига ва бошқа қурилишларга таъсир қилмаслигини текширадилар. Бундай вақтда маблағлар ва пудрат ишлари қаратилган ишлаб чиқариш объектларини биринчи навбатда ишга тушириш ва лойиҳадаги қувватидан тў-

ла фойдаланишга эътибор бериш керак. Шунингдек, яна капитал қурилишининг амалга ошириш турлари, пудрат ва хўжалик усулининг тўғри режалаштирилганлиги ҳам текширилади.

Машина ва ускуналарни олиб келиши режалари бирма-бир текширилади. Биринчи навбатда, моддий-техника воситалари берилган талабномалар ўрганилади, чунки шулар асосида хўжаликда бор техниканинг сони, ишлар миқдорининг режаси ва уларнинг эҳтиёжи ва молиялаштириш билан таъминланганлиги аниқланади. Кейин эса, энергетиклар буларни ишлаб чиқариш, молия режаси билан мос келишини ўрганади. Кўрсаткичлар ўртасида фарқ бўлса, унинг сабаби топилади. Кейин ҳар томонлама ҳар бир машина ва ускуна олиш режаси, олдин хўжалик берган талабномалардан фарқи, талабномада кўрсатилган ва ишлаб чиқариш, молия режаси бўйича ҳақиқий эҳтиёж анализ қилинади. Бу кўрсаткичлар ўртасида фарқ ёки машина ускуналарини нотўғри олиш ҳоллари аниқланса, назоратчилар ишлаб чиқариш, молия планига тегишли ўзгартиришлар киритиши ёки бошқа хўжаликларга қайтадан тақсимланишни таклиф қиладилар. Шунингдек хўжаликнинг бошқа тармоқлари ҳолатини ва келгусида ривожланишини анализ қилиб капитал миқдорини бошқа йўналишлар бўйича тўғрилигини аниқлайдилар. Жумладан, боғдорчилик ва ихота дарахларини ўтказиш ишлари қандай амалга оширилганлигини ўрганадилар. Ер майдонларининг ҳолати ва унинг яхшилаш имкониятларини текшираётганда назоратчилар суғориш, қуритиш ва бошқа ишларнинг тўғри миқдорини аниқлайдилар.

Қурилишнинг қиймати, капитал қўйилмаларни олиб келиш режасининг тўғрилиги алоҳида текширилади. Бунинг учун лойиҳа расценкалари, улгуржи баҳолари, хўжалик ҳисобида бажарилган ишларнинг таниари, ёш молларни ўстириш ва режалаштиришнинг тўғрилиги ўрганилади.

Кейин эса капитал қўйилмаларнинг режали ҳажминини янги молиялаштириш билан бирга, унинг алоҳида молиялаштириш манбалари ҳам аниқланади (ўз маблағларининг бюджет ажратмалари, узоқ ва қисқа муддатли банк кредитлари ва бошқалар). Бунда хўжаликнинг молиявий режаси капитал қўйилмаларнинг режаси билан солиштирилади.

Жўжаликларда капитал қўйилмаларнинг умумий миқдори, жумладан, асосий подани ташкил этиш ҳаражатлари ҳамда капитал ремонт ҳаражатларига эътибор бериллади, чунки корхонада булар учун фақат капитал қўйилмалар ва капитал ремонт фонди ягона молиялаштириш манбаи ҳисобланади.

Давлат ва жўжаликлараро қишлоқ жўжалик корхоналари ҳамда бирлашмаларида молиявийлаштириш капитал қўйилмалар, асосий подани ташкил этиш, капитал ремонт бўйича алоҳида амалга оширилади, шунинг учун ҳам бу фарқларни капитал қўйилмаларни молиялаштириш режасини текширишда ҳисобга олиш керак.

КАПИТАЛ САРФЛАР РЕЖАСИНИНГ БАЖАРИЛИШINI ТЕКШИРИШ

Капитал қўйилмаларни текшириш вақтида бу соҳага оид режанинг бажарилишига алоҳида эътибор бериллади. Бунинг учун йил давомида киритилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, тўғриланган режа кўрсаткичларидан ва таққосланадиган кўрсаткичлар бўйича ҳақиқий маълумотлардан фойдаланилади. Капитал қўйилмалар бўйича ҳақиқий маълумотлар, № 6-журнал-ордер ва 16-а-ведомости ёки № 68 «Капитал қўйилмалар», № 86-«Амортизация фонди» бош сўтлардаги ҳаражатлар ва молиялаштириш суммалари бўйича ишлатиладиган тегишли машинаграммалардан фойдаланилади.

Баъзи жўжаликларда қурилиш учун вақтинчалик ёки мавсумий ёлланма ишчилар қабул қилинади. Буларга иш ҳақи алоҳида қурилиш ишларини бажарганлиги учун эмас, балки объектда барча ишлар тугатилгандан кейин аккорд иш ҳақи ҳисобланади. Бундай ҳолларда сарфланган иш ҳақи суммаси нормадаги иш ҳақи фонди билан солиштирилиб, унинг ортиқ сарфланган қисми аниқланди. Лойиҳада кўрсатилмаган ишларга наряд тузилганлиги аниқланса, алоҳида тузилган ведомостда ишнинг номи, расценкаси ва ҳисобланган иш ҳақи кўрсатилади. Бундай ишларни ўрганиш натижасида объектларни қуришда маблағларнинг нотўғри сарфланиши ёки қўшиб ёзишлар аниқланади. Қурилиш материаллари лойиҳа билан солиштирилади, бу солиштириш фарқларининг сабабини аниқлашга ёрдам беради. Бундай ҳолларда № 07-

«Қурилиш материаллари ва ўрнатиладиган ускуналар» ҳамда № 08-«Капитал қўйилмалар» бош счётининг маълумотлари солиштирилади.

Сўнгра қурилиш материалларининг ҳар бир объект ва ишларга сарфи билан лойиҳа бўйича нормадаги сарфи таққосланади. Объектларга сарфланган материалларнинг ҳақиқий миқдори зарур ҳолларда инженер ва бошқа қурилиш мутахассислари жалб қилиниб назорат ўлчовдан ўтказилади.

Билвосита ҳаражатлар (қурилиш машина ва механизмларини эксплуатация қилиш ва накладной ҳаражатлар), объектларга тўғри тақсимланиши керак. Бунинг учун бу ҳаражатларни алоҳида аналитик счётларда акс эттиришда қўлланиладиган ҳаражат моддалари ва улардаги ёзувларнинг тўғрилиги, қурилиш машина ва механизмларнинг сони тўғрисидаги маълумотлар, иш соати, қурилишга хизмат кўрсатувчилар сони, ишни ташкил қилиш бўйича ҳаражатлар, камчиликлар протоколларда ва бошқа ҳужжатларда акс эттирилади ва тезда бу камчиликларни тугатиш устидан назорат ўрнатилади. Бундай назоратнинг яхши усули қурилиш монтаж ишларини график бўйича ва ҳўжалик ҳисобининг бригада усулларда ташкил этишдир. Бундай вақтда фақат алоҳида ишларни бажариш муддати назорат қилинмасдан балки уларни амалга ошириш ҳаражатлари ҳам назорат қилинади, чунки капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини оширишда катта аҳамиятга эга.

Капитал қўйилмалар режанинг бажарилишини назорат қилишда ҳужжатлардан ҳамда уларнинг ҳақиқий, шунингдек режани характерловчи натура ва қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади. Бундай текширишда асосий фондларни ишга тушириш, капитал қўйилмаларнинг миқдори ва йўналиши, уларнинг тармоқлар структурасига эътибор берилади. Корхоналарда капитал қўйилмалар бизнес режа бўйича ва режадан ортиқ амалга оширилган капитал қўйилмаларга бўлинади. Назоратчилар махсус аналитик жадваллардаги анализ натижаларини ва режанинг бажарилишини кўрсатадилар. Назорат жараёнида учёт ва ҳисобот маълумотлари бирма-бир текширилади. Бунинг учун юқорида айтиб ўтилган регистрлардан № 08 «Капитал қўйилмалар» бош счётининг ёзувлари текширилади. Биринчи навбатда ҳўжалик усулида бажарилган ишлар миқдорининг тўғри акс эттирилганлигига эътибор бе-

риш керак. Бунинг учун ҳар бир ҳаражат моддалари, уларнинг тўғри очилганлиги, бошланғич ҳужжатлардаги суммалар ва корреспонденцияланувчи счётлардаги ёзувлари текширилади. Айниқса иш ҳақи (меҳнат ҳақи) фонди ва қурилиш материалларининг сарфланишига эътибор берилади.

Иш ҳақи (меҳнат ҳақи) фондининг тўғри ишлатилганлиги, унинг ҳақиқий сарфланган суммаси лойиҳадаги сумма билан солиштирилиб, ишбай ишлар учун тузилган нарядларни ўрганиб (бунда ишни бажарувчи ва бажарилган ишлар миқдори, расценка ва ҳисобланган суммаларнинг тўғрилиги) ва алоҳида объектларда назорат ўлчов орқали текширилади. Баъзи хўжаликларда қурилиш учун вақтинчалик ёки мавсумий ёлланма ишчилар қабул қилинади. Буларга иш ҳақи алоҳида қурилиш ишларини бажарганлиги учун эмас, балки объектда барча ишлар тугатилгандан кейин аккорд иш ҳақи берилади. Бундай ҳолларда сарфланган иш ҳақи суммасининг нормадаги иш ҳақи фонди билан солиштирилиб, уни ортиқ сақланган қисми аниқланади. Лойиҳада кўрсатилмаган ишларга наряд тузилганлиги аниқланса, алоҳида тузилган ведомост ишнинг номи расценкаси ва ҳисобланган иш ҳақи кўрсатилади. Бундай ишларни ўрганиш натижасида объектларни қуришда маблағларнинг нотўғри ёки ортиқ сарфланиши, қўшиб ёзишлар аниқланади. Қурилиш материаллари яна лойиҳа билан ҳам солиштирилади, бу солиштириш фарқларининг сабабини аниқлашга ёрдам беради. Бундай ҳолларда № 07-«Қурилиш материаллари ва ўрнатиладиган ускуналар» ва № 08-«Капитал қўйилмалар» счётининг маълумотлари солиштирилади. Моддий бойликларни олиш учун ишлатиладиган лимитзабор картаси қурилиш бригадалари, прораблар ва бошқа ҳисобдор шахсларнинг ойлик ҳисоботлари асосида ҳар бир объектда бажарилган ишларга сарфланган қурилиш материалларини миқдори ва уларнинг № 08-«Капитал қўйилмалар» счётининг аналитик учёти маълумотлари билан мос келиши ўрганилади.

Шундан кейин қурилиш материалларининг ҳар бир объект ва ишларга ҳақиқий сарфи билан лойиҳа бўйича нормадаги сарфи таққосланади. Объектларга сарфланган материалларнинг ҳақиқий миқдори керакли ҳолларда инженер ва бошқа қурилиш мутахассислари жалб қилиниб назорат ўлчовдан ўтказилади.

Билвосита ҳаражатлар (қурилиш машина ва механизмларини эксплуатация қилиш ҳамда накладной ҳаражатлар) тўғри акс эттирилиши ва объектларга тўғри тақсимланиши керак. Бунда ҳаражатларни алоҳида аналитик счётларда акс эттиришда қўлланиладиган ҳаражат моддалари ва улардаги ёзувларнинг тўғрилиги, қурилиш машина ва механизмларининг сони тўғрисидаги маълумотлар, иш соати, қурилишга хизмат кўрсатувчилар сони, ишни ташкил қилиш бўйича ё ҳаражатлар системалари текширилади. Айниқса, капитал қурилишининг унумсиз ҳаражатлари алоҳида ўрганилади, чунки бу ҳаражатлар кўпинча моддий жавобгар шахслар йўл қўйган камомад ва ўғирликларни яширади. Пудрат усулида бажарилган қурилиш ишларининг ҳақиқийлигини текширишда бажарилган иш ва хизматларни қабул қилиш далолатномаси асосий манба ҳисобланади. Одатда ҳисоб-китоблар ҳар бир тугаган қурилиш босқичи бўйича олиб борилади, шунинг учун ишлар миқдорининг тўғрилигини аниқлаш анча қийин. Бундай ҳолларда назорат ўлчов ўтказилади ва бу далолатномага пудрат ташкилоти ҳам имзо чекади. Далолатнома асосида пудрат ташкилоти қонунсиз олинган суммани қайтариш тўғрисида талабнома ёзади.

Монтаж қилиш талаб қилинмайдиган машина ва ускуналарни олиб келиш миқдори текширилганда № 08-«Капитал қўйилмалар» счётининг ёзувлари, асосий воситаларни қабул қилиш далолатномаси счёти, фактура ва бошқа ҳужжатлар билан солиштирилади. Капитал қўйилмаларнинг бошқа йўналишлари бўйича учёт маълумотлар ҳам шу тартибда текширилади.

Капитал қўйилмалар режани бажаришнинг назорат ва тафтиши фақат режа ва ҳақиқий кўрсаткичларни таққослаш режанинг бажарилиш даражасини аниқлашдан иборат эмас, бу ерда яна режанинг ҳар бир объектлар бўйича бажарилиши, бажарилмаган бўлса, бунинг сабаблари ҳамда бу объектларни ўз вақтида ишга туширишга жавобгар шахслар, шунингдек, ишчилар ҳам тафтиш далолатномасида ёки текшириш маълумотномасида кўрсатилган бўлиши керак.

КАПИТАЛ ҚЎЙИЛМА МАБЛАҒЛАРНИНГ МАҚСАДГА МУВОФИҚ ИШЛАТИЛИШНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

Капитал сарфларга ажратилган маблағлардан самарали фойдаланиш учун шартномага, лойиҳа-смета.

ҳужжатларига ва ҳисоб-китоб интизомига қаттиқ риоя қилиш лозим бўлади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари материал-техника таъминоти корхоналари билан тузилган шартномаларни ўз вақтида ва тўғри инструкция асосида тузилганлигига эътибор берилади. Айниқса, шартномадаги ишлар миқдорининг капитал сарфлар режасидаги миқдорга тўғри келиши, шартномадаги кўрсатилган муддатларга риоя қилиниши, санкцияларнинг қонун асосида қўлланилиши ҳамда тузилган шартноманинг янги тартиб қоидаларига мос келишига диққат қилинади. Агар шартнома тузиш вақтида таъминотчи билан хўжалик ўртасида келишмовчилик бўлса, бу келишмовчиликни ҳал қилиш учун арбитражга ёки халқ судига мурожаат қилинади.

Лойиҳалаш ташкилотларидан олинган смета ҳужжатлари кўрсаткичлари берилган буюртмага тўғри келиши, смета технологик ечимларнинг ҳар бир объектлар бўйича тўлиқ бўлиши, лойиҳа-смета ҳужжатлари ўз вақтида ва керакли миқдорда хўжаликларга берилиши керак. Қишлоқ қурилишлари одатда қишлоқ хўжалик корхоналари буюртмаси бўйича лойиҳалаш ташкилотлари тузган замонавий лойиҳа асосида амалга оширилади. Назоратчилар бундай буюртмаларнинг ўз вақтида берилишини, лойиҳалаш ташкилотчилари билан шартномаларнинг ўз вақтида тузилишини лойиҳа-смета ишларининг тўғрилигини текширадилар. Бу ишларнинг бажарилганлигига, ташкилот хўжалигининг маблағи ҳисобига техник экспертиза ҳулосаси олиш учун берилади. Текшириш давомида алоҳида лойиҳаларнинг техник топшириққа ва лойиҳа-технологик ечимларнинг техник эса иқтисодий асосланганлиги ўрганилади.

Капитал қўйилмаларнинг молиявий ресурслар билан таъминланганлиги хўжаликнинг молиявий режаси асосида, ўз маблағларини ҳам ҳисобга олган ҳолда текширилади. Бундай корхонада режалаштирилаётган йилда ажратмалар, капитал қўйилмага тегишли амортизация ажратмалари ва бошқа манбалар ҳар бир тубун бўйича аниқланади.

Капитал қурилишда ва асосий воситаларни сотиб олишда қабул қилинган ҳисоб-китоблар ҳам текширилади, чунки бу ҳисоб-китобларда илгор ҳисоблаш формаларини қўллаш яхши самара беради. Дастлабки назоратда қурилиш материалларини сарфлашда ишла-

тиладиган бошланғич ҳужжатлар, бажарилиши керак бўлган ишлар учун ва тузилган нарядлар, ёлланма ишчилар билан тузилган шартномалар ҳамда машина ва механизмлар олиш нарядлари текширилади. Масалан, сўралган қурилиш материалларини бериш қилинадиган ишларнинг характери ва миқдори, алоҳида материалларни сарфлаш нормаси лойиҳа кўрсаткичлари билан солиштирилади. Нарядлар ёзиш ва алоҳида ишчилар билан шартнома тузиш вақтида иш ҳақи фонднинг сарфи ҳам шу тартибда текширилади. Режасиз таъминот ташкилотлардан машина ва ускуналар олиш наряди алоҳида текширилади. Чунки кўпинча, бу операциялар ҳар хил суниестемолларни яширади.

Шартнома, лойиҳа-смета ва ҳисоб-китоб интизоми жорий назорат тартибида текширилади. Шунингдек, наряд ва таъминотчиларнинг шартнома асосида олган мажбуриятлари бажарилиши ҳам ўрганилади. Бунда оператив ҳолда қурилиш-монтаж-техника воситаларини етказиб бериш назорат қилинади. Бажарилган қурилиш ишларининг муддати, миқдори ва сифати, моддий-техника таъминоти тартибига риоя қилиш, машина ва ускуналарни ўз вақтида ва комплект етказиш алоҳида назорат остида бўлади. Кўпчилик ҳолларда қишлоқ хўжалик корхоналарида қурилиш монтаж ишлари ва моддий-техника воситаларини кеч етказиб бериш, бир машина ўрнига бошқасини, буюртма берилмаган воситаларни комплектсиз етказиб бериш ва бошқа шартнома шартларини бузиш ҳоллари учрайди. Шартнома мажбуриятларининг бузилиши ҳоллари аниқланган вақтда тўлов, штраф ва бошқа чоралар кўриш учун таклифлар киритилади.

Бажарилган ишлар ва олинган материал, техника воситалари учун ҳисоб-китоб операцияларининг тўғрилиги, тартиби ва тўлаш муддати текширилади. Жумладан, қурилиш-монтаж ишлари учун ҳисоб-китобларда кўпчилик ҳолларда қўшиб ёзишга йўл қўйилади. Бу қўшиб ёзишни фақат назорат ўлчов ёрдамида аниқлаш мумкин. Қурилиш-монтаж ишларини назорат ўлчаш жуда сермеҳнат иш, шунинг учун уни қурилиш давом этаётганда ўтказиш керак. Қурилиш тугагандан кейин ўлчаш учун назоратчидан жуда катта миқдорда иш бажариш талаб қилинади.

Нazorat ўлчовнинг натижаси оралиқ тафтиш даволатномаси билан расмийлаштирилади, бу даволатномага назоратчи, буюртмачи ва пудратчиларнинг ва-

киллари қўл қўядилар. Назорат ўлчов далолатнома асосида хўжалик бажарилган қурилиш-монтаж ишлари учун ҳисобланган суммаларни қайтариш ёки ушлаб қолиш учун чоралар кўради.

Худди шундай тартибда шартномага, лойиҳа-смета ва ҳисоб-китоб интизомига риоя қилиш аниқланади. Асосий эътибор у ёки бу капитал қўйилгани қонуний амалга оширилганлигини, режаларни, шартномаларни, лойиҳа-смета ҳужжатларини, титул рўйхатларни ва молиялаштириш режаларининг борлигини текширишга қаратилади. Режасиз қурилган объектлар ва сотиб олинган воситаларни молиялаштириш манбаи моддий-техника таъминоти бирма-бир текширилади, чунки бу операциялар ортида корхона маблағини қонунсиз ўзлаштириш факти бўлиши мумкин. Режасиз капитал қўйилмаларни амалга ошириш вақтида маблағларни мақсадсиз ва нотўғри ишлатилишига айбдор кишиларга назоратчилар таклифига кўра маъмурий, мулкӣ ёки бошқа жазо қўлланилади. Таъминотчи ва пудратчининг хўжаликдан нотўғри олган суммаси аниқланса, бу суммани ундириб олиш учун порозилик далолатномаси арбитраж органлари, халқ судига берилиш керак.

Капитал қурилишининг алоҳида объектларини тўлатиш ёки тугатишининг қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлиги унинг лойиҳа қиймати, ишлаб чиқаришга тайинланиши ва ундан фойдаланиш йўллари асосида текширилади. Бу ишларнинг ҳаммаси тафтиш оралиқ далолатномасида кўрсатилади.

КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА ДАВЛАТ ҲИСОБОТЛАРИНИНГ АҲВОЛИНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

АУДИТ ҚИЛИШ ТАРТИБЛАРИ ВА НАЗОРАТЧИЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Тафтиш-назорат органларининг қишлоқ хўжалик корхонасидаги биринчи вазифаси бухгалтерия учётини ташкил қилишда амалдаги тартиб қоидаларга риоя қилинишини, юқори ташкилотларга топшириладиган ҳисоботларнинг ҳақиқий хўжаликдаги аҳволини кўрсатишини ва ўз вақтида тузиб топширилишини текширишдан иборатдир.

Бухгалтерия текширилганда аввало корхонадаги аҳвол, амалда уни ташкил қилиш қонун АЛБУСлари-га таққосланиб кўрилади ва ундаги тартиб, қондалардан четлашиш аниқланади. Бунда бухгалтерия учётида прогрессив методларнинг қўлланилиши ҳисобга олинади, бош бухгалтер томонидан унга юклатилган мансаб вазифаларнинг бажарилиши текширилади. Корхона ҳисоб сиёсатининг ишланганлиги, унга тўғри риоя қилинганлиги ўрганилади. Сўнгра ҳисоботларнинг тузилиши, ўз вақтида юқори ташкилотларга етказилишидаги камчиликлар аниқланиб, уларни тузатиш чоралари белгиланади.

Ўзбекистонда прогрессив форма ҳисобланаётган журнал-ордер формасининг тўла жорий қилиниши сўст бормоқда. Бунга сабаб, биринчидан, учёт режа ходимларининг малака ва билим савиясининг пастлиги бўлса, иккинчидан эса журнал-ордерлар мазкур регионга хос хусусиятларини ўзида тўла акс эттиролмайди ва такомиллаштиришни талаб қилади. Айниқса, компьютерлардан фойдаланишга ўтишга алоҳида эътибор берилиши лозим.

БУХГАЛТЕРИЯ УЧЕТИНИНГ АҲВОЛИНИ ТЕКШИРИШ

Бухгалтерия учёти биринчидан, ҳўжалик система-сида, ишлаб чиқаришни бошқаришда, уни ишлаб чиқариш, таъминот, маҳсулотларни реализация қилиш тўғрисида ахборот билан таъминласа, иккинчидан, корхона мулкнинг сақланиши, ундан унумли фойдаланиши устидан қаттиқ назорат олиб борилади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти шароитида бухгалтерия учётининг аҳамияти бошқаришнинг ажралмас қисми эканлигини кўрсатиб ўтиш муҳим. Шу муносабат билан ҳўжаликни юритишда корхона бухгалтерияси учёти устидан доимий равишда назорат олиб бориш тақозо қилинади. Анализлар шуни кўрсатмоқдаки, корхоналарда бухгалтерия учётида ҳўжалик операцияларини ўз вақтида акс эттириш бўйича орқада қолиш фактлари кўзга ташланиб қолмоқда. Назоратчилар томонидан унинг сабаблари чуқур ўрганилиб, тафтиш ўтказилаётган корхонада уни тузатиш чоралари кўрилиши зарур.

Бухгалтерия учётининг жорий аҳволини текширишда эса дастлабки ҳужжатларнинг типовой (намуна) формаларига мослиги, бухгалтерияда қўлланилаётган

счётларнинг халқ хўжалиги соҳасида фойдаланиладиган счётлар режасига мос келиши текширилади. Сўнгра бош счёт таркибида субсчётлар, бухгалтерия регистрлари тўғри бўлиши текширилади. Корхонада юритилаётган бош субсчётлар ва аналитик счётлар, бухгалтерия регистрларининг дастлабки ҳужжатлари, сўнгра Республика Молия министрлиги томонидан тасдиқланган формалари мос келиши текширилади. Ҳисоб-китоб ходимларининг билим даражаси, малакаси, ишлаб чиқариш бўлиималарида, жумладан, оморда, фермада, бригадада, хазинада дастлабки учётнинг ташкил қилиниши ўрганилади. Бухгалтерия ўқётининг жорий аҳволи текширилганда учёт ходимлари ўртасида вазифаларнинг тақсимоли, бунда тавсия қилинган учёт ва режалаштириш функциялари қўшилиши лозимлиги масалалари ўрганилади.

Корхонада бухгалтерия ўқётининг прогрессив формаларининг жорий қилиниши, комплекс механизациялаш ишларининг бориши анализ қилинади. Шу каби ҳужжатлар режанинг тузилиши, унга қай тартибда амал қилинаётганлиги, ҳисоб ишлари графигининг тузилиши, корхона бухгалтериясида унга риоя қилиниши, корхона бухгалтериясида ўқётининг аҳволи текширилади. Корхонада бухгалтериянинг аҳволи текширишда штатлар бир ўқётининг жорий аҳволини билим ва малакаларининг риоя қилиш, уларнинг билим ва малакаларини ошириш бўйича қандай ишлар амалга оширилади.

Текшириш якунида аниқланган камчиликларни тўлатиш, илғор тажриба ва прогрессив усулларни жорий қилиш бўйича таклиф ва мулоҳазалар кўрсатилади.

ДАВЛАТ ҲИСОБОТ ИНТИЗОМИГА RIОЯ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Давлат ҳисобот интизоми мамлакатимиздаги бошқарув органларини корхона, ташкилот, муассаса ва бошқаларнинг молия, хўжалик ҳамда ишлаб чиқариш фаолиятлари ҳақида информация маълумотлари билан таъминлайди. Давлат ҳисобот формалари Республика молия вазири, иқтисод ва статистика вазирлиги, солиқ комитети халқ хўжалигининг маъмурият соҳасига раҳбарлик қилувчи органлар томонидан тасдиқланиб, бухгалтерия ўқети регистрлари маълумотлари асосида тузилган график (тасдиқланган муддатда) уларга топширилади. Ҳисоботларни талаб қиладиган ва халқ

хўжалиги бўйича умумлаштирадиган органларга кўра бухгалтерия ва статистика ҳисоботлари тайёрланади. Назоратчилар ҳисобот интизомига риоя қилинишини тафтиш қилганларида ҳар бир ҳисоботларни алоҳида-алоҳида текширишлари лозим.

Ҳисоботлар хўжалик операцияларини, улар содир бўлган даврни қамраб олишга кўра йиллик ва жорий ҳисоботларга бўлинади. Назоратчилар бухгалтерия ҳисоботларини тафтиш қилганда, корхонадаги ҳисобот формаларининг намунавий формалар асосида эканлигига эътибор қиладилар. Бухгалтерия ҳисоботида кўрсаткичлар, миқдорлар бухгалтерия регистрларидаги ҳажм миқдорида тўғри келиши текширилади.

Кўп ҳолларда амалда ахборот ҳисобот маълумотлари билан бухгалтерия регистрлари миқдорларида фарқ учраб туради. Шунингдек, йиллик ҳисобот маълумотлари билан квартал якуни ҳисоботлари ўртасида ҳам фарқлар бўлиши мумкин. Шунинг учун улар бир-бирларига таққосланиши лозим. Агарда унда фарқлар учраса, назоратчилар томонидан кўрсаткичлар бўйича ҳисобот ва регистр маълумотлари асосида ведомост маълумотномалар тузилиши зарур.

Оборот маблағлар суммаси ҳақиқий натижасида аниқланган суммаларга мос келиши лозим, ҳисоботда йўқатув-ўғирлик қийматлари акс эттирилган бўлса, ҳаражатга чиқариш далолатнома маълумотларига тенг бўлиши керак. Инвентарь счётлардаги қолдиқлар пул бирлигида, бухгалтерия регистрларидаги ва инвентаризация далолатномаларидаги миқдор ва суммаларига тенг бўлиши керак. Шундай қилиб, ҳисоботлардаги ишлаб чиқариш ҳаражатлари, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг тиннархи ва тармоқ ва бутун хўжалик бўйича фойда-зарар бухгалтерия регистрларидаги маълумотларга тенг бўлиши лозим.

Агарда вақтида ҳисоботларда ва бухгалтерия регистрларида корхонанинг дебитор қарзларини қонунсиз зарар ҳисобига ҳаражатга чиқариш ҳоллари аниқланса, далолатнома билан жавобгар шахсдан ундириб олинади.

Статистик ҳисоботлар ҳам корхонадаги ижтимоий ҳодисалар ва уларнинг ўзаро алоқаси ҳақидаги маълумотларни кўрсатади. Бу ҳисоботлар реал ҳолатни кўрсатиши лозим. Статистик ҳисоботлар корхонадаги моддий, меҳнат, молния ва бошқа ресурслар тўғрисида давлат режаларининг бажарилиши, давлат корхонаси

ҳуқуқларининг кенгайиши муносабати билан шартнома бўйича буюртмаларнинг бажарилиши тўғрисида, давлат режаларининг бажарилиши, давлат корхонаси ҳуқуқларининг кенгайиши муносабати билан шартномалар бўйича буюртмаларнинг бажарилиши тўғрисида маълумотлар беради. Ундаги маълумотлар аввало бухгалтерия регистрлари ва йиллик, жорий ҳисоботлар маълумотларига мос бўлиши лозим. Агарда бухгалтерия ва статистика маълумотларида нотўғри миқдорлар ёки қўшиб ёзиш ҳақидаги маълумотлар бўлса, тафтиш далолатнома суд-тергов органларига ўтказилади. Бухгалтерия ҳисоботлари сингари статистика ҳисоботлари ҳам белгиланган муддатларда солиқ статистика давлат комитетининг жойлардаги органларига топширилиши лозим.

Шу билан бирга назоратчилар томонидан тафтиш қилинаётган корхонада статистик ҳисоботларни тўлдириш инструкциялари бўлиши керак. Ҳисоботларни таҳлил қилиш ва текшириш натижалари далолатноманинг алоҳида бўлимида аниқ, тушунарли тилда тўла акс эттирилиши лозим. Аудит хулоса далолатномаси бозор иқтисодиётида катта аҳамиятга эгадир.

КОРХОНАЛАРДА ИШ ЮРИТИШ ВА ИЖРАЧИЛИК ИНТИЗОМИНИНГ АХВОЛИНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

ТЕКШИРИШ ТАРТИБИ ҲАМДА УНИНГ ОЛДИГА ҚУЙИЛГАН ТАЛАБЛАР

Корхоналарда иш юритиш ва ижрочилик интизомини тўғри ташкил қилиш, хўжаликда ишлаб чиқариш, молия фаолиятида яхши натижаларга эришиш имкониятини беради.

Иш юритиш деганда, аввало қишлоқ хўжалик корхоналарида технологик ишларни агротехника, зоотехника ва ветеринария қоида ва муддатлари асосида ўтказиш учун тузиладиган иш режалари, юқори ташкилотлардан келаётган қарорлар, шу корхона ходимлари ёзган хатларни ҳисобга олиш ва ишлаб чиқаришга татбиқ этиш тушунилади. Шунингдек, иш юритишда корхона ходимлари ёзган хатларни ҳисобга олиш ва ишлаб чиқаришга татбиқ этиш тушунилади. Шунингдек, иш юритишда корхона ўтказадиган умумий йиғилишлар, баланс комиссияси, меҳнат коллективи совет-

лари ҳамда анализ бюрolari протоколларининг юритилиши, оператив маълумотларининг корхона ишлаб чиқариш бўлиmlаридан олиниши, ўз вақтида раҳбар ва мутахассислар томонидан улардан ишлаб чиқариш ахбороти сифатида қабул қилиниб, келгусида хўжалик масалалари бўйича ечимлар қабул қилиниши аҳамиятга эгадир. Бу ишлар қанчалик аниқ қайд қилиниб, расмийлаштирилиб борилса, улар юзасидан тadbирларининг амалга оширилиши шунча яхши натижалар беради. Назоратчиларининг биринчи вазифаси бу ишларининг ўз вақтида амалга оширилаётганлигини текширишдан иборатдир. Шунингдек, назоратчилар бу ҳисоб-китоб, дело ва журналларини маълум тартиб асосида текшириши зарур.

Ижрочилик интизомига риоя қилиш эса аввало корхонада партия ва ҳукуматимиз томонидан хўжалик масалалари бўйича қабул қилинган қарор ҳамда буйруқларининг ўз вақтида бажарилишини назорат қилишни ўзига вазифа қилиб олса, иккинчи томондан эса корхонаниннг ўзида қабул қилинган иш режалари, коллективнинг умумий йиғилишида тасдиқланган қарорлари, раҳбарлар томонидан ёзма равишдаги кўрсатмаларининг аниқ бажарилишни текширишдир.

ИШ ЮРИТИШНИ ТЕКШИРИШ

Корхоналар фаолиятида иш юритиш меҳнатни ташкил қилиш бўғини ҳисобланиб, ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия жараёнларида ташкилотга келаётган ишлар юзасидан ҳужжатларни тартибга солиш, юритиш каби вазифаларини ўз ичига олади. Маълумки, корхонада ҳар бир хўжалик операцияси юридик кучга эга бўлган, асосли ҳужжатларга мувофиқ амалга оширилади. Бу хўжалик операцияларининг характерига қараб ҳужжатлар норматив режали, ҳисобот, ҳисоб, техника, кадрлар ҳамда бошқарувга доир ҳужжатларга бўлинади.

Шу ҳар бир ҳужжат тузиш, ёзиш, журналларда қайд қилиш, жўнатиш, қабул қилиш, зарур ҳолларда уларни кўпайтириш ва сақлаш функциялари билан боғлиқдир. Бу кўрсатилган функцияларининг тўғри ташкил қилиниши эса корхонада иш юритишнинг қандай уюштирилишига боғлиқ, шунинг учун ҳам бу жараёнлар назорат ва тафтишга тааллуқлидир. Назоратчилар аввало корхонада иш юритишни текшириш-

да юритиладиган делоларнинг номлари асосида бир хил ҳужжатлар ташкил қилинганлиги, уларнинг намунавий иш юритиш тартибидаги номерларига мос келишини аниқлайдилар. Сўнгра делоларга тааллуқли, тузилган ҳужжатларнинг ўз вақтида тикилиб, йиғилиб боришини текширадилар. Назоратчилар томонидан ҳар бир ҳужжатларнинг тузилиши, керакли журналларда қайд қилиниши, тайинланиши бўйича жўнатилиши, уларнинг ижро қилиниши тўғрисида белгиларнинг қўйилишини текширилади. Шунда бу ҳужжатларнинг сақланиши, архивга топширилиши кабилар чуқур ўрганилади. Айниқса, ҳужжатларнинг тузилиши катта аҳамиятга эгадир. Чунки, буйруқ, қарор ва ҳужжатларнинг келиши, ташкилотдан жўнатилиши, расмийлаштирилиши, корхонада иш юритиш даражаси бошқарув ишларининг уюштирилиш умумий даражасини кўрсатади. Шунингдек, назоратчилар делоларда акс эттирилган темаларнинг ўзига мос эканлиги, ундаги ҳужжатларнинг мазмуни баён қилиш тартибларини ҳам ўрганадилар. Корхонада тузилган ҳужжатлар ўрганилганда уларнинг ёзилишига, баён қилиш тартибига, тушунарли тилда ёзилишига, тузилганда эса тегишли алоқадор шахсларнинг имзолари, белгилари бўлишига, ёзилган юридик ҳужжатлар амалдаги қонунларга қарама-қарши бўлиши ёки бўлмаслигига алоҳида эътибор берилади. Агарда шундай ҳужжатлар учраб қолса, назоратчилар унинг тезликда бекор қилиниши тўғрисида таклиф киритадилар ва у тафтиш далолатномаси ёки текшириш маълумотномаларида кўрсатилади.

Юридик ҳужжатларда кўрсатилган натура, пул, физик миқдорлар ижро ҳужжатидаги миқдорлар билан таққосланиб кўрилиши лозим. Корхонанинг моллиги, меҳнат, материал, ердан ва пул маблағларидан фойдаланишга доир ҳужжатлари шу соҳадаги юридик ҳуқуқ норматив ҳужжатларига мос ёки мос эмаслиги аниқланади. Зарур ҳолларда хонада ёзилган ҳужжатлар назоратчилар томонидан эксперт органларига ҳулоса учун ҳавола қилинади. Текширишда корхонадаги ҳужжатларнинг сақланиши, давлат архивига топшириш учун тайёрланиши ўрганилади. Текширишнинг охирида иш юритувчи ходимлар малакаси, уларнинг малакасини ошириш, иш юритишнинг янада такомиллашуви бўйича амалга ошириладиган тадбирлар, иш

юритувчи ходимлар иш жойларини ва меҳнатни илмий асосида ташкил қилиш масалалари ёритилади.

ИЖРО ИНТИЗОМИНИ ТЕКШИРИШ

Корхоналарда ижрочилик интизомининг мустаҳкамланишига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Буни мамлакатимизнинг социал-иқтисодий ривожланишини оширишда муҳим шарт-шароит эканлиги бир неча марта кўрсатилган. Назорат-тафтиш, аудит ишларида ижрочилик интизомига риоя қилинишини чуқур текшириб бориш вазифаси туради.

Нazorатчилар ижрочилик интизомига риоя қилинишини текширганда раҳбарлар, мутахассислар, бошқарма аппарати ходимлари ўртасида мансаб вазифаларининг тақсимланишини ўрганишлари лозим. Шундан сўнг корхона ходимлари томонидан тушаётган ариза ва шикоятлар, таклифлар, давлат томонидан ишлаб чиқариш режаларининг бажарилиши текширилади. Шунингдек, корхонанинг ўзида қабул қилинган қарор ва буйруқларининг ишлаб чиқилган ойлик, квартал режаларининг бажарилиши алоҳида назорат қилинади. Текширишда у режаларнинг илмийлигига, бажарилишини анализ қилиш асосида, реаллигига эътибор берилади.

Ижро интизомини назорат қилишда олдинги ўтказилган тафтиш далолатномаларида кўрсатилган таклифлар ва кўрилган чораларнинг ижроси аниқ текширилади. Айниқса, ҳисобдор ва мансабдор шахсларга кўрилган чоралар ижроси, далолатномада аниқланган иқтисодий зарарларнинг тикланишига катта эътибор бериш лозим. Ишлаб чиқариш режалари ва корхона мулкнинг сақланишини таъминлаш тадбирларининг корхонада амалга ошириш текширилади. Албатта, ижро интизомининг юқори савияда бўлиши, ижро учун берилган топшириқларнинг бажарилиши ҳақида ўз вақтида тегишли шахсларга, коллективга ахборот қилинишига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Нихоят, назоратчилар ижрочилик интизомининг аҳолини ёзиш билан чегараланмай, уни яхшилаш юзасидан таклифлар киритади, уларнинг ҳаммаси корхонада ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш тадбирлари эканлигини исботлаб, кўрсатиб бериши лозим.

КОРХОНАЛАР ВА БИРЛАШМАЛАРДА НИЗОМ ҚОНДАЛАРИГА АМАЛ ҚИЛИШНИ АУДИТ ВА ТАФТИШ ҚИЛИШ

КОРХОНА УСТАВИГА РИОЯ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Назорат ишларининг энг муҳим соҳаларидан бири, бу корхонанинг ишлаб чиқариш ва молия фаолиятини йўлга солиб турувчи Уставга риоя қилишни текширишдан иборатдир. Устав нормаларига риоя қилиш орқали корхона мулкнинг тўлиқ сақланиши ва мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиши таъминланади. Устав қонунларига риоя қилиш, текшириш қўйидаги тартибда ўтказилади. Аввало таъсисчилар Уставининг мавжудлиги, уни таъсисчилар умумий йиғилишида қабул қилиниши ва белгиланган тартибда сақланиши аниқланади. Сўнгра ушбу корхонанинг Устав қондалари намунавий Устав қондаларига мос келиш-лиги ҳамда маҳаллий шароитларни ва амалдаги қонунларни ҳисобга олган ҳолда киритилган ўзгаришлар ўрганилади.

Текширишнинг сўнгги босқичида ҳўжаликнинг кундалик ишлаб чиқариш, молия фаолиятида Уставнинг ҳуқуқий нормаларига амал қилиниши кўриб чиқилади. Ўтказилган текширишни умумлаштириш натижа-сида колхознинг Устави қондаларининг бузилиши ҳол-лари, бунга йўл қўйган айбдор шахслар ва шу билан биргаликда келгусида ушбу камчиликларни тугатиш йўллари кўрсатилади.

Белгиланган тартибда ишлаб чиқилган корхона Уста-ви таъсисчилар умумий йиғилишида ёки вакиллар йиғилишида тасдиқланади. Умумий ёки вакиллар йи-ғилишида қабул қилинган Устав туман ҳокимлиги тасдиғидан ўтказиш учун тақдим этилади. Сўнгра бу Уставнинг ҳар бир бетига муҳр имзо қилинади.

Уставга киритиладиган кейинги ўзгаришлар, қў-шимчалар, қайта кўриб чиқишлар ва қайд қилишлар шу усулда киритилади.

Таъсисчилар Уставининг мавжудлигини текширув-чи шахс уни қай аҳволда сақланаётганлигига алоҳида эътибор бериши лозим. Уставга ҳар қимнинг ҳар хил ўзгаришлар ва қўшимчалар киритишига асло йўл қўймаслик керак. Одатда таъсисчилар Устави ҳисоб бланкалари ва ҳужжатлари қатори ёнмайдиган темир сейфларда сақланади. Унинг беҳатар сақланиши ва

дахлсизлигини корхона бошқаруви таъминлаши лозим. Назоратчи таъсисчилар Уставининг таъсисчилар умумий йиғилишида ёки вакиллар тасдиқланганлигини текшириб кўради. Йиғилишнинг тартибига (бунда таъсисчилар камида 2/3 қисми қатнашган бўлиши шарт) ва қабул қилган қарорига (унда таъсисчиларнинг кўпчилик қисми овоз берганлигига) алоҳида эътибор берилади. Таъсисчиларнинг умумий ёки вакиллар йиғилишини ўтказиш қонундан ташқари ёки қарор қабул қилишда камчиликларга йўл қўйилганлиги аниқланган ҳолларда тафтиш далолатномасига ёки текшириш маълумотномасига таъсисчи Уставини тасдиқлаш учун қайтадан қонуний равишда йиғилиш ўтказилиши таклиф киритилади.

Текширишнинг навбатдаги босқичида таъсисчилар Уставининг умумий моддалари таъсисчиларнинг Намунавий Устави моддаларига мувофиқ келиши кўриб чиқилади. Бундай умумий ҳуқуқ нормаларига корхонанинг вазифаси, корхона аъзоларининг умумий ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ердан умумий фойдаланиш тартиби, унинг умумий мулкни ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва молия фаолиятини ёритиш, иш ҳақи ва меҳнат қилиш тартибларини ташкил қилишнинг умумий қоидалари, таъсисчининг ялли маҳсулотини ва фондларини тақсимлаш тартиблари, маданий-маиший ва социал таъминот ҳамда уларнинг шахсий хўжалигини юритиш, бошқариш органлари кабилар киради. Бу ҳуқуқий нормалар корхона Уставида албатта кўриб чиқилган ва Намунавий Уставга нисбатан кенг ёритилган бўлиши керак.

Текширишда қонундан ташқари далолатнома ҳоллари мавжудлиги аниқланса, тафтиш далолатномаси ёки текшириш маълумотномасига илова қилинадиган махсус ведомостга ёзиб қўйилади. Сўнгра корхона бошқарувининг ва айрим жавобгар шахсларнинг Уставининг алоҳида моддаларига қандай риоя қилини кўриб чиқилади. Бунда биринчи навбатда корхона бошқарувининг, таъсисчиларнинг умумий ёки вакиллар йиғилишининг чақириш муддатларига эътибор берилади (бу йиғилишлар йилига камида тўрт марта, бундай ташқари таъсисчиларнинг 1/3 қисми ёки тафтиш комиссияси талаб қилган вақтларда чақирилиши лозим).

Умумий йиғилишга қатнашаётган таъсисчиларнинг сонини аниқлаш ушбу йиғилишнинг қонуний ҳуқуққа

эга эканлигини кўрсатади. Бундан ташқари қарорлар китобида қайд қилинган кўрсаткичлар, яъни умумий йиғилишлар неча марта чақирилганлиги, кун тартиби, саволларни муҳокама қилиш характери, таъсисчиларнинг активлиги, қарорнинг мазмуни ва шу кабилар текшириш манбаи ҳисобланади. Худди шу тартибда таъсис корхона бошқаруви йиғилишини ўтказишнинг қонуний ҳуқуққа эга эканлиги, саволларни муҳокама қилиниши, қабул қилинган қарорларнинг моҳияти анализ қилинади.

Корхона аъзолигига риоя қилиш тартибини алоҳида текшириш керак. Бунинг учун текширишнинг қуйидаги, яъни корхонага қабул қилиш ёки чиқиш тўғрисида ёзилган ариза, алоҳида шахслар билан суҳбат ўтказиш ва улардан ёзма равишда хат олиш, қарорлар китобидаги ёзувлар билан фанишиш, таъсисчиларнинг меҳнат дафтарчаси мавжудлигини аниқлаш усуллари қўлланилади.

Хўжаликнинг ишлаб чиқариш-молия режаларини, бухгалтерия ҳисобининг жорий ва йиллик ҳисобини, шунингдек, иш ҳақи тўғрисидаги Низомни мукаммал ўрганиш орқали Уставга ва унинг моддаларига риоя қилиш текширилади. Бунда ердан фойдаланиш, корхонанинг мулкидан, хўжалик юритиш, ташкил қилиш, иш ҳақи тўлаш, ялпи маҳсулот ва даромадларни тақсимлаш кабиларда Устав нормаларига риоя қилмаслик ҳоллари очиб ташланади.

Корхона Уставининг алоҳида моддалари бўйича айрим хатоларга йўл қўйилганда бунинг сабабини ва айбдор шахсни аниқлаш лозим. Сўнгра текширувчи шахс бу камчиликларни корхона бошқаруви ёки таъсисчиларнинг умумий йиғилишида кўриб чиқишга киритади, шу билан биргаликда юқори органларга интизомни бузилиши, айбдор шахслар томонидан келтирилган зарар тўғрисида ёзма равишда хабар беради.

**ДАВЛАТ ВА ХЎЖАЛИКЛАРАРО ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК
КОРХОНАЛАРИ ВА БИРЛАШМАЛАРИ ТЎҒРИСИДА
ЮРИДИК СТАТУСГА АМАЛ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ**

Қишлоқ хўжалигида давлат ва хўжаликлараро корхоналар, шунингдек, илмий ишлаб чиқариш ҳамда агросаноат бирлашмалари фаолият кўрсатиб келмоқда. Бундай қишлоқ хўжалик корхоналари ўзининг иш-

лаб чиқариш, молия фаолиятида корхона (бирлашма) тўғрисидаги қонун асосида иш юритмоқдалар. Демак, назоратчилар ҳам шу қонунга асосан иш юритишлари лозим бўлади. Бунинг учун ҳар бир соҳадаги бажарилган ишларнинг ҳақиқий ҳолатини юқорида кўрсатилган қонун нормаларига асосан мослаштириб олиб боради. Баъзан бу корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш, молия режасини тузишда оборот ва асосий объектларни ишга тушириш ҳамда ҳисобдан чиқаришда, штат рўйхатини тасдиқлашда, айрим катгориядаги ишчиларнинг иш ҳақиға қўшимча ва устама белгилашда, лойиҳа-смета ҳужжатларини тасдиқлашда, молия хўжалигини ташкил этишда, ҳисобот ва учёт ишларида ҳуқуқлари кенгайтирилади.

Текширишда ҳар бир хўжалик ёки ташкилотнинг юридик ҳуқуқини белгилайдиган Уставнинг ишлаб чиқарилиши ва тасдиқланишига асосий эътибор қаратилиши лозим. Бунинг учун Уставда юқоридаги қонун асосда умумий нормадаги кўрсаткичлар (ташкилот ёки хўжаликнинг номи, унинг жойлашган ўрни, унга хизмат қиладиган банкдаги счётларнинг реквизитлари, раҳбарлик қиладиган юқори ташкилотнинг номи, иш фаолиятининг предмети ва мақсади, хўжалик ёки ташкилотнинг устав (бўлинмас) фондига эгаллиги, ҳаракатдаги қарорларга асосан иш юритиши ва юридик шахс ҳисобланиши (ва ўзига хос хусусиятлари) хўжалик ёки ташкилот кирадиган юқори ташкилотнинг номи, унинг жойлашган ўрни, банкдаги счётнинг реквизитлари) кўрсатилган бўлиши керак.

Уставнинг тўғри тузилганлиги ва тасдиқланганлигини текширишда юқори ташкилот ҳуқуқлари ва вазифалари керакли қарорлар билан солиштириб кўрилади (д/хўжаликлар ва бошқа қишлоқ хўжалик давлат ташкилотлари ёки хўжаликлари бўйича бу ҳуқуқ юқори ташкилот ихтиёрига берилган, хўжаликлараро ташкилот ва бирлашмалар бўйича маҳаллий ҳокимиятлар регистрация қиладиган қатнашувчи хўжаликларнинг йиғилиши ихтиёрига берилган).

Қишлоқ хўжалиги корхонаси ва ташкилоти тўғрисида аниқланган камчиликлар тартибга солинади ҳамда тафтиш далолатномасининг ёки текшириш маълумотномасининг керакли бўлимида акс эттирилади.

КОРХОНАДА ИЧКИ ИШ ТАРТИБ-ҚОНДАСИГА
РИОЯ ҚИЛИНИШИНИ ТЕКШИРИШ

Халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида бўлгани сингари, қишлоқ хўжалик корхона ва бирлашмалари ҳам ишлаб чиқариш-молия фаолиятини қаттиқ режа асосида юригизади. Бу режалаштиришнинг асосий элементларидан бири бўлиб, ички хўжалик иш тартибини тўғри ташкил қилиш ҳисобланади.

Ҳар бир Намунавий Устав ва амалдаги қонун ҳамда давлат корхоналаридаги ички иш тартиб-қондасини ишлаб чиқади.

Қорхоналар, ташкилотлар ва бирлашмаларнинг ишчи ҳамда хизматчилар учун ички хўжалик иш тартибининг асосий қондаларига таяниб иш олиб борилади.

Текшириш вақтида назорат ушбу қондаларнинг мавжудлигига, тўғри ишлаб чиқилганлиги ва белгиланган тартибда тасдиқланганлигига эътибор бериши лозим. Сўнгра ушбу қондалар хўжаликдаги ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимига етказиб берилганлиги, ҳар бир ишчи танишиб чиққанлиги ва, ниҳоят, хўжаликнинг ишлаб чиқариш молия фаолиятида ушбу қондаларга тўлиқ амал қилиниши текширилади.

Ишчи хўжалик иш тартиб-қондаларининг тўғри қабул қилинганлигини аниқлаш учун улар намунавий қонда кўрсаткичлари ҳамда амалдаги қонунлар билан солиштириб кўрилади. Сўнгра хўжаликнинг конкрет иқтисодий ривожланишини, ишлаб чиқаришда жойлашган ўринни ҳисобга олган ҳолда у ёки бу қонданинг қонуний қабул қилинганлиги текширилади.

Ички хўжалик иш тартиби ва қондаларида ҳар қандай шароитларда ҳам қўйидаги умумий нормалар, яъни ишчиларга ҳар ҳафтада дам олиш кунлари, навбатдаги отпускаи кунлари, ёш болали оналарга бериладиган енгилликлар ўрин олган бўлиши лозим.

Текширишнинг муҳим қисмларидан бири кўрсатилган қондаларнинг ҳар бир бўлимига амал қилинишини текширишдир. Бунда ишлаб чиқариш кенгашлари материаллари, умумий вакиллар йиғилишининг қарорларини қайд қилиш китоби ва корхона бошқарувининг мажлиси, бажарилган иш кунлари тўғрисидаги маълумот, отпускаи кунларининг давомийлиги ва унга тўланган ҳақ, берилган енгиллик соатлари учун тўлан-

ган ҳақ, айрим ишчиларнинг ишга қатнашмаган кунлари кўрсатилади.

Бунда «Меҳнатга ҳақ тўлаш» счёти маълумотлари асос қилиб олинади. Асосий эътиборни хўжаликда меҳнат интизомига риоя қилишга қаратиш керак. Иш куни давомида ҳар бир бекор кетган вақтнинг сабаби, бунда жавобгар шахснинг (бригадир, ферма мудири ва бошқалар) айби бор-йўқлиги чуқур текшириб кўрилади. Ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлиги фақат иш вақтининг узайтирилиши билангина боғлиқ эмас, балки сменада, иш кунда, мавсумда бажариладиган иш миқдорининг оширилиши билан ҳам белгиланади, шунинг учун ҳар бир ишчи гуруҳлари ва категориялари бўйича керакли анализ талаб қилинади.

Амалдаги қоидага риоя қилмаётган айрим шахсларнинг ишдан озод қилинганлиги ёки сабабсиз келмай қолганлиги, ишга яроқсизлиги тўғрисидаги касаллик варақаси, медицина муассасининг касаллиги тўғрисида берган маълумотномаси (бюллетени) хўжалик ёки ишлаб чиқариш бўлим раҳбарининг берган рухсати каби ҳужжатлар асосида аниқланади. Текширувчи ушбу далил ҳужжатлари бўлмаган ишчининг ишга сабабсиз қатнашмаган кунларини ички хўжалик иш тартиби қоидаларига хилоф деб кўрсатиб, хўжалик раҳбаридан унга нисбатан чора кўришни белгилайди.

Меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги бўйича алоҳида текшириш ўтказилиши талаб қилинади. Бунда ишлаб чиқаришдаги ҳар бир жароҳатланиш сабаби чуқур ўрганилади. Хўжалик ёки бирлашмада кишиларнинг ишлаши учун қулай шароит яратганлиги, ишларни бажариш учун техника хавфсизлиги қоидалари билан таништирилганлиги текшириб кўрилади. Маълумки, ушбу ишлар учун ажратилган сарфлар, ишлаб чиқариш ҳаражатларининг анчагина қисмини ташкил этади, шунинг учун назоратчи қуйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозим: ишлаб чиқариш молия режасида ушбу мақсадларга етарли миқдорда маблағ ажратилганлиги, ушбу маблағлар сарфланиш каналлари бўйича тўлиқ асослангани, ишчилар иш шароитининг хавфсизлиги учун керакли қўлланмалар билан таъминлангани, ишлаб чиқариш, санитария қоидаларига риоя қилиниши, техника хавфсизлиги бўйича белгиланган инструктаж ўтказилгани, меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида агита-

Бирор шахс ишдан бўшаганида ёки бир лавозимдан бошқасига ўтказилганда унинг меҳнат дафтарчасидаги ёзув амалдаги меҳнат қонунлари билан солиштириб кўрилади, ишдан бўшаганлигининг ёки алмаштирилганлигининг ҳақиқий сабаби аниқланади.

У ёки бу шахснинг моддий зарар келтириб, уни тўламасдан ишдан бўшаган ҳоллари аниқланганда, текширувчи бу камомадларни жавобгар шахслар томонидан тўлатиб олишни ҳўжалик маъмуриятига ёки суд тергов органларига ошириш тўғрисида таклиф киритадилар. Шунингдек, ички ҳўжалик иш тартиби ва қонунларига ҳўжалик маъмурияти, ишлаб чиқариш бўлим раҳбарлари томонидан тўлиқ амал қилишига эътибор берилади. Борди-ю ушбу қондаларга амал қилишда бирон-бир камчилик аниқланганда унинг сабаблари ҳамда тузатиш йўллари ҳақида тафтиш даълолатномасида ёки текшириш маълумотномасида қайд этилади.

ЖАМОА ҲЎЖАЛИГИ ТАФТИШ КОМИССИЯСИНИНГ ЙИЛЛИК ҲИСОБОТИ БЎЙИЧА ВА ЖАМОА ҲЎЖАЛИГИ БОШҚАРУВИНИНГ АЪЗОЛАР УМУМЙ ЙИГИЛИШИГА ХУЛОСА ЕЗИШ ТАРТИБИ

Назорат ишларини ташкил қилишнинг ўзига хос характерли хусусиятларидан бири жамоа ҳўжалигининг йиллик ҳисоботи бўйича тафтиш комиссиясининг тузатган хулосаси ҳисобланади. Тафтиш комиссиясининг бу хулосасига ҳўжалик ишлаб чиқариш, молия режаси кўрсаткичларини бажариш, мавжуд маблағлардан қандай фойдаланганлиги, йиллик ҳисоботдаги муҳим кўрсаткичларнинг ҳаққонийлиги баён этилади. Бундай хулосанинг асосий манбаи ҳисобот, ҳисобот йилидаги ишлаб чиқариш-молия режасининг кўрсаткичлари, бухгалтерия счётидаги ёзувлар, йиллик ҳисоботнинг жадвалларидаги маълумотлар ҳамда жорий ва йиллик тафтиш, текшириш ишларининг материаллари ҳисобланади.

Тафтиш комиссияси ходимларнинг умумий йиғилиши (вакилликлар мажлиси)да доклад қилади. Одатда бундай докладни тайёрлаш учун тафтиш комиссиясининг махсус йиғилиши чақирилади, бунда комиссиянинг ҳар бир аъзоларига алоҳида-алоҳида иш режаси тақсимлаб берилади. Сўнгра комиссия аъзолари текширган соҳаси бўйича маълумотнома тайёрлайди ва шу маълумотлар асосида тафтиш комиссия-

сининг умумий доклади тайёрланади. Бунда қўйидагилар, яъни жамоа хўжалигининг ишлаб чиқариш, молия режасининг бажарилиши, қишлоқ хўжалигининг айрим маҳсулот турлари бўйича давлатга сотиш ва мажбурий бажарилиши кўрсаткичлари, экинларнинг ҳосилдорлиги ва чорва молларининг маҳсулдорлиги, маҳсулот таниархи ва унинг маҳсулдорлиги, ишлаб чиқариш рентабеллик даражаси, меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланиш, ердан, чорва молларидан, ишлаб чиқариш фондлари ва пул маблағларидан самарали фойдаланиш, шунингдек, ижтимоий мулкнинг сақланиш ҳолати, ж/х Уставига ҳамда ички тартиб, иш қоидаларига амал қилиш каби масалалар чуқур анализ қилинади ва баён этилади.

Докладнинг алоҳида бир қисми тафтиш комиссиясининг йил давомида бажарган ишига бағишланган бўлиши лозим. Бунда тафтиш ишларини режалаштириш ва уларни ўтказиш тафтиш ишларининг асосий натижаларини жамоа хўжалиги бошқарувига таништириш ҳамда улар бўйича кўрилган чора-тадбирлар акс эттирилган бўлади. Докладнинг сўнгига аниқланган камчилик ва хатоларни тузатиш йўллари, келгусида жамоа хўжалиги ишлаб чиқариш, молия режасини муваффақиятли бажариш ҳамда тафтиш комиссиясининг ишини яхшилаш тадбирлари ифодаланади.

ИЛОВАЛАР

ХАЛҚАРО МАЙДОНДА ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН АУДИТОРЛИК СТАНДАРТИ

Аудиторлик стандартлари (андозалари) — бу аудиторлик фаолиятини амалга оширишда, молия ҳисоботларини аудиторлик текширувини ўтказиш жараёнида, кўрсатилган тамойилларга асосланиб, умумий суянувчи материал сифатида фойдаланиши мумкин бўлган воситадир. Уларда мутахассислик малакаси, ваколати ва мустақиллиги, аудиторнинг ахборот маълумотлари хулосасига талаблар мужассамлангандир, уларнинг умумий сони 10 та, 1947 йилда (Америкада қасамёдди) Бухгалтерлар институти томонидан тавсия қилинган. Бу бир неча бор ўзгарган бўлсада, доимо асос бўлиб келмоқда.

Аудиторлик, ишчи объектлари хулосаларидаги аудиторлик стандартлари (андозалари).

I. АУДИТНИНГ УМУМИЙ СТАНДАРТЛАРИ

1. Аудит текширувини маълум тайёргарликка касб мутахассислигига эга бўлган шахс ўтказиши лозим.

2. Аудитор барча аудиторлик вазифаларини бажаришда ўз мустақиллигини сақлаши лозим.

3. Аудитор ўз хулоса ва ҳисоботини ёзишда малака жиҳатидан энг юқори даражада аниқлик, чуқур билим, далилларнинг ишончлилигига масъулдир.

II. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИНИ ЎТКАЗУВЧИ ОБЪЕКТЛАРДА АУДИТОР ИШИНИНГ СТАНДАРТЛАРИ

1. Иш аниқ режалаштирилган, тегишли ассистент билан етарли даражада режа назоратдан ўтиши лозим.

2. Аудитор энг аввало ички хўжалик аудиторлик фаолияти тизимини чуқур ўрганиши натижасида аудит текширув ишининг ҳажмини аниқ билгандан сўнг текширувни режалаштириши лозим.

3. Хужжатларни текшириш, шахсий кузатиш, раҳбар, мутахассислардан сўраш асосида аудит текшируви ўтказилаётган корхонанинг молиявий ҳисоботи бўйича тўлиқ маълумот, асосларга эга бўлишига эришиш.

III. АУДИТОРЛИК ХУЛОСАНИНГ СТАНДАРТЛАРИ

1. Аудиторнинг хулосаси, корхоналарнинг хўжалик, молия, ишлаб чиқариш фаолиятини акс эттирувчи умумий бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш лозим. Тақдим қилинган молиявий ҳисоботлар иқтисодий кўрсаткичларнинг мазмунини ҳақидаги ахборотларни тўла қамраб олиши шарт.

2. Аудиторнинг хулосасида текширилаётган, ҳисобот берилаётган давр мобайнида хўжалик юритиш норматив хужжатлардаги риоя қилиниши лозим бўлган принципларнинг олдинги аудиторлик текширувида бузилган деб топилганларидан қайсылари бўйича камайишига эришилганлиги кўрсатилиши лозим.

Умумий қабул қилинган андозалар

Умумий малака ва феъл-атвори	Объектда аудит текшируви	Аудит текшируви натижалари ҳақида ахборот
Зарур тайёргерлик ва тажриба	Тўғри режалаштириш ва назорат	Ҳисобот принцип-ларга мос жаладими?
Йўналишнинг мустақиллиги	Ички хўжалик назорат тизимини чуқур тушуниш	Ҳисоботнинг принцип-ларга мос келмаслигига олиб келувчи ҳолатлар
Малакали зарар, чуқур эҳтиёткор-лик, синчковлик	Етарли даражада ва-колатли маълумот-ларга эга бўлиш	Ахборотларнинг тўла очилганлиги Умуман, молиявий ҳисобот ҳақида тўла фикрнинг баён қили-ниши

3. Молия ҳисоботларидаги ахборотларнинг аудитор хулосасидаги ёзувлар билан айнанлигига эътибор қаратилиб кўрсатиб берилиши лозим.

4. Аудиторнинг хулосасида молнявий ҳисобот тўғрисида мустақил бир бутун фикр ва мулоҳаза ёзилиши лозим. Айрим тўла фикрларга эришиш имконияти бўлмай қолган бўлса, уларнинг сабаблари принципиал кўрсатилиш керак.

Аудиторлик фаолияти, ишчи объектлари ва аудиторлик хулосаларининг ўнга схемаси 247-бетдагича бўлиши мумкин.

АУДИТНИ ЎТКАЗИШ БЎЙИЧА АУДИТОРНИНГ ЁЗМА МАЖБУРИЯТНОМА-РОЗИЛИК ХАТИ

2-илова

Сизнинг №

Корхона раҳбарига

кундаги

Бизнинг, корхонамизга молия хўжалик фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказиш тўғрисидаги таклифингиз қабул қилинади.

Аудиторлик қонуни норматив-техник ҳужжатлар асосида аудиторлик текширувида: баланс, унга иловалар, ҳисобот, бухгалтерия регистрлари ва бошлангич ҳужжатлар қамраб олинади.

Аудитнинг мақсади — 199 йил учун берилган ҳисоботлардаги молия натижа, тўлов қобилияти ҳақидаги маълумотларнинг тўла ишончлилигини, кўрсаткичларнинг тўғри ҳисобланганлигини баҳолашдир.

Уларни асослаш учун Сизнинг корхонангиз мутасадди ходимларининг қатнашувида текширув тест саволлари асосида аниқланиб олинади.

Айрим саволларни текширув жараёнида аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи норматив-ҳужжатларга мос равишда таваккалчиликда танловга йўл қўйилиши сабабли, айрим хато ва камчиликларда ноаниқликлар бўлиши мумкин, аммо биз уларни энг минимумига келтиришга ҳаракат қиламиз. Чунки уларнинг бўлиши бухгалтерия ҳисоби ва ички назоратнинг аҳолидан келиб чиқади, шундай ҳолларда Сиз алоҳида ёзма баённома оласиз.

Аудит текширувини ўтказиш жараёнидаги зарур маълумотларнинг аниқ, ишончли, объективлиги ҳақида Сиздан бухгалтерия ва ички назорат юзасидан раҳбарнинг (маъмуриятнинг) жавобгарлигини ҳис қилган ҳолда ёзма ахборот беришингизни илтимос қиламиз. Шу билан биргаликда биз ишонамизки, Сизнинг ходимларингиз бизнинг ихтиёримизга барча ёзма ва бошқа зарур ахборотларни беради.

Бизнинг гонорар (қалам ҳақи) ишни бажариш даврида тўланиб борилади. Сиздан ушбу хатни молиявий ҳисоботларнинг талабга жавоб бериши нуқтаи назаридан қараб тасдиқлашингизни сўраймиз.

Аудитор фирма

Корхонадаги масъул
ходим

3-илова

ШАРТНОМА № _____

_____ шаҳар (қишлоқ) _____ 199__ й.

Бир томондан _____

Низомга

(корхонанинг номи)

мувофиқ фирма (аудитор) номидан _____
ва иккинчи томондан буюртмачи-корхона сифатида
Низомга кўра, унинг номидан _____

_____ қуйидагиларга шартлашиб келишдик:

1. Шартноманинг предмети

1.1. Корхонада аудиторлик текшируви биринчи босқичининг тавсифини ўрганиб, аудиторлик фирмаси корхонанинг _____

_____ хўжалик молия фаолиятини

фирманинг режа графиги асосида комплекс аудиторлик хизматини бажаришни ўз зиммасига олади.

1.2. Аудиторлик текширувини бажарганлиги учун буюртмачи-корхона график ва миқдор бўйича томонларнинг келишувига мувофиқ қўшимча қиймат солигини қўшган ҳолда (_____) _____

сўмни

_____ тўлашни ўз зиммасига олади.

Текшириш муддати буюртмачи-корхона томонидан пул тўланган кундан ҳисобланади. Олдиндан пул тўлаш 199__ йил _____ ойининг _____ кунигача амалга оширилади.

Мазкур шартнома буюртмачи-корхона билан аудит текширувини ўтказувчи корхона ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоблар учун асос ҳисобланади.

Бажарувчи

Буюртмачи

()
М. ў.

()
М. ў.

2. Томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

2.1. Буюртмачи-корхона аудиторлик хизмати учун қуйидагиларни ўз зиммасига олади:

2.2. Фирма ходимиға шартномада бажариладиган ишлар учун барча зарур маълумотларни, ҳужжатларни, бухгалтерия регистрларини олиш, ўрганиш ҳуқуқини, имкониятини ва кафолатини беради.

2.3. Шартноманинг (V) иловасига мувофиқ буюртмачи-корхона аудиторға текширувини ўтказиш учун зарур бўлган маълумотларни, бухгалтерия, молия-банк ҳужжатларини, ҳисоботларни, ходимларнинг тушунтириш хатларини ўз муддатида тўла равишда тақдим қилади.

Улар кечикиб тақдим қилиниши натижасида аудиторлик текширувининг чўзилиб кетишиға жавобгардир.

2.4. Агарда аудит текшируви жараёнида бухгалтерия ҳисоботини қайта тиклаш, такомиллаштиришға тўғри келса, у аудиторлик фирмасининг қўшимча шартнома ёки ёзма розилик хатиға мувофиқ амалға оширилади.

2.5. Аудиторлик фирмаси ўз зиммасига қуйидагиларни олади:

2.5.1. Мазкур шартномаға мувофиқ аудит текшируви жараёнида маълум бўлган буюртмачи-корхонанинг тижорат сирини ошкор қилмаслик.

2.5.2. Аудитор аудит текширувини ташкил қилади ва унга раҳбарлик қилади. Тартиб бўйинча ва навбат билан ҳўжалик операциясини ўрганиш асосида уни бажариш услубларини белгилайди.

2.5.3. Аудиторлик текширувини аниқ тасдиқланган режа асосида амалға оширади, буни буюртмачи-корхона назорат қилиб боради. Буюртмачи-корхона аудиторнинг оператив фаолиятиға аралашиниға ҳақли эмас, аммо белгилаб олинган ишлар юзасидан айрим кўрсатмалар беришға ҳақли, аудиторлик фирмаси уларни сўзсиз бажариши шарт эмас.

2.5.4. Агарда айрим ўринсиз ҳаракатлар натижа-сида режадаги ишларнинг амалга оширилишида суст-кашлик сезилса, буюртмачи-корхонага маълум қи-лади.

2.5.5. Режада белгиланган, бажариладиган ишлар оралиғида ҳам айрим ишлар бўйича муддатлар белги-ланиши мумкин.

2.5.6. Шартноманинг предметидаги шартларни ўз вақтида бажариб топширишни ўз зиммасига олади.

2.5.7. Агарда бажарилган ишлар юзасидан буюрт-мачи-корхонанинг эътирозлари бўлмаса, тақдим қи-линган аудиторлик материалларини амалга оширишга киришади.

2.5.8. Аудиторлик фирмасига (аудиторга) буюрт-мачи-корхона томонидан сифатсиз материал берилса, буюртмачи-корхонадан ёзма розилик сўрашга ҳақли. Сифатсиз материал учун масъулият буюртмачи-кор-хонага юклатилади.

2.5.9. Аудиторлик фирмаси аудит текширувини ўт-казишда зарур мутахассис, юридик шахсларни, айрим мутахассисларни бажариш учун субподрядчи сифати-да шартнома асосида иш бажаришга таклиф қилиши мумкин.

3. Шартнома бекор қилинган ҳолларда томонлар жавобгарлиги

3.1. Буюртмачи-корхонанинг аудит текширувида сифатсиз материал тақдим қилганлиги учун тўла жа-вобгардир.

3.2. Ушбу шартномага мувофиқ буюртмачи-корхона билан аудитор фирмаси ўртасидаги хизматнинг чўзи-лишига ёки бошқа сабабларга кўра, форс-можар ҳа-ракатларига мос чоралар кўриши мумкин. Бундай ша-ронда қайси томон айбдор бўлса, моддий зарар шун-дан ундирилади.

3.3. Агар буюртмачи-корхона фирманинг ёзма ах-боротиغا эътибор бермаса, фирма шартномани бекор қилишга ҳақли.

3.4. Аудитор фирмаси (аудитор) ишларни ўз вақ-тида топширади, буюртмачи-корхона таклиф беради, моддий зарарга даъво билдиради.

4. Ишни топшириш тартиби

4.1. Аудит текширувининг объекти вужудга келган куннинг эртасигаёқ иш тамомланганлигини буюртмачи-корхонага маълум қилади.

4.2. Буюртмачи-корхона эса мазкур ишни 5 кун (беш кун) муддат ичида кўриб чиқиши лозим. Шундан сўнг иккала томонга «ишни топшириш — қабул қилиш далолатномаси» тузиб берилади.

4.3. Фирма ишни режада белгиланган муддатдан олдин топшириши мумкин.

5. Шартнома бўйича ҳисоб-китоблар

5.1. Буюртмачи-корхона, ишни бажарувчига иш ҳажмидан келиб чиққан ҳолда шартномада келишилган пулни тўлайди. Бунда пул 100 фоиз олдиндан тўланиши мумкин.

5.2. Агарда аудиторлик фирмаси ишни муддатидан олдин бажарса буюртмачи-корхона _____

_____ сўм миқдорида мукофот пулини тўлайди.

6. Шартноманинг қўшимча шартлари

6.1. Шартномадаги мажбуриятларни бажармаслик ҳоллари бўйича низолар вужудга келса, улар ваколатли адлия органлари томонидан ҳал этилади.

6.2. Агарда мазкур шартномага ўзгартиришлар киритиладиган бўлса, иккала томон ўзаро келишиб, ёзма равишда имзо, муҳрлар билан амалга оширилади.

6.3. _____

7. Шартномада келишилган томонларнинг ва уларга хизмат кўрсатадиган банк реквизитлари

7.1. Буюртмачи-корхона _____

7.2. Аудиторлик фирмаси _____

8. Томонларнинг имзо ва муҳрлари

Буюртмачи-корхона

Аудиторлик фирмаси

_____ (_____) _____ (_____)

М. У. „____“ 199__ й.

М. У. „____“ 199__ й.

FOYDALANILGAN ADABIETLAR RUIXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги Қонуни (1990 йил, 31 октябр). Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги Қонуни (1991 йил, 15 феврал). Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонуни (1991 йил, 15 феврал). Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни (1992 йил, 9 декабрь). Тошкент: «Адолат», 1994. 42—49-бетлар.
6. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги Қонун. «Халқ сўзи», 1996 йил, 12 сентябрь.
7. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги Низом. Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил, 26 март, 164-сон қарорига илова.
8. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида. Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
9. Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях рыночных отношений (14—16 декабря, 1993 г.). Самарканд, СКИ-1993.
10. Арнес Э. А., Лоббек Дж. К., Аудит. М.: Финансы и статистика, 1995.
11. Белов Н. Г. Контроль и ревизия в сельском хозяйстве. М., ВО «Агропромиздат», 1988.
12. Бутинец Ф. Р. и др. Контрольно-ревизионная служба на селе. Вопросы и ответы. М.: Агропромиздат, 1986.
13. Данилевский Ю. А. Аудит: Вопросы и отчеты. М.: Библиотека журнала «Бухгалтерский учёт». 1993. С. 110.
14. Додж Р. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита/Пер. с англ. Предисл. Стукова С. А. М.: Финансы и статистика, 1992.
15. Додж Р. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита. М.: Финансы и статистика. ЮНИТИ, 1992. С. 240.
16. Иткин Ю. М. Проблемы становления аудита. М.: Финансы и статистика, 1991.
17. Егоров В. С., Санников М. А. Практикум по контролю и ревизии в сельском хозяйстве, 1985.
18. Иткин Ю. М. Проблемы становления аудита. М.: Финансы и статистика. 1992. С. 192.

19. Иткин Ю. М. Статья «Практика и стандарты аудита о развитии форм финансового контроля»//Налоговые и таможенные вести. 1997. № 6 (134) 30.
20. Камышанов П. М. Знакомтесь: Аудит (организация и методика проверок). М.: Информационно-внедреческий центр «Маркетинг», 1994.
21. Қурбонов З. Н., Турдиев М. К. Аудит ва аудиторлик фаолиятини ташкил қилиш. Самарқанд: «Матбуот уйи», 1994.
22. Мусаев Х. Н. Ислохотлар ва муаммолар (ёки бозор муносабатлари шаронтида мутахассислар тайёрлаш). Иқтисод ва ҳисобот журнали, 1995. 1—2-сон. 6—8-бет.
23. Мусаев Х. Н., Мусаева М. У. Проблемы организации учета и аудита в условиях перехода к международным стандартам. Материалы международной науч.-практ. конференции: «Актуальные проблемы учета аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях рыночных отношений». Самарканд, 1994. С. 62—64.
24. Мусаев Х. Н. Аудит услубиети ва ташкил қилиниши муаммолари. «Бозор муносабатлари шаронтида ҳисоб, аудит ва таҳлил муаммолари» мавзусида Ўзбекистон матлубот кооперациясининг 70 йиллигига бағишланган конференция. Самарқанд, 1995. 20—22-бетлар.
25. Справочник аудитора/Под ред. Иткина Ю. М., Оскова З. В. Ташкент, 1994. С. 117.
26. Савицкий. Контроль и ревизия с применением средств вычислительной техники. М.: Финансы и статистика, 1991.
27. Тулаходжаева М. М. Аудит финансового состояния предприятия. Ташкент, 1994. С. 116.
28. Уразов Н. Б., Тошназаров С. Н. Халқаро учёт лари. Самарқанд, 1995.
29. Санаев Н. С. Ягона бухгалтерия счётлари режаси ва ун. қўлланилиши. Тошкент, 1995.
30. Санаев Н. С. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялаштиришнинг долзарб масалалари. Тошкент: Меҳнат, 1991.
31. Санаев Н. С. Қишлоқ хўжалигида ревизия ва контроль. Тошкент: Меҳнат, 1989.
32. Ризақулов А. А., Иброҳимов А. К., Ҳасанов Б. А., Усанов А. У., Маматов З. Т. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари. Тошкент Молия институти. Иқтисодчилар уюшмаси. Тошкент, 1994.
33. Ҳамдамов Б. Молиявий назорат ва аудит. Иқтисод ва ҳисобот журнали, 1993. 4-сон, 46—47-бетлар.
34. Хармец Д. Б. Роль профессии бухгалтера и аудитора в американском обществе//Контраменг. 1991. № 1. С. 91.
35. Халимов А. Х. Современная методика проведения аудита на предприятиях Республики Узбекистан. Ташкент, 1995.
36. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Аудит. 06.04.06 — «Солиқ ва солиққа тортиш» мутахассислиги талабалари учун ўқув дастури. Тошкент, 1996.
37. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Бухгалтерия учёти ва аудиторлик иши. 06.10 — «Халқаро иқтисодий муносабатлар» мутахассислиги талабалари учун ўқув дастури. Тошкент, 1997.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Бозор иқтисодиёти шароитида аудит ва аудиторлик фаолиятининг ташкил этилиши ва ривожлантирилиши	6
Аудит фанининг предмети ва методлари	1)
Аудит ўтказишнинг методологик муаммолари	25
Аудитнинг умумий технологияси	38
Аудитни режалаштириш ва ташкил қилиш	44
Аудитни ўтказиш жараёнида жиддийлик ва аудитда таваккалчилик	50
Аудиторлик ҳулосаси	58
Бухгалтерия ҳисоботлари аудит текширувини ўтказишдаги услублар	61
Операцион аудит	63
Аудиторлик текширувининг тамомланиши	71
Аудитор ҳисоботининг таркиби ва шакли	74
Аудиторнинг касбий этика асослари	77
Аудитор умумий ҳуқуқий жавобгарлиги	78
Иқтисодий назоратнинг предмети ва методи	83
Тафтиш—иқтисодий назоратнинг таркибий қисмидир	88
Инвентаризация — иқтисодий назоратнинг ажралмас қисмидир	94
Аудит ва тафтиш ишларини режалаштириш ва ташкил қилиш	106
Агросаноат корхоналари ва бирлашмаларининг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия фаолиятини аудит ва тафтиш қилиш	123
Ҳисоб-китоб ва кредитлар бўйича хўжалик операцияларини аудит ва тафтиш қилиш	133
Товар-моддий бойликларни аудит ва тафтиш қилиш	146
Асосий воситаларни аудит ва тафтиш қилиш	159
Мавжуд чорва молларининг бош соғини ва ҳаракатини аудит ва тафтиш қилиш	171
Корхоналарда меҳнат сарфи ҳамда унга ҳақ тўланишини аудит ва тафтиш қилиш	189
Корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятини аудит ва тафтиш қилиш	195
Маҳсулотларни, хизмат ва бажарилган ишларни реализация қилишни аудит ва тафтиш қилиш	203
Корхоналарнинг молия натижаларини, жамғармалар ҳамда резервларни аудит ва тафтиш қилиш	212
Капитал қўйилмаларни аудит ва тафтиш қилиш	219
Корхоналарда бухгалтерия ҳисоби ва давлат ҳисоботларининг аҳволини аудит ва тафтиш қилиш	229
Корхоналарда иш юритиш ва ижарачилик интизомининг аҳволини аудит ва тафтиш қилиш	233
Корхоналар ва бирлашмаларда Низом қондаларига амал қилишни аудит ва тафтиш қилиш	237
Иловалар	246
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	254

